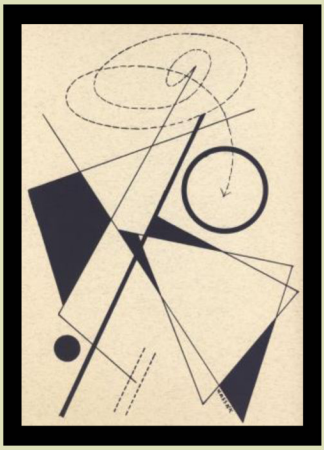
2026 / 3

REGIO

KISEBBSÉG◆ KULTÚRA◆ POLITIKA◆ TÁRSADALOM

Kárpátalja
Pályák: Neufeld Béla, Gecse Endre, Csempészet a két világháború között

Tóth Károly munkásságáról
Peter Zajac, František Mikloško, Kiss Ágnes, Bárdi Nándor

Evangélikus vendvidéki szlovén lelkészek
Kanadai magyar értelmiségi közvetítő szerepek
Szomszédországi utcanévváltozások 1948–1988

Főszerkesztő:

Papp Z. Attila

Szerkesztők:

Bányai Viktória
Bárdi Nándor
Dobos Balázs
Filep Tamás Gusztáv
Szerbhorváth György

Szerkesztőbizottság
Csernicskó István
Fedinec Csilla
Kállai Ernő
Tátrai Patrik
Váradi Mónika
Zahorán Csaba

A lapszám megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

Magyar Tudományos Akadémia

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓ:

ELTE TK Kisebbségkutató Intézet
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.
E-mail: regio@tk.hu

Web: regio.tk.hu

A REGIO Open Access peer-reviewed elektronikus folyóirat, a megjelent tartalmak pontos hivatkozás mellett ingyenesen letölthetők.
A hivatkozáskor tüntesse fel a cikk DOI azonosítóját is.

A borítóhoz felhasznált kép Kassák Lajos:
DUR mappa, Bécs, 1924 (Petőfi Irodalmi Múzeum, Kassák Múzeum)

HU ISSN 2415-959X

REGIO

Kisebbség ◆ Kultúra ◆ Politika ◆ Társadalom

regio.tk.hu
34. évf. (2026) 3. szám

KÁRPÁTALJA

Szakál Imre
Neufeld Béla világa. Orvosi hivatás és baloldali társadalmi szerepvállalás a két világháború közötti Kárpátalján 3

Bán János Máté
„Ha szaladok, agyonlőnek, Ha megállok vasra vernek”
A csempészet mint informális jövedelemszerzési forma elterjedése Kárpátalján a két világháború között 28

Váradi Natália
Gecse Endre mártíromsága és a gálocsi ifjúsági csoport az 1956 utáni Kárpátalján 49

TÓTH KÁROLY

Az autonóm gondolkodás öröksége 66

Peter Zajac
Tóth Karcsi 68

František Mikloško
Tóth Károly: Demokrata és humanista (avagy a szlovák–magyar megbékélés Sziszüphosza?) 72

Kiss Ágnes
Tóth Károly politikai pályájáról 77

Bárdi Nándor
Tóth Karcsi, az elvhajhász 83

MŰHELY

Kovács Kristóf
Az evangélikus vendvidéki szlovén lelkészek nemzeti identitása és kulturális tevékenysége Magyarországon 1918 előtt 93

Kulcsár Beáta
Közvetítők a kanadai magyar bevándorlók körében. Esettanulmányok az 1945-ig terjedő időszakból 128

László Andor
Utcanevek változása a szomszédországi magyarok lakta településeken 1948 és 1988 között 161

KRITIKA

Gebhardt Edit
„A fiatalokat már megnyertük […] Bizzátok ránk a gyerekeiteket is!“ – a magyarországi német ifjúság emancipációja és etnikai önszerveződése a Volksbundban 189

Zsolt Vitári: Generative Sozialisation und/oder ethnische Mobilisierung. Deutschungarische Kinder und Jugendliche im Volksbund und in der Deutschen Jugend. [Generációs szocializáció és/vagy etnikai mobilizáció. Magyarországi gyermekek és fiatalok a Volksbundban és a Deutsche Jugendben.] Münster-New York: Waxmann, 2024.

Antal Róbert-István
II. Károly román király és Románia nacionalista megváltásának víziója 195

Doru Lixandru: Carol al II-lea, carlismul și carliștii în România anilor 1930. [II. Károly, a karlizmus és a karlisták az 1930-as évek Romániájában]. București: Corint, 2023.

Szerbhorváth György
A „színpadias” vajdasági magyarságról 201

Oláh Tamás: Vajdasági magyar színház- és identitástörténetek. Újvidék: Forum – Budapest: Theatron Műhely Alapítvány 2025. [Theatron Könyvek – Parodosz 1.]

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v34i3.3

KÁRPÁTALJA*

SZAKÁL IMRE*

Neufeld Béla világa

Orvosi hivatás és baloldali társadalmi szerepvállalás a két világháború közötti Kárpátalján

The World of Béla Neufeld. His Medical Profession and Left-wing Social Activism in Subcarpathian Rus' Between the Two World Wars

ABSTRACT: This study examines Béla Neufeld's intellectual trajectory through his medical practice, political writings and minority experience in interwar Subcarpathian Rus'. It shows how he connected psychoanalysis, social reform and national equality within a communist outlook. His local commitments and transnational contacts reveal both the possibilities of intellectual mediation and the tensions between universal emancipation and political allegiance.

KEYWORDS: Béla Neufeld; Subcarpathian Rus'; intellectual history; minority rights; communism

Kárpátalja két világháború közötti történetének kevésbé feldolgozott mozzanata a baloldali értelmiség jelenléte, kapcsolatrendszere és társadalmi szerepvállalása. E megállapítás első pillantásra ellentmondásosnak tűnhet. A szovjet időszak történetírása bőségesen foglalkozott a kommunista mozgalommal, résztvevőinek életútjával és az általuk létrehozott szervezetekkel.[1] A feldolgozások jelentős része azonban olyan előtörténetet keresett a két háború közötti évtizedekben, amelyet a későbbi berendezkedés előképeként lehetett elbeszélni. Az egymást követő politikai fordulatok, a személyes választások és az esetleges kapcsolódások így könnyen egy előre kijelölt végpont felé vezető történetté rendeződtek, a szereplők

* A szerző történész a beregszászi II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Egyetem Történelem és Társadalomtudományi Tanszék docense, E-mail: szklmr@gmail.com; ORCID: 0000-0003-2017-3999

1 Szakál Imre: *„Érezzük mindnyájan, hogy a múlt megszűnt". Az első világháborút követő átmenet kárpátaljai tapasztalatai*. Beregszász: II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Egyetem, 2026a. 8–12.

egy része hősként jelent meg, másokat még a szovjet kánon is elfelejtett. A rendszerváltás után e hagyomány hitelvesztésével együtt a vizsgált szereplők is háttérbe szorultak, a kommunista múlt pedig gyakran az új politikai berendezkedés ellenképeként jelent meg. A mozgalom története így nem illeszkedett az újonnan kialakuló közösségi elbeszélésekbe. A kárpátaljai magyar közösség történetének értelmezésében is elsősorban a nemzeti alapon szerveződő politika és a kisebbségi intézményépítés vált meghatározóvá, az ezzel összehangzó előképek felmutatása vált kívánatossá, miközben a közösségen belüli baloldali orientációk nem kerültek a figyelem középpontjába.

A kárpátaljai magyarok kommunista mozgalomban való részvételéről végzett korábbi kutatásom azt mutatta, hogy ez a jelenlét a két világháború között korántsem volt mellékes. A mozgalom helyi beágyazottságát a pártszervezet mellett a személyes tekintély, a munkavállalással és megélhetéssel kapcsolatos segítségnyújtás, valamint a kulturális tevékenység is erősítette. A magyar nyelvű közösségszervezésnek tehát volt olyan változata, amely a nemzetiségi sérelmeket a társadalmi egyenlőtlenségek bírálatával kapcsolta össze. A párt választási eredményeinek és szervezeti jelenlétének ismerete azonban önmagában keveset mond arról, hogy az e közegben működő értelmiségiek milyen világot láttak maguk körül, milyen szellemi térben mozogtak, milyen kapcsolataik voltak, és hogyan képzelték el saját feladatukat a lassan kialakuló új politikai és társadalmi térben. Neufeld Béla nagyszőlősi orvos életútja e kérdések vizsgálatához kínál lehetőséget.[2]

Neufeld Béla neve nem ismeretlen a magyar eszme- és művelődéstörténetben. Erős Ferenc a pszichoanalízis magyarországi fogadtatásának történetében jelölte ki a helyét,[3], az 1962-es orvosi nekrológ a kommunista humanista alakját emelte ki,[4] a későbbközölt visszaemlékezése pedig a baloldali értelmiségi önértelmezés dokumentumává tette Neufeld pályáját. Rotman Miklós a kárpátaljai magyar kommunisták panteonjának tagjaként dicséri, még úgy is, hogy 1945 után más működési terepet választott magának.[5] Ezek a megközelítések megőrizték Neufeld emlékét, ám más-más részletét tették láthatóvá. E feldolgozásokban – Rotman írásának kivételével – Kárpátalja többnyire életrajzi helyszínként jelent meg, holott írásai és kapcsolatai arra utalnak, hogy a helyi, magát baloldalinak tekintő értelmiség gondolkodásának egyik alakítója és kapcsolatainak szervezője lehetett. Úgy vélem, korabeli folyóiratjelenléte és kapcsolatrendszere alapján figyelemre méltó hely illeti meg a magyar nyelven alkotó, kárpátaljai illetőségű értelmiségiek között.

---

2 Szakál, Imre: Transcarpathian Hungarians in the Communist Movement, 1919–24. *Contemporary European History*, 35. (2026b), e62. https://doi.org/10.1017/S0960777326101581

3 Erős Ferenc: A Korunk című folyóirat és a pszichoanalízis. Szemelvények Neufeld Béla írásaiból. *Pszichológia*, 6. (1986)/2. 293–307. 293–296.

4 Neufeld Béla. [Nekrológ, szerző nélkül.] *Orvosi Hetilap*, 103. (1962). 2479–2480.

5 Rotman Miklós: *Kik érted haltak… Forradalmár elődeink arcképcsarnoka*. Ungvár: Kárpáti Kiadó, 1982. 16.

Az életrajzot ebben a tanulmányban olyan megközelítésként alkalmazom, amely lehetővé teszi az egyéni pálya és a társadalmi környezet kölcsönhatásainak vizsgálatát. Így a hely nem pusztán az események színtere: az ott kialakult megélhetési lehetőségek, kapcsolatok és kötődések alakítják a pályát, miközben az egyén tevékenysége maga is formálja környezetét.[6] A kisebbségi közösségek történetében különösen fontosnak tartom ezt a nézőpontot. Az államhatár megváltozása egyszerre érinthette az egyén munkáját, társadalmi kapcsolatait és kulturális önazonosságát, a változásokat természetesen nem mindenki ugyanúgy élte meg. A biográfia révén ebben az esetben is érzékelhetjük, hogy a közösség egységesnek tűnő története mögött egymástól eltérő tapasztalatok húzódtak meg. Neufeld életútja ebből a szempontból nem valamely általános kisebbségi sors mintája, hanem olyan eset, amely láthatóvá teszi ezeket a különbségeket. Személye abból a szempontból is különleges, hogy tevékenységi közege, származása, politikai szerepvállalása több, a két világháború közötti Kárpátaljáját (és nemcsak azt) átszelő etnikai, politikai, társadalmi törésvonal metszéspontja volt. Neufeld magyar nyelven írt, a magyar kultúrához tartozónak vallotta magát, és a magyar kisebbség jogainak védelmét is feladatának tekintette. Kommunistaként ugyanakkor elutasította, hogy a közösség érdekeit kizárólag a nemzeti összetartozás alapján határozzák meg. Zsidó származása pedig olyan kirekesztésnek tette ki, amely saját vállalt kulturális közegében is megkérdőjelezte helyét. Mindeközben orvosi hivatása nemcsak megélhetést, hanem a társadalmi viszonyok megismerésének lehetőségét is biztosította számára.

A tanulmány forrásait elsősorban a *Huszadik Század*, a *Korunk* és a *Magyar Nap* közleményei, *A kor és embere* című kötet, valamint az *Emlékeimből* című szerkesztett, posztumusz visszaemlékezése alkotják. Utóbbiban az eseményekről adott beszámoló és a későbbi önértelmezés, az utólagos előrelátás egyaránt jelen van.[7] Az alábbiakban inkább arról nyerhetünk valamiféle képet, hogy környezete hogyan hatott egy, a mindezt megérteni kívánó értelmiségire. Neufeld hatástörténetének vizsgálatára vagy egyáltalán detektálására nem vállalkoztam.

A nagyszőlősi rendelőtől az üldöztetésig. Neufeld Béla életútja

Neufeld Béla 1894-ben született Nagyszőlősön. Fiatal éveinek szellemi környezetét a magyarországi polgári radikalizmus és a szabadgondolkodás közege jelentette. Az életútjáról közölt írások egyetemistaként a Galilei Kör tagjai között tartják

[6] Vonyó József: A hely és az ember. Az emberközpontú helytörténetírás lehetséges szempontjai. In: Lengvári István – Pilkhoffer Mónika – Vonyó József (szerk.): *Az ember helye – a hely embere. Emberközpontú történetírás – helytörténeti kutatás. A helytörténetírás módszertani kérdései*. Budapest – Pécs: Magyar Történelmi Társulat – Kronosz Kiadó – MTA Pécsi Területi Bizottsága, 2019. 10–14.

[7] Neufeld Béla: Emlékeimből. *Kritika*, 1981/7. 20–23.

számon. A körön belüli konkrét tisztségét vagy szervezői feladatát a hozzáférhető adatok alapján[8] nem lehet meghatározni, pályakezdésének irányát azonban a korai publikációk világosan jelzik. A *Huszadik Század*ban 1916-ban Ukrajna gazdasági és nemzetiségi viszonyairól,[9] egy évvel később a nemzetiségi kérdés lélektanáról írt.[10] A tanulmányok szövegéből világos, hogy a nemzeti elnyomás és a társadalmi függés problémája már azelőtt foglalkoztatta, hogy orvosi pályája és kommunista elköteleződése kialakult volna.

Az ukrán kérdésről szóló tanulmány olyan pillanatban jelent meg, amikor a világháború a birodalmi terjeszkedés és a nemzeti önállóság kérdéseit egyszerre tette sürgetővé. Neufeld az orosz állam expanzióját a hatalmi és gazdasági viszonyok felől magyarázta, az ukrán nemzeti mozgalomnak pedig a történetiségét igyekezett szemléltetni. Ezzel a magyar polgári radikális nyilvánosság számára olyan közösség törekvéseit közvetítette, amelynek jelentőségét a háborús politika növelte meg.[11] Az 1917-es, nemzetiségi kérdésről szóló írása már közvetlenül a magyar közvéleményhez fordult. Azt az ellentmondást tette szóvá, hogy az „oroszországi felszabadulást" ünneplő magyar sajtó a hazai nemzetiségek hasonló igényeit veszélyesnek ítéli. A későbbi kommunista pálya ismeretében fontos hangsúlyozni: itt az orosz forradalom demokratikus és egyenjogúsító ígéreteiről beszélt, nem az októberi bolsevik hatalomátvétel mellett foglalt állást.[12]

A jogi tanulmányokat Pozsonyhoz, az orvosiakat Prágához kapcsolja az életrajzi irodalom. Minthogy a diplomák megszerzésének éve eltérően szerepel a későbbi közlésekben, ezért az egyetemi évek jelentőségét biztosabban ragadhatjuk meg a szellemi tájékozódásban, mint a pontos kronológiában. Prága nem csupán egy második diploma megszerzésének helyszíne volt. Az egyetemvárosok a kisebbségi lét megtapasztalásának és az önszerveződésnek is fontos helyszínei voltak. Egry Gábor bemutatja, hogy az 1920-as évek közepétől Prágába, Brünnbe és Pozsonyba érkező magyar diákok egyszerre szembesültek saját anyagi nehézségeikkel és a cseh, illetve német hallgatók szervezett egyesületi életével. A menzák, diákotthonok és ösztöndíjak mögött a közösségi összetartozás intézményeit is felismerhették. A prágai magyar öregcserkészek 1925-ben induló szerveződése, majd a Sarló kialakulása azt mutatja, hogy az egyetemi évek során a nemzeti kötődés

[8] Csunderlik Péter: A Galilei Kör története. Szabadgondolkodók a századelő Magyarországán (1900–1919). Budapest: Napvilág Kiadó, 2022.

[9] Neufeld Béla: Ukraina gazdasági és nemzetiségi vonatkozásaiban. *Huszadik Század*, 1916/2. 152–162. Az életrajzi adatok nem minden forrásban egyeznek: az orvosi nekrológ és az *Emlékeimből* szerkesztői bevezetése 1894-es, Erős Ferenc 1895-ös születési évet közöl. A jogi és orvosi diploma éve az előbbiekben 1920 és 1926, Erősnél 1922 és 1925. A Galilei Körhöz tartozást e közlések rögzítik; tisztséget nem neveznek meg. „Neufeld Béla", 1962. 2479–2480.; Neufeld, 1981. 20.; Erős, 1986. 293–295.

[10] Neufeld Béla: A nemzetiségi kérdés lélektanához. *Huszadik Század*, 1917/2. 195–199.

[11] Neufeld, 1916. 152–162.

[12] Neufeld, 1917. 195–199.

értelmezése a társadalmi különbségekről folyó vitákkal kapcsolódhatott össze.[13] Neufeld pályakezdése a nála fiatalabb sarlós nemzedékét megelőzte, de e közeg segít érzékeltetni, milyen szellemi és társadalmi érintkezések előtt nyitotta meg az utat a prágai tartózkodás. A *Korunkban* 1926-ban megjelent cikkében, melyet a szerző jelzése szerint a csehszlovák fővárosban írt, Neufeld Otto Pötzl, a prágai német egyetem pszichiáterprofesszorának agyfiziológiai kísérleteit ismertette, s a tudatosan fel nem fogott benyomások és az álomképek kapcsolatáról értekezve az orvosi kutatások eredményeit filozófiai kérdésekhez kapcsolta. Az írásból érzékelhető, hogy Neufeld a természettudományos megfigyelésből az ember megismerhetőségének tágabb problémája felé fordult. Ez a gondolkodásmód később is jellemző maradt rá, bár az értelmezési keret jelentősen megváltozott.[14]

Nagyszőlősi működésének megértéséhez ezt a tanulással és olvasással megnyíló tágabb világot is figyelembe kell vennünk. Rendkívül fontosnak tartom azt, hogy a helyi „periférikus" praxis nem jelentett számára szellemi elszigeteltséget, a klasszikus kultúrközpontoktól meglévő földrajzi távolság nem zárta el a nemzetközi szellemi élettől, sőt, mintha tudatos munka látszana abban, hogy megpróbált a tágabb nyilvánosságban is láthatóvá és elérhetővé válni. Az 1931-es, *A társadalmi realitás és a neurózisok* című tanulmánya mellett Karlsbad áll szerzői helyként, ahol ismereteink szerint gyakran megfordult, de szövegeinek többsége Nagyszőlőshöz kapcsolódik. Visszaemlékezése többnyelvű könyvtárát és a rendszeres olvasást hangsúlyozza. A gyűjtemény könyvei pedig nem maradtak a tulajdonos magánhasználatában. Neufeld bevallottan azzal az igénnyel adta kölcsön könyveit, hogy a vele kapcsolatban lévők minél többen olvassanak és gondolkodjanak, rendelőjét és otthonát szellemi tájékozódásra is megnyitotta, és erre láthatóan életének későbbi éveiben is nagyon büszke volt. Ebben a felidézett világban orvosi tekintélye révén hatott a környezete olvasói igényeire. Aki a rendelőbe belépett, betegségéhez kaphatott segítséget, de ha igényelte, olyan olvasmányt és beszélgetőtársat is találhatott, amely a helyi társadalomról alkotott képét formálta.[15]

A visszaemlékezésben Czabán Samu,[16] az ismert szociáldemokrata, később radikális kommunista aktivista pedagógus és lánya, Czabán Piroska, valamint annak

---

[13] Egry Gábor: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2015. 140–142.

[14] Neufeld Béla: A tudatalatti problémája a legújabb agyfiziológiai kutatások fényében. *Korunk*, 1926/3. 206–210.

[15] Neufeld Béla: A társadalmi realitás és a neurózisok. *Korunk*, 1931/5. 415–420. 415.; Neufeld, 1981. 20.

[16] Czabán Samu (1878–1942) pedagógus, író és újságíró, a századfordulót követően kibontakozó szocialista tanítómozgalom egyik vezető alakja. 1912 és 1914 között az Állami Tanítók Országos Egyesületének elnöke volt, később Kárpátalján, Nagyszőlősön telepedett le. Czabán Samu. In: *Magyar életrajzi lexikon 1000–1990*. https://www.arcanum.com/en/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/c-cs-74E9A/czaban-samu-75056/?list

férje, az akkor tanító, később magyarországi művelődésügyi miniszter Ilku Pál[17] alkotja a legközelebbi baráti-elvbaráti kör magját. Czabánnal a rendszeres beszélgetés családorvosi kapcsolattá is alakult, Ilku Pál sok időt töltött az orvosnál. Neufeld a fiatal tanító olvasását, íráskészségét és politikai tájékozódását egymással összefüggő folyamatként idézte fel. A látogatók között visszaemlékezéseiben Gáti Józsefet,[18] Török Pált[19] és Oleksza Borkanyukot,[20] a csehszlovákiai kommunista mozgalom Kárpátaljához is kapcsolódó parlamenti képviselőit is megnevezte.[21] A névsor jól mutatja, hogy Neufeld már a pártba való 1935-ben történt belépése előtt is is aktív tagja volt a baloldali intellektuális körnek, ezzel együtt arról is vallott, hogy „helyi kapcsolataim a praxistól eltekintve elég gyérek voltak".[22]

A személyes érintkezés mellett a levelezés és a folyóiratok biztosították a kapcsolattartást. A szociális érzékenységükről jól ismert írókat, Fábry Zoltánt és Barta Lajost Neufeld előadni hívta Nagyszőlősre. Gaál Gáborral, a *Korunk* szerkesztőjével viszont saját elbeszélése szerint nem találkozott személyesen, azonban gyakran leveleztek, aktuális politikai kérdéseket vitattak meg, és Gaál rendszeresen kért tőle kéziratokat.[23] E kapcsolatok jelentősége nem merült ki abban, hogy egy vidéki szerző közlési lehetőséghez jutott. A nagyszőlősi orvos tapasztalatai bekerültek

=eyJmaWx0ZXJzIjogeyJNVSI6IFsiTkZPX0xFWF9MZXhpa29ub2tfNzQyOEQiXX0sICJxdWVyeSI6ICJDemFiXHUwMGUxbiBTYW11In0 (Utolsó letöltés: 2026. szeptember 18.). Lásd továbbá: Bihari Mór: *A tanító. Czabán Samu élete*. Budapest: Kossuth Kiadó, 1973.

17 Ilku Pál (1912–1973) tanító, kommunista politikus és katonai vezető. Az 1930-as években Kárpátalján tanított, és bekapcsolódott a csehszlovákiai kommunista mozgalomba. 1935-től apósával, Czabán Samuval együtt szerkesztette az *Új Korszak* című pedagógiai lapot. 1945-ben Magyarországra költözött, ahol pártvezetői, majd katonai tisztségeket töltött be. Az 1956-os forradalom leverését követően, november közepétől a Magyar Néphadsereg Katonatanácsának tagjaként részt vett a karhatalom irányításában és a hadsereg újjászervezésében. 1961-től haláláig művelődésügyi miniszter volt. Nemzeti Emlékezet Bizottsága: Ilku Pál. https://neb.hu/nemzeti-emlekezet-bizottsaga/articles/show/ilku-pal (Utolsó letöltés: 2026. szeptember 28.)

18 Gáti József (szül. 1885) jogász, kommunista politikus, az 1920-as években a csehszlovák nemzetgyűlés képviselője. Gáti, József. Parlament České republiky, Poslanecká sněmovna. Életrajzi és képviselői adatlap. https://www.psp.cz/sqw/detail.sqw?id=1304&l=cz&org=295 (Utolsó letöltés: 2026. szeptember 16.) Nagyszőlősi kapcsolatairól: Neufeld, 1981. 20.

19 Török Pál (1898–1936) a kárpátaljai kommunista pártszervezethez tartozó politikus, az 1930-as években a csehszlovák nemzetgyűlés képviselője volt. Neufeld visszaemlékezése gyakori látogatóként, a helyi kapcsolatrendszer részeként említi. Neufeld, 1981. 20.; Török, Pál. Parlament České republiky, Poslanecká sněmovna. Életrajzi és képviselői adatlap. https://www.psp.cz/sqw/detail.sqw?id=4246 (Utolsó letöltés: 2026. szeptember 16.)

20 Oleksza Borkanyuk (1901–1942) kárpátaljai kommunista politikus, az 1935-ben megválasztott csehszlovák parlament képviselője. Neufeld vele is személyes kapcsolatot tartott fenn. Borkaňuk, Olexa. Parlament České republiky, Poslanecká sněmovna. Életrajzi és képviselői adatlap. https://www.psp.cz/sqw/detail.sqw?id=733 (Utolsó letöltés: 2026. szeptember 16.); Neufeld, 1981. 20.

21 Neufeld, 1981. 20., 22.

22 Neufeld, 1981. 20.

23 Neufeld, 1981. 20–21.

a kolozsvári folyóiratba, az ott tárgyalt kérdések pedig visszajutottak ahhoz a helyi olvasóközönséghez, amely Neufeldhez fordult. A magyar nyelvű nyilvánosság így államhatárokon át kapcsolta össze e szereplőket. A német nyelvű olvasmányok e magyar nyelvű kapcsolatrendszer mellett különösen fontos tájékozódási lehetőséget jelentettek. A korai kultúrkritikában Georg Simmel és Oswald Spengler, a harmincas évek lélektani írásaiban Sigmund Freud, Wilhelm Reich és Siegfried Bernfeld, az irodalom társadalmi szerepének vizsgálatában Thomas Mann és Alfred Döblin neve tért vissza. Neufeld eltérő irányzatok szerzőit olvasta egymás mellett, s munkáikból a maga kérdéseihez keresett érveket. Olvasmányainak sokfélesége egy eklektikus gondolkodásmódban rendezte az ellentmondásokat, amelyek sok esetben írásaiban is felsejlenek, azokat nem tisztázva. A német nyelv így nemcsak egy nemzeti kultúrához jelentett a szerző számára hozzáférést, de a közép-európai tudományos és irodalmi viták szélesebb köréhez is közelebb vitte.[24]

A harmincas évek elejétől az írásokban mind határozottabb marxista tájékozódás figyelhető meg. A mozgalomba való bekapcsolódását a későbbi életrajzi közlések 1931-re, párttagságát 1935-re teszik. Ezt a változást azonban nem érdemes egyetlen „megtérési" pillanathoz kötni. Az orvosi, lélektani érdeklődése, a társadalmi igazságtalanságokkal kapcsolatos érzékenysége és társadalmi kapcsolatrendszere finoman, de határozottan kötötték, majd vonták egyre közelebb a kommunista mozgalomhoz. Azt mondhatnánk, hogy a rendkívül intenzív tudományos érdeklődését, az ezzel összefüggő szinte reneszánsz tudását a társadalmi gyakorlatban is szerette volna érvényesíteni.[25]

1936-ban húsz korábbi írásából összeállította *A kor és embere* című kötetét. A társadalmi és lélektani tárgyú szövegek egymás mellé rendezése egyúttal pályájának szerzői értelmezése volt. Az előszó végén azt reméli, hogy könyve „egyengeti intellektuel társaim útját a dolgozókkal való cselekvő közösséghez"[26]. A megszólítás az értelmiségnek szólt, a kívánt eredmény viszont az értelmiség és a dolgozók kapcsolatának átalakulása volt. A kötet így többnek készült a már megjelent írások összegyűjtésénél: olyan olvasási rendet kínált, amelyben a különböző kérdésekről szóló tanulmányokban kifejtettek egy közös társadalmi feladat részeivé váltak. E tevékenység leírásához a kulturális közvetítő fogalma kínál támpontot. A nemzetközi szakirodalom így közelít azokhoz a szereplőkhöz, akik nyelvi és földrajzi határok között mozgatnak szövegeket, ismereteket és kapcsolatokat, s közben többféle feladatot látnak el. Neufeld esetében az orvosi ismeretterjesztés, a könyvkölcsönzés és a folyóiratbeli jelenlét kapcsolódott össze. A közvetítés politikai célját azonban

[24] A kultura jövője; Világnézet és szexualitás; Thomas Mann és a humanizmus; A pszichoanalizis változásai. In: Neufeld Béla: *A kor és embere*. Szőllős: [k. n.], 1936a. 14–17., 27–34., 85–88., 117–122.; Bernfeldhez: Neufeld, 1931. 415–416.; Neufeld, 1981. 20–21.

[25] „Neufeld Béla", 1962. 248.; Neufeld, 1981. 20.

[26] Neufeld, 1936a. Előszó, lapszám nélkül.

maga jelölte ki azzal, hogy megfogalmazta kívánságát azzal kapcsolatban, hogy olvasói a társadalom megértésétől eljussanak a közös cselekvésig.[27]

Ugyanebben az évben egy kívánsága biztosan teljesült. Augusztus 25-én az Inturiszt szervezésében a Szovjetunióba utazott. Moszkvában Illés Béla,[28] a Csehszlovákiából 1921-ben kiutasított kommunista aktivista és író fogadta, s a négyhetes út során ukrajnai és Fekete-tenger melléki helyszínekre is eljutott. A visszaemlékezésben nem az ismeretlen megfigyelő távolságtartásával ír erről, inkább tűnik úgy, hogy saját eszmei világának megvalósulását keresi, s több esetben megtalálni is véli, és így közvetlen élménynek érzett megerősítést kapott egy korábban kialakított várakozáshoz.[29] E várakozás már *Az uj ember Keleten* című, 1933-ra keltezett írásában is megjelent: Klaus Mehnert, Egon Erwin Kisch és F. C. Weiskopf útirajzaiból a kollektivizmus és az egyéni kibontakozás összhangját olvasta ki.[30] Az utazásról szerzett élményeit tehát úgy rendezte, hogy azok már olvasmányaiból felépített országképét igazolták. Ezeket az élményeket egy kis könyvben foglalta össze, amely 1937-ben jelent meg *Szovjetföldön* címmel,[31] meglehetősen pozitív képpel ábrázolva benne az akkor már a nagy terror retteneteitől sújtott országot. Visszaemlékezése szerint Fábry a *Szovjetföldön*t túlságosan „rózsaszínű" ábrázolásai miatt kifogásolta. Neufeld utólag a könyv „elméleties" formáját bírálta, politikai reményeinek helyességét azonban nem vonta kétségbe.[32]

---

27 Roig-Sanz, Diana – Meylaerts, Reine: General Introduction. Literary Translation and Cultural Mediators. Toward an Agent and Process-Oriented Approach. In: Roig-Sanz, Diana – Meylaerts, Reine (eds.): *Literary Translation and Cultural Mediators in 'Peripheral' Cultures*. Cham: Palgrave Macmillan, 2018. 1–37. https://doi.org/10.1007/978-3-319-78114-3_1 3–7.

28 Illés Béla (1895–1974) író, újságíró, a magyar kommunista emigráció tagja. Csehszlovákiai működése után a Szovjetunióban élt, majd a szovjet hadsereg tisztjeként tért vissza Magyarországra. A háború után a szovjet hadsereg magyarországi lapja, az *Új Szó* főszerkesztőjeként dolgozott, és bekapcsolódott a hazai irodalmi élet újjászervezésébe. 1950–1956 között az *Irodalmi Újság* főszerkesztője, 1957–1959 között az *Élet és Irodalom* szerkesztőbizottságának tagja volt. 1957-ben az Irodalmi Tanács, 1959-ben az újjászervezett Írószövetség elnökségének tagja lett. Publicisztikájában a szovjet–magyar barátság történelmi igazolására törekedett. Ennek részeként történelmi tényként terjesztette Guszev kapitány és társai kitalált történetét, amely az 1849-es magyar szabadságharc mellett kiálló orosz tisztek példájával kívánta megalapozni a két nép barátságának hagyományát. Illés Béla. In: *Magyar életrajzi lexikon*. Arcanum Kézikönyvtár. https://www.arcanum.com/en/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/i-75F28/illes-bela-75F44/ (Utolsó letöltés: 2026. október 2.); Vörös Boldizsár: *Történelemhamisítás és politikai propaganda. Illés Béla elmeszüleményei a magyar szabadságküzdelmek orosz támogatásáról*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2014. 77–104.; Neufeld, 1981. 20.

29 Neufeld, 1981. 20.

30 Az uj ember Keleten. In: Neufeld, 1936a. 40–43.

31 Neufeld Béla: *Szovjetföldön*. Košice: Szovjetbarátok szövetsége košicei csoportjának kiadása, 1937.

32 Neufeld, 1981. 20.

A csehszlovák állam válsága ennek a baloldali, társadalmilag is hasznosulni kívánó értelmiségi működésnek a feltételeit számolta fel. Az 1938. november 2-i első bécsi döntés a régió viszonyait átrendezte, a Magyarországhoz került területeken pedig eleve nem biztosított a kommunista mozgalom számára legális szervezkedési lehetőséget. Nagyszőlős ekkor még nem került Magyarországhoz, Neufeld közvetlen menekülését az 1939. márciusi magyar katonai bevonulás váltotta ki.[33]

A magyar fennhatóság alá került kommunisták helyzete már 1938 végén jelezte, mire lehetett számítani. Csehy Endre egykori kommunista szenátor letartóztatása után azzal igyekezett védekezni, hogy a magyar munkások és parasztok érdekeiért, illetve a magyar kisebbség jogaiért dolgozott. A hatósági eljárásban azonban a korábbi kommunista szerepvállalás vált meghatározóvá. A nemzethűségi eljárások a munkahelyek, engedélyek és szociális ellátások megtartását is érinthették. Neufeld tehát olyan politikai rend kialakulásától tartott, amelyben közismert írásai és kapcsolatai közvetlen egzisztenciális veszélyt jelentettek számára.[34]

Visszaemlékezése szerint 1939. március 16-án hagyta el Nagyszőlőst. Huszton keresztül Técsőre jutott, majd Romániába próbált átkelni. A határ túloldalán azonban a politikai menekült státuszára való hivatkozás nem bizonyult elegendőnek, így a román tiszt az elbeszélés szerint zsidó voltuk miatt visszaküldte őt és társát. Végül személyes segítséggel és pénzzel mégis sikerült átjutniuk; őt Máramarosszigeten rokonok fogadták be. A menekülés néhány nap alatt rádöbbentette, hogy mind politikai meggyőződése, mind származása kiszolgáltatottá tette.[35]

Az emigráció nem szakította meg teljesen a korábbi életformáját. Neufeld továbbra is írt a *Korunk*ba, levelezett, olvasott, és kapcsolatai segítségével más menekülteknek is támogatást keresett. Barta Londonba hívta, Gaál Kolozsvárra invitálta, ő azonban Máramarosszigeten maradt.[36] Saját magyarázata szerint anyjához, családjához és szeretett társához (a visszaemlékezés e helyén „Asszonyom"-ként említi) való kötődése volt a meghatározó. A román hatóságok 1939 őszén távozásra szólították fel. Azt választotta, hogy visszatér Nagyszőlősre. Visszaemlékezésében a hazatérést olyan választásként mutatja be, amelyben a felismert fenyegetés és az otthonhoz tartozás igénye feszült egymásnak.[37]

Nyírábrányon át került Magyarországra, majd mátészalkai tartózkodás után 1939. november 2-án érkezett Nagyszőlősre. Anyja közben új rendelőt rendezett be számára, közelebb a családi házhoz. A következő napok megmutatták, hogy

[33] Fedinec Csilla: *„A magyar szent koronához visszatért Kárpátalja" 1938–1944*. Budapest: Jaffa Kiadó, 2015. Neufeld, 1981. 20–21.

[34] Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL), f. 185, op. 1, ő. e. 2. [Csehy Endre ügyének iratai, 1938.] 8.; Csilléry Edit: A nemzethűség jelentése a felvidéki és kárpátaljai igazolási eljárások során. *Magyar Kisebbség*, 2014/1. 7–39. 8., 18–20.

[35] Neufeld, 1981. 20–21.

[36] Neufeld, 1981. 21.

[37] Neufeld, 1981. 21–22.

a személyes gondoskodásnak szűkek a határai. A csendőrök kihallgatták, rendőri felügyelet alá helyezték, ismeretlenek orvosi tábláját leszaggatták, ablakait betörték. Az elbeszélése szerint a praxis mégis újraindult. Neufeld azt idézte fel, hogy szegény betegei tartottak ki mellette, és a tehetősebbek elfordultak tőle. Hogy e különbség mennyire fedte a betegkör tényleges átalakulását, más források nélkül nem dönthető el.[38]

1940-ben a korábbi kapcsolatok már az illegalitás feltételei között szerveződtek újra. A rendelőben röpiratok terjesztésében működött közre, az Ilku házaspár továbbra is kapcsolatot tartott vele, és közösen támogatást gyűjtöttek a mozgalom számára. Memoárja szerint május 30-án Neufeldet letartóztatták, majd Munkácson megkínozták. A visszaemlékezés e szakaszának egyik legnyugtalanítóbb jelenete nem maga az erőszak leírása, hanem az, amikor az egyik fogvatartója beszámolt Neufeldnek arról, hogy *Magyar Nap*ban megjelenő cikkeit régebben olvasta, és őt okos embernek tartja. Az értelmiségi körökben való ismertség, amely korábban kapcsolatait gyarapította, itt visszájára fordult. Írásai immár az üldözők számára is azonosíthatóvá tették, s a korábbi olvasójával való találkozás a kiszolgáltatottság tapasztalatává vált.[39]

Miután kiengedték, Neufeld saját lelki reakcióját is megfigyelés tárgyává tette. Igaz, erről már csak visszaemlékezéseiből értesülünk, s nehéz eldönteni, mennyiben torzított a későbbi évtizedekből való értelmezés. Neufeld beszámolója szerint a kínzást követően egyik álmában sebezhetetlenné vált, a másikban a Himnuszt hallotta, és sírt. Mélylélektani érdeklődése itt újra megmutatkozik: az elsőt a megaláztatás fölötti belső győzelemként, a másodikat a haza iránti szeretet fennmaradásaként értelmezte. Az önmagában kevésbé meglepő, hogy Neufeld analizálni próbálta saját magát, az viszont beszédes, hogy a magyar kötődést emlékezésében függetlenítette az őt üldöző államhatalomtól. A haza szeretetét – írta – „sem zsidótörvény, sem kínzás nem vehette el tőlem”.[40]

Az 1962-es nekrológ szerint 1941-ben az orvosi gyakorlattól is eltiltották.[41] 1944-ben deportálták. A források Auschwitzot, Buchenwaldot említik mint fogságának helyszíneit. A korábbi közéleti szerepvállalás következtében őt ért zaklatások és a zsidóüldözés itt különböző üldözési eljárásokban kapcsolódtak össze. Politikai múltja az állami megfigyelés és ellenőrzések célpontjává tette, a deportálás azonban a zsidónak minősített lakosság ellen irányuló üldözés része volt. A kommunista élettörténet későbbi elbeszélése ezzel szemben hajlamos volt az utóbbit az „antifasiszta harc” részeként, illetve következményeként ábrázolni.[42]

38 Neufeld, 1981. 21–22.
39 Neufeld, 1981. 22–23.
40 Neufeld, 1981. 23.
41 „Neufeld Béla”, 1962. 2480.
42 Uo.

A felszabadított buchenwaldi táborban 1945 áprilisában már ismét szervezőként találkozunk vele. Csonka Laura a Magyar Kommunista Párt buchenwaldi tábori pártszervezetének iratai alapján kimutatta, hogy az április 12-i alakuló ülés Neufeldet alelnökévé és az intézőbizottság tagjává választották. Később a kulturális munka irányítását is átvette, és a felszabadítást követő hónapban kilenc előadást szervezett. Ez az adat a korábbi szerepfelfogás folytatását jelzi. Részt vett a segítségre szoruló foglyok orvosi ellátásában, de arra is törekedett, hogy ezt összekapcsolja politikai „nevelésükkel".[43]

A háború után Magyarországon folytatta életét. Működése 1946-tól elsősorban a munkás-egészségvédelemhez kötődik, pályája végén az Ipari Tanulók Egészségvédelmi Intézetének igazgató főorvosaként dolgozott. 1962. október 18-án Budapesten halt meg. A búcsúztató ebben a munkában látta a fiatal orvos társadalmi törekvéseinek kései megvalósulását. A hivatás tárgya valóban folytonosságot mutat: a dolgozók és a fiatalok életkörülményeinek javítása Neufeld korábbi publicisztikájában is vissza-visszatért. Az intézményi helyzet azonban alapvetően megváltozott. A két háború közötti kisebbségi, ellenzéki értelmiségit immár a szocialista állam egészségügyi intézményrendszerében találjuk.[44] Arról, hogy 1945 után miért nem az 1930-as években még abszolút idealizált Szovjetuniót választotta az újrakezdés terepének, nem rendelkezünk forrásokkal.

Az egyéni szenvedés társadalmi magyarázata

Ha az életrajz felől visszafordulunk a két háború közötti írásaihoz, mindenekelőtt tematikai sokféleségük tűnik fel. A nemzetiségi kérdés mellett a tudatalatti, a nemi erkölcs, a nevelés, az irodalom, a fasizmus és a szovjet társadalom is foglalkoztatta Neufeldet. Könnyen keletkezhetne olyan kép, mintha egy rendkívül széles érdeklődésű olvasó egymástól független kérdésekről fejtette volna ki véleményét. A szövegek egymás mellé helyezése azonban visszatérő mintázatot mutat. Neufeld az ember gondolkodását és cselekvését akarta megérteni, különösen azokat a körülményeket, amelyek között a szenvedés felismerése nem vezet annak megszüntetéséhez. E kérdéshez a lélektan magyarázó eszközöket, a társadalomelmélet pedig tágabb összefüggést kínált.

Ez a keret nem állt készen pályája kezdetén. *A kultura jövője* című, 1922-re keltezett írásában a háború utáni erkölcsi és kulturális válságból kereste a kiutat. A társadalmi fejlődés várható irányát már ekkor a szocializmusban jelölte meg, Oroszországban pedig a jövő ígéretét látta. A szocializmust azonban átmeneti állomásként értelmezte, amelyen túl az egyéniség szabadabb kibontakozását várta,

[43] Csonka Laura: A Magyar Kommunista Párt tevékenysége a buchenwaldi koncentrációs táborban. *Levéltári Közlemények*, 2015/1–2. 71–85. 78–81.

[44] „Neufeld Béla", 1962. 2479–2480.

az orosz megújulást pedig a vallásos gondolkodás és az erkölcsi újjászületés lehetőségéhez kapcsolta.[45] A későbbi marxista tájékozódást ezért nem előzmény nélküli fordulatként, hanem e korábbi várakozások átértelmezéseként is olvashatjuk. Az 1926-os, fentebb már említett agyfiziológiai cikk a kísérletek szoros tárgyán túlmutatva szintén megengedett idealista következtetéseket. A korai Neufeldet a tudományos felfedezés a lélek addig ismeretlen működése felé fordította, és e működés értelmét többféle filozófiai hagyomány segítségével próbálta meghatározni, s végeredményben valamilyen társadalmilag értelmezhető tanulságra lefordítani.[46]

Az 1931-es *A társadalmi realitás és a neurózisok* is ezt igazolja. Neufeld már a bevezetésben különbséget tett Marx és Freud vizsgálatának tárgya között. A történelmi materializmust a társadalmi viszonyok, a pszichoanalízist az egyéni lélek megismerésére alkalmas értelmezési keretként tárgyalta. E különbségtétel alapján bírálta azokat, akik a pszichoanalízis tudományos értékét kizárólag a marxizmussal való olyan összhangján mérték, mely szerint a szellemi élet anyagi meghatározottságából indult ki: Marx a gazdasági-társadalmi viszonyok, Freud az ösztönök működését állította magyarázatának középpontjába. „A marxi szociológia törvényeit a pszihológiába átplántálni éppen olyan önkényes eljárás, mint akár a Psza. tanítását a történelmi materializmus elméletére ráhúzni." A két tan összeegyeztetésének igénye tehát az illetékességük elhatárolásával társult.[47] E módszertani kijelentés különösen fontos annak megértéséhez, hogy milyen értelemben beszélhetünk Neufeld freudomarxizmusáról.[48] Nem egy minden kérdésre kész választ adó egységes elméletet épített fel. Inkább azt kereste, hogyan lehet a lelki folyamatok megismerését beilleszteni a társadalmi viszonyok magyarázatába. A biológiai adottság és a társadalmi környezet nála nem zárta ki egymást. Az egyéni karakter kialakulásában együtt látta a családi tekintély, a nevelés és a nemi erkölcs érvényesülését, amelyek a mindennapi életben közvetítették a társadalmi kényszereket.[49] Bronisław Malinowski lengyel származású, Nagy-Britanniában dolgozó antropológus kutatásait ebben az összefüggésben idézte. A családi tekintély és a rokoni kapcsolatok más társadalmakban megfigyelt eltérései azért voltak fontosak számára, mert megkérdőjelezték, hogy az európai polgári család lelki konfliktusai mindenütt azonos módon jelentkeznének. A család így maga is magyarázatra szoruló társadalmi intézménnyé vált. Ebből érthető meg Neufeld további lépése: ha a lelki konfliktusok kialakulásában a családi és társadalmi rend is részt vesz, akkor enyhítésük

[45] A kultura jövője. In: Neufeld, 1936a. 14–17. A kötet az eredeti közlés helyeként a *Tűz* 1922. novemberi számát jelöli meg.

[46] Neufeld, 1926. 209–210.

[47] Neufeld, 1931. 415–416.

[48] A freudomarxizmus itt a pszichoanalitikus lélektan és a marxista társadalomkritika összekapcsolására irányuló törekvéseket jelöli. Neufeld esetében nem zárt tanrendszerről, hanem az egyéni konfliktusok társadalmi feltételeinek vizsgálatáról van szó, amely Marx és Freud illetékességének megkülönböztetésével társult. Erős, 1986. 294–296.; Neufeld, 1931. 415–416.

[49] Neufeld, 1931. 417–419.

lehetőségét is e rend megváltoztatásában kell keresni. Az orvosi gondolkodásból kiindulva így jutott el a társadalom átalakíthatóságának kérdéséhez.[50]

Az orvosi hivatás ebből a gondolatmenetből következően terjeszkedik túl a rendelő keretein. Ha a beteg panaszainak kialakulásában lakhatása, anyagi helyzete, családi függése és a rá kényszerített erkölcsi követelmények is szerepet játszanak, a gyógyító nem tekintheti e körülményeket közömbös háttérnek. Neufeld ezt úgy fogalmazta meg, hogy „az orvos hivatása itt tágul szociologikussá".[51] A gondolat egyúttal a kezelés korlátját is kijelölte, hisz az egyéni segítség nem szünteti meg a szenvedést újratermelő viszonyokat. Az orvosnak ezért a fennálló társadalmi berendezkedéshez is viszonyulnia kell. A cikkeiben arról írt, hogy a nélkülözés és a társadalmi követelmények közötti feszültséget a kezelés során sem lehetett félretenni: a betegnek abba a környezetbe kellett visszatérnie, amely panaszai kialakulásában is szerepet játszott. Neufeld ezért nevezte a neurózist a kapitalista társadalom ideológiai függvényének. Elemzései így a társadalmi rendszer egészéről alkotott ítéletté váltak, s itt csaptak át az orvostudományi megállapítások politikai következtetésekké.[52]

A freudi fogalom, a szublimáció[53] kérdésében ugyanez az összefüggés kevésbé végletesen, de talán szemléletesebben jelent meg. „Szublimálás kettősséget tételez fel: belső indítékot és külső lehetőségeket" – írta. Az ösztönök kulturális tevékenységbe fordításához tehát nemcsak képesség és akarat, hanem azokhoz a lehetőségekhez való hozzáférés is szükséges, amelyek lehetővé teszik e képességek kiteljesedését. Az egyén fejlődését a társadalom anyagi viszonyai is korlátozzák. Neufeld az egyenlőtlenséget így nem csupán az elosztás igazságtalanságaként értelmezte, hanem mint az ember képességeinek kibontakozását akadályozó tényezőt is. Kifejezte meggyőződését, hogy a közösségi átalakulás ígérete éppen az egyén számára kínálhat felszabadulást. Itt összekapcsolódik Neufeldnek a személyiség iránti lélektani érdeklődése és az általa idealizált társadalomkép.[54]

A nemi erkölcsről szóló írások ugyanezt a kérdést vitték a család és a mindennapi együttélés területére. A *Világnézet és szexualitás* című írása a világnézetet gyakorlati állásfoglalásként határozta meg: „Nem csupán világ-nézet, hanem világ-alakítás."[55] A szexualitást szabályozó normák így a társadalmi berendezkedések részeiként váltak vizsgálhatóvá. Wilhelm Reich osztrák orvos és

[50] Uo.

[51] Neufeld, 1931. 419.

[52] Uo. 419–420.

[53] Szublimáción a pszichoanalitikus szóhasználat az ösztöntörekvések más, társadalmilag értékelt célokra – például alkotó vagy szellemi tevékenységre – irányulását érti. Ez nem azonos az elfojtással. Neufeld azt hangsúlyozta, hogy az ilyen átalakításhoz belső indíték és az átalakítás kiteljesedéséhez szükséges lehetőségekhez való hozzáférés egyaránt szükséges. Neufeld, 1931. 420.; Nemi erkölcs és nemi szabadság. In: Neufeld, 1936a. 36.

[54] Neufeld, 1931. 420.

[55] Világnézet és szexualitás. In: Neufeld, 1936a. 27.

pszichoanalitikus munkái ehhez fontos tájékozódási pontot jelentettek Neufeld számára. Reich a szexuális elfojtásban olyan társadalmi működést látott, amelyet a családi tekintély, a nevelés és az anyagi függés is fenntart. E felfogás szerint az egyéni konfliktusok megértéséhez azt is vizsgálni kell, milyen életet tesz lehetővé, s milyen magatartást követel meg az embertől a környezete. A szexuális felvilágosítás ezért társadalmi és politikai feladattá válhatott.[56] Ezek az összefüggések olyannyira hatottak Neufeldre, hogy a témában 1933-ban Ungváron, Munkácson és Nagyszőlősön előadássorozatot tartott. A híradások szerint bár nagy érdeklődés övezte az eseményeket, de Neufeldnek nem mindig sikerült megtalálnia azt az előadásmódot, amely segítette volna a mondanivalójának közönség általi befogadását.

Neufeld írásaiban az olvasás módja is megmutatkozik. Freud lélektani felismeréseit megőrzendő tudásnak tekintette, de kultúrfilozófiai következtetéseit bírálhatónak tartotta. Az 1936-os Freud-tanulmányban és a Brachfeld Olivérrel folytatott 1938-as vitában is e különbségtétellel védte a pszichoanalízis jelentőségét.[57] Malinowski mellett Siegfried Bernfeld osztrák pszichoanalitikus és pedagógiai gondolkodó a nevelés társadalmi korlátainak megértéséhez adott érveket; Thomas Mann a humanista magatartás és az írói felelősség kérdését tette láthatóvá.[58]A hivatkozások mögött így a különböző tudományterületeken tájékozódó értelmiségi munkája rajzolódik ki. Közvetítő szerepe ebben az értelemben kiválasztást is jelentett: azt mérlegelte, mely felismeréseket tart használhatónak a saját társadalma kérdéseihez, s ezért továbbadásra érdemesnek.

Az értelmiség politikai magatartása maga is ilyen kérdésnek bizonyult. *Az értelmiség dilemmája* című írásában Neufeld azt vizsgálta, miért nem következik a társadalmi igazságtalanság felismeréséből az annak megszüntetésére irányuló cselekvés. A Balázs Béla íróval és filmesztétával folytatott vitában az érdekek, a megszokások és a kivételesség tudatának szerepét hangsúlyozta. Az értelmiségi önmagáról alkotott képe akadályozhatja, hogy más társadalmi csoportokkal cselekvő közösséget vállaljon. „Nem becsülöm le a felvilágosítás és belátás erejét, de

[56] Reich társadalmi és szexuálpolitikai gondolkodásának összefüggéseiről: Moir, Cat: Wilhelm Reich and Sexology from Below. *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte*, 45 (2022)/4. 625–650. https://doi.org/10.1002/bewi.202200007 Neufeld Reich-olvasatát lásd: Világnézet és szexualitás; A pszichoanalizis változásai. In: Neufeld, 1936a. 27–34., 118–119. A hivatkozott Reich-mű hozzáférhető kiadása: Reich, Wilhelm: *Der Einbruch der Sexualmoral. Zur Geschichte der sexuellen Ökonomie*. 2., ergänzte Auflage. Kopenhagen: Verlag für Sexualpolitik, 1935. https://archive.org/details/EinbruchDerSexualmoral.ZurGeschichteDerSexuellenkonomie.2/ (Utolsó letöltés: 2026. szeptember 16.) Az 1935-ös kiadás itt szövegelérési pont, nem az 1933-ra keltezett előadás közvetlen forrásaként szerepel.

[57] Neufeld Béla: Freud Zsigmond ember- és világszemlélete. *Korunk*, 1936/6. 493–497.; Neufeld Béla: Merre tart a pszichoanalízis? *Korunk*, 1938/7–8. 718–720.

[58] Neufeld, 1931. 415–416. A cikk Bernfeld *Sisyphos oder die Grenzen der Erziehung* című munkáját említi. Thomas Mann és a humanizmus. In: Neufeld, 1936a. 85–88.

ugyanakkor tudom, hogy annak korlátai és határai vannak" – írta.[59] Ebből a megállapításból a korábbi felfogásában megfogalmazott értelmiségi feladat hangsúlyának eltolódását érzékelhetjük. A társadalmi igazságtalanság bemutatása és az érvek megismertetése továbbra is szükséges maradt, de Neufeld már azt is meg akarta érteni, mi akadályozza a belátás politikai következményeinek vállalását. A szellemi munka magasabbrendűségének tudatát például lelki kárpótlásként értelmezte: olyan önképként, amely megkönnyíti az adott társadalmi rend szolgálatának elfogadását.[60]Az értelmiségi vonakodását így nem egyszerűen tájékozatlanságként kezelte, hanem az anyagi függésekhez és a megszokott önértékeléshez kapcsolta. A felvilágosításnak ezért a nevelő és irányító munka egészében jelölt ki helyet. Ugyanakkor a cikk végén a dolgozó osztály tényleges társadalmi előretörését nevezte a leghatékonyabb nevelő eszköznek. Az értelmiségi szerep lényegének megragadása tehát nála a „magyarázótól" a „cselekvő" felé tolódik; az értelmiséginek nemcsak értelmeznie kell a társadalmat, hanem hozzá kell járulnia az emberek politikai aktivizálásához és a társadalmi viszonyok átalakításához is.[61] E kérdésben Mannheim Károly értelmiségfelfogása kínál kortárs összehasonlítást. Mannheim sem tekintette az értelmiséget társadalmi kötöttségek nélküli csoportnak, viszonylagos önállóságában és eltérő társadalmi eredetében azonban a versengő nézőpontok összevetésének lehetőségét látta. Neufeld a dolgozókkal vállalt cselekvő közösséget sürgette; Mannheim e választás mellett a különböző álláspontok közötti közvetítést is önálló értelmiségi feladatként ismerte el. A különbség nem a társadalmi meghatározottság felismerésében, hanem a belőle levont szerepkövetelményben ragadható meg.[62]

A fasizmusról és a humanizmusról – mint egymással szembenálló fogalmakról – szóló írásai által ennek a szerepfelfogásnak az érvényesítését igyekezett sürgetni. Neufeld a fasizmusban – amely fogalmat mind az olasz fasizmusra, mind a német nemzetszocializmusra alkalmazta – a társadalmi válsággal összekapcsolódó indulatok politikai megszervezését és a kulturális értékek pusztítását látta. A fasizmus értelmében a könyvégetést, a zsidóüldözést és a nők háztartásba szorítását ugyanazon visszafejlődés jeleiként sorolta egymás mellé; a fejlett technika és az üldözés együttélését pedig a polgári haladás – ha úgy tetszik, a modernizáció – ígéretének cáfolataként értelmezte.[63] Az orvosi és lélektani fogalmak itt az antifasiszta fellépés érveivé váltak. A humanizmust pedig olyan magatartásként értelmezte, amelynek következménye kell hogy legyen a közéletben. Thomas Mann kapcsán

59 Az értelmiség dilemmája. In: Neufeld, 1936a. 49.
60 Az értelmiség dilemmája. In: Neufeld, 1936a. 50–51.
61 Az értelmiség dilemmája. In: Neufeld, 1936a. 51–52.
62 Mannheim, Karl: *Ideology and Utopia. An Introduction to the Sociology of Knowledge*. trans. Wirth, Louis – Shils, Edward. New York: Harcourt, Brace & Co. – London: Routledge & Kegan Paul, 1954. 137–143.
63 A fasizmus értelme. In: Neufeld, 1936a. 45–46.

az általános emberszeretetet az aktív társadalmi szerepvállalás igényével egészítette ki. Mint érvel, a kulturális örökség megbecsülése önmagában nem elegendő, ha védelmezője érintetlenül hagyja az azt fenyegető társadalmi viszonyokat. Ebben a követelményben ért össze a korának erkölcsi megújulására való igénye és a harmincas évek politikai elköteleződése, amely a fasizmus visszautasítását cselekvő társadalmi magatartássá kívánta tenni.[64]

Neufeld világában tehát az orvos, a publicista és a kommunista nem három különböző szinten, hierarchikusan rendeződő perszónália volt. Ugyanannak az embernek különböző tevékenységei kapcsolódtak össze bennük, és kölcsönösen formálták egymást. A lélektan megmutathatta, miért nem elegendő a belátás, milyen fékező jelenségek jelennek meg az értelmiségi szerepben, társadalomelméleti fejtegetéseiben pedig kijelölte a megváltoztatandó szociális viszonyokat, és ennek ismeretében az értelmiségi munkát olyan kötelező szerepvállalásnak fogta fel, amely kapcsolatot teremthet a felismerés és a közös cselekvés között. E gondolatmenet lényege azonban akkor érthető meg igazán, ha visszatérünk ahhoz a társadalomhoz, amelynek betegeivel Neufeld naponta találkozott.

Kárpátalja és a társadalom meggyógyításának igénye

Neufeld Béla Kárpátaljához való viszonyának jobb megértését néhány, konkrétan a területtel foglalkozó írása segíti. A *Ruszinszkó, 1933* nem a kisebbségi magyarság politikai helyzetének leírásával kezdődik. A málékenyér, a bocskor és a lassan megjelenő Bat'a cipő képeivel mutatja be az olvasónak a vidéket. Tárgyalásában a válság, az éhség, a szociális elesettség vizsgálata, tudatosítása Kárpátalja megközelítésének útja. A terület elmaradottsága leírásaiban történeti állapot, nem az államfordulattal keletkezett, de az új állami keret sem volt képes azt megszüntetni. Neufeld ezzel eltávolodott attól az értelmezéstől, amely a korabeli ellenzéki magyar politika érvelésében gyakran megjelent, s amely a helyi bajokat önmagukban a magyar hatalmi pozíció elvesztéséből vagy az autonómia ígéretében való csalódásból vezette le. Az államhatalom megváltozása számára azért volt vizsgálandó, mert átrendezte a megélhetés, az érvényesülés és a politikai szerveződés lehetőségeit.[65]

A nemzetiségi sokféleséget sem egymás mellett élő, mozdulatlan közösségek rendjeként ábrázolta. A magyar úr, aki a csehszlovák agrárpártban vállalt szerepet, a kommunista mozgalomhoz csatlakozó szegény zsidó, és a magyar múlt, illetve a csehszlovák jelen között tájékozódó ruszin értelmiségi a politikai és társadalmi alkalmazkodás különböző eseteiként kerültek egymás mellé. A nemzetiségi önbesorolás változásait Neufeld az érdekek és a mindennapi kényszerek felől közelítette

[64] A fasizmus értelme; Thomas Mann és a humanizmus. In: Neufeld, 1936a. 44–48., 85–88.
[65] Neufeld Béla: Ruszinszkó, 1933. *Korunk*, 1933/7–8. 581–583. 581–582.

meg. „Vannak családok, ahol szinte valamennyi családtag más nemzetiséghez tartozónak vallja magát" – írta, majd hozzátette: „Az ideológiai maszk mögött vitálisabb mozgató erők húzódnak meg."[66] A kulturális kötődések mögött olyan, sokakat foglalkoztató mozgatóerőket keresett, amelyek megmagyarázzák, miért nem esik egybe a nyelv, a származás és a politikai választás, s igyekezett ezeket a kérdéseket saját tapasztalatai alapján megválaszolni. E nézőpont a nemzetiségi közösségek belső különbségeit tette láthatóvá, bár azzal a veszéllyel is járt, hogy a nemzeti azonosulást pusztán az anyagi érdekek változó kifejezésévé egyszerűsítse.[67]

Az orvosi tapasztalat e társadalomképben a „hozzáférés" kérdésére irányította a figyelmet. Neufeld szerint mindennapi tragikus állapot, hogy az orvost elhívták a beteg gyermekhez, a felírt gyógyszert azonban már nem váltották ki. A Neufeld által említett, orvoshívást előíró törvénynek eleget lehetett tenni, a gyógyszerhez jutást azonban leírása szerint ez még nem biztosította. Ezzel a mindennaposnak leírt helyzettel érzékeltette a kárpátaljai szegénység természetét. A napi nyolc órát meghaladó munkavégzés alacsony bére nem biztosította a gyógyszert, a korszerű gyógyítás helyett pedig megmaradtak a helyi gyógymódok. A tuberkulózist, a szifiliszt és az angolkórt Neufeld a szegénység – amely magában foglalta a rossz higiéniai körülményeket, az elégtelen táplálkozást, a felvilágosítás hiányát – társadalmi környezeteként értelmezte. Az, hogy az orvostudomány praxisba épült eredményei nem jutottak el azokhoz, akiknek szükségük lett volna rájuk, Neufeld számára a haladás (modernizáció) társadalmi korlátait mutatta. A technika fejlődése és az ismeretek gyarapodása nem jelentette az életkörülmények általános javulását. Hasonló feszültséget már *A kultura jövőjében* is érzékelt, amikor a gépi civilizáció fejlődésével az egyéniség elszegényedését állította szembe.[68]

Neufeld a vallási életet is ebből a szempontból ítélte meg. A gazdagon díszített templomot a szalmafedeles házakkal, a freskókra fordított összeget az orvosra és gyógyszerre hiányzó pénzzel állította szembe.[69] A papi tekintélyt az alárendeltséget fenntartó erőként írta le. Ez a szöveg azonban kevésbé a falusi vallásosság teljes világáról, mint az orvos társadalmi és szakmai ítéletéről tájékoztat. Az erőforrások felhasználását saját értékrendje alapján minősítette, és nem kereste ugyanilyen figyelemmel, mit jelent a vallási közösség a benne élők számára. A társadalom megismerésének igénye itt a társadalom kijavításának feladatával fonódott össze, és nem először utal arra, hogy Neufeld a társadalom „meggyógyítását" a saját világnézetéből alkotott ítéletek alapján képzelte el. Az orvos azt is meg kívánta mondani, mely szükségletek tekinthetők valóságosnak, és melyek fenntartása akadályozza a változást.

---

66 Neufeld, 1933. 581–582.

67 Neufeld, 1933. 581–582.

68 A kultura jövője. In: Neufeld, 1936a. 14–17. A fejlett technika és a politikai-kulturális visszafejlődés egyidejűségéről lásd még: A fasizmus értelme. In: Neufeld, 1936a. 45–46.

69 Neufeld, 1933. 582.

A táplálkozás szociológiájához című, 1937-es írásban Neufeld a rendelőből megismert nélkülözést statisztikai összehasonlítással tette érzékelhetővé. A közölt adatok szerint 1935-ben a cseh és morva gazdacsaládok egy tagjára évi 1766 korona értékű elfogyasztott élelmiszer jutott, Kárpátalján viszont csak 960. Neufeld külön hangsúlyozta, hogy ez nem az élelmiszervásárlásra fordított pénzt jelentette: az összegbe a család saját termeléséből elfogyasztott javak értékét is beleszámította. Ugyanitt az évi fejenkénti húsfogyasztást 44,96, illetve 15,74 kilogrammban adta meg.[70] A különbség számára nem pusztán a szegénység újabb mutatója volt. Azt kívánta megérteni, hogy a társadalmi helyzet miként szabja meg, milyen táplálékhoz jut az ember, s ezen keresztül milyen esélye van egészsége megőrzésére.[71] A nyomor leírásában ugyanakkor olyan felismerés is megjelent, amely a társadalmi radikalizálódás egyszerű magyarázataira is visszfényt vetett. Neufeld két ruszin favágó történetét eleveníti fel egyik írásában, akik házról házra járva kerestek munkát, majd ugyanazért a megbízásért versengve egymás ellen fordultak, s a konfliktus végül mindkettejük halálához vezetett. A történettel a szerző azt szemléltette, hogy a közös kiszolgáltatottság nem feltétlenül hoz létre szolidaritást. A politikai közösség tehát nem magától nő ki a szegénységből.[72] A cikk záró gondolata ezt fogalmazta meg a legvilágosabban. A szenvedés felismerhetővé teheti az igazságtalanságot, ám a tartós nélkülözés ki is merítheti az ellenállás képességét. „Az éhség kétélű fegyver – s ez a jóllakottak szerencséje."[73] Neufeld itt sem a nyomor „romantikáját", sem a forradalom szükségszerűségét nem kínálta olvasóinak. A helyi állapotokat a világválság részeként értelmezte, de hiányolta a cselekvés elmaradását. Ez a gondolat szorosan kapcsolódik ahhoz, amit *Az értelmiség dilemmájá*ban írt. Ott az intellektuális belátás, itt a megélt szenvedés nem bizonyult elegendőnek a kívánatos magatartás kialakulásához. A tudatosításnak és a személyes kapcsolatoknak ezért tulajdoníthatott különös jelentőséget.[74]

E képviseleti igénynek azonban sajátos korlátját fedezhetjük fel a tudós orvosban. A szenvedők iránti együttérzés mellett a szövegeiben megjelent a kívülről minősítő értelmiségi nyelvezete is. A nemzetiségi sokféleséget az „ethnografikus nyersanyag" kifejezéssel[75] érzékeltette, az elszegényedett zsidók városokba érkezését a „száskarajokban ereszkednek le" fordulattal írta le[76], a vidék passzivitásában pedig „valami tompa állati" jelenlétét érzékelte[77]. Ezek a megfogalmazások a nyomor súlyát kívánták közvetíteni, ugyanakkor vélhetően tudatosan elvették

[70] Neufeld Béla: A táplálkozás szociológiájához. *Korunk*, 1937/10. 850–854. [1937c.] 852.
[71] Neufeld, 1937c. 850–854.
[72] Neufeld, 1933. 582.
[73] Uo. 583.
[74] Uo.
[75] Uo. 581.
[76] Uo. 582.
[77] Uo.

az ábrázolt emberek egyéniségét. Neufeld a társadalmi alárendeltség ellen lépett fel, de a róla való beszédben maga is fenntartotta a megfigyelő és a megfigyelt közötti távolságot. A „közvetítő értelmiségi" így nemcsak megszólaltatta a helyi társadalom problémáit, hanem meghatározta azt is, milyen alakban kerülhetnek ezek az olvasó elé.[78]

A nemzetiségi jogegyenlőségről szóló írások más irányból tágították ezt a társadalmi látásmódot. Neufeld a kényszerű asszimilációt nem tartotta a nemzeti konfliktusok megoldásának. A hatalmi helyzetből fakadó kettős mércét bírálta: az uralkodó közösség hajlamos természetesnek tekinteni saját előjogait, miközben másutt elnyomásként azonosítja ugyanezt az eljárást. E korai érvelés későbbi jelentősége éppen abban áll, hogy még a magyar állami keretben fogalmazódott meg. A magyar kisebbség védelmét így később nem egy korábban tagadott elv kényszerű elfogadásaként kellett vállalnia.[79]

Az 1937-es *A magyarság Csehszlovákiában* című cikkében erre a múltbeli felfogására hivatkozott. Ivan Dérer igazságügyminiszter beszédére reagálva szükségtelennek tartotta a csehszlovák és a magyar kulturális fejlődés rangsorolását. A jelen viszonyainak vizsgálatát kívánta az elsőség és a fejlettség versenye helyére állítani. Magát Jászi Oszkár egykori munkatársaként mutatva be – habár semmi nem utal arra, hogy közvetlenül együtt dolgoztak volna – felidézte, hogy már a háború idején bírálta a magyar nemzetiségi politikát. Ebből vezette le saját jogát a csehszlovák gyakorlat bírálatára. A következetességet itt erkölcsi felhatalmazásként értékelte: csak az követelhet hitelesen szabadságot a maga közösségének, aki mások hasonló követelését is elismeri.[80]

Neufeld számára a kisebbségi jogok nem merültek ki az anyanyelv használatában, az iskolában vagy az általános és titkos választójogban. A demokrácia formai intézményeit az érvényesülés és a hozzáférés tényleges lehetőségével egészítette ki, és osztja az elvet, miszerint az egyenlő joghoz egyenlő gazdasági esélynek kell társulnia. A nemzetiségi kérdés ezért a társadalmi rendszer egészének részévé vált, ahol a politikai szabadság és a mindennapi kenyér biztosítása összetartozott. Ezzel nem tagadta a nyelvi-kulturális jogok jelentőségét. Azokat szükségesnek, de elégtelennek tartotta, ha a közösség tagjai megélhetésükben továbbra is alárendelt helyzetben maradnak. A kisebbségi lét társadalmi értelmezése számára tehát nem a nemzeti kötődés feladását, hanem a jogegyenlőség tartalmának kiterjesztését jelentette.[81]

Hasonlóan fontos volt számára az önazonosítás szabadsága. Az *Anyanyelv és nemzetiség!* című írásában azokhoz csatlakozott, akik az egyén saját nemzetiségi vallomását tekintették döntőnek. Érvelése is ehhez igazodott, s úgy vélte, a magyar

[78] Uo. 581–582.
[79] Neufeld, 1917. 195–199.
[80] Neufeld Béla: A magyarság Csehszlovákiában. *Magyar Nap*, 1937. február 10. 3.[1937a]
[81] Neufeld, 1937a. 3.

önazonosságot nem lehet a származás vagy az anyanyelv alapján felülbírálni, és a náci fajpolitika éppen e szabadság tagadásával fosztott meg embereket a jogaiktól. E tétel Neufeld saját helyzetének megértéséhez is közel visz, de talán hiba volna kizárólag személyes önvédelemként értelmezni. Olyan elvet kívánt megfogalmazni, amely az összetett nyelvi, kulturális és származási kötődéseket az egyén választásából kiindulva rendezi. Az ő esetében: zsidó származása és magyar kulturális önazonossága ebben a keretben nem egymást kizáró tulajdonságok voltak.[82]

Az elv alkalmazásában ugyanakkor megmaradt az értékelő különbségtétel. Ugyanebben a cikkben Neufeld elmarasztalóan írt a népszámlálásonként változó önbesorolásról, amelyet a nemzetiségi konjunktúrához igazodó magatartásként mutatott be. Osztotta azt a véleményt, hogy az alkalmazkodást akár külső kényszer is kiválthatja, mégis feltételezett egy mélyebb, valódi önazonosságot, amelyet a nyilvános vallomás elfedhet. Az önmeghatározás szabadságának védelme így azzal zárult, hogy megkülönböztette, mit lehet hitelesnek és mit megalkuvó választásnak vélni. Hitelesnek azt az önbesorolást tekintette, amely az egyén belső nemzeti öntudatát fejezte ki, míg a népszámlálásról népszámlálásra a nemzetiségi erőviszonyokhoz igazodó választást e belső meggyőződést elfedő alkalmazkodásként értékelte. Elismerte ugyan, hogy az önbesorolás megváltoztatását külső kényszer is előidézheti, hiszen a nemzetiségi hovatartozás megvallása hátrányokkal járhatott, ezt az alkalmazkodást mégis elmarasztalóan ítélte meg. Ez is megmutatja, hogy az értelmiségi megfigyelő itt is igényt tartott mások döntésének az értékelésére.[83]

E társadalmi és nemzetiségi kérdésekkel kapcsolatos gondolatok Kárpátalja autonómiájának kérdésében találkoztak. Az 1936. április 19-én a *Magyar Nap*ban közölt *Autonómia Kárpátalján* a régóta ígért önkormányzat halogatásából indult ki. Neufeldet azonban nemcsak az érdekelte, mikor jön létre az autonómia, hanem az is, milyen tartalmat kap. A központi kormányzat késlekedését éppúgy bírálta, mint azokat a helyi törekvéseket, amelyek az önkormányzatot egyetlen nemzetiség előjogainak biztosítására használták volna. A Kurtyák Iván nevével jelölt Autonóm Földműves Szövetség – a cikk megjelenésekor már Bródy András vezette párt – programját a hivatali állások ruszinoknak való fenntartásával, Sztepan Fencik Autonóm Orosz Nemzeti Pártjáét pedig antiszemita agitációval jellemezte.[84] A pártok e bemutatása természetesen Neufeld szubjektív értelmezése, saját követelménye azonban világosan kirajzolódik belőle. Olyan autonómiát kívánt, amely a központi

[82] Neufeld Béla: Anyanyelv és nemzetiség! *Magyar Nap*, 1937b. január 26. 3.
[83] Neufeld, 1937b. 3.
[84] Tokar Marian: Politikai pártok és civil szféra. Fedinec Csilla – Vehes Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra.* Budapest: Argumentum – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010. 65., 74., Fedinec Csilla: *Magyar nemzeti pártok és társadalmi egyesületek Kárpátalján.* Uo. 86.

alárendeltség megszüntetése mellett nem hoz létre a régión belüli nemzetiségi hierarchiát, vagy nem termeli azt újra.[85]

A földkérdést a kárpátaljai társadalom alapvető problémájának tekintette, de a földosztást önmagában nem tartotta elegendőnek. E megkülönböztetés jelentőségét a csehszlovák földreform helyi tapasztalatai is érzékeltetik, ugyanis a birtokviszonyok átrendezése összefonódott a telepítéssel és az új állam társadalmi támaszainak kialakításával.[86] A kisgazdaságot a nagybirtok versenye, a hiteltől és a bankoktól való függés korlátozza – érvelt.[87] A föld birtoklása még nem biztosítja, hogy tulajdonosa megélhet belőle. Ezért beszélt a földéhség mellett kenyéréhségről. A spanyol parasztok szövetkezeti törekvéseit olyan példaként hozta fel, amely más gazdasági szerveződés lehetőségét jelezte.[88] A hangsúly a tulajdonjog és a tényleges megélhetés különbségére esett, vagyis ugyanarra a távolságra, amelyet az orvoshívás és a kiválthatatlan gyógyszer között is érzékelt.[89]

„Kenyér, munka, kultura, higienia minden nép és egyed számára; ezt kell hoznia az autonómiának" – foglalta össze a kívánt tartalmat.[90] A felsorolás az orvosi, társadalmi és nemzetiségi kérdést egyazon követelményben kapcsolta össze. Az önkormányzat értékét az ellátás, a művelődés és az egészség javulásán, a munkalehetőség gyarapításán kívánta mérni. A helyi megfigyelő illetékességét külön is hangsúlyozta: a nyomor természetét az ismeri, aki ott él, és a fiziológus szemével is nézi a jelenségeket. A társadalom megismerését így a politikai megszólalásra jogosító tudás építéseként értelmezte. A program végpontján pedig nem valamely nép uralma, hanem minden helyi lakos életlehetőségeinek javítása állt.[91]

Ebből a megközelítésből érthető meg az is, hogyan viszonyult Neufeld álláspontja a kisebbségi nemzeti identitáspolitika elsődlegességét valló felfogásokhoz. A nemzeti alapon szerveződő politika is foglalkozott megélhetési kérdésekkel. Neufeld azonban más elveket és más politikai közösséget jelölt ki. A magyar munkás, paraszt, értelmiségi és kispolgár szövetségét a köztársaság más nemzetiségű, „haladó" rétegeivel kereste. Értelmezésében a nemzeti közösséghez tartozás önmagában nem döntötte el, kivel kell együttműködni. Világában a közös társadalmi helyzet és a demokratikusnak tekintett politikai cél más nemzetiségű embereket közelebb vihetett egymáshoz, mint az azonos nyelv, ha utóbbi mögött eltérő érdekek és hatalmi törekvések álltak.[92]

---

85 Neufeld, 1936b. 5.
86 Szakál Imre: *Telepesek és telepes falvak a csehszlovák Kárpátalján*. Budapest: MTA TK Kisebbségkutató Intézet – Kalligram, 2017. 31–36., 64–81.
87 Neufeld, 1936b. 5.
88 Uo.
89 Uo.
90 Uo.
91 Uo.
92 Neufeld, 1937a. 3.

A tárgyalt írás nem ragadt le szoros tárgyánál, és a köztársaság külső fenyegetettségére is reagált. Neufeld a nemzetiségi jogegyenlőséget a Csehszlovákián belüli összefogás feltételének tekintette. A fennálló államhatalom bírálata nála ezért nem szükségképpen az állam felszámolásának igényét jelentette. Olyan belső átalakulást kívánt, amely a társadalmi és nemzetiségi elégedetlenség okait szünteti meg. A magyar kisebbség jogainak követelése ebben a felfogásban összeegyeztethető maradt a köztársaság védelmével. Az 1938–1939-es fordulatot azért sem élhette meg egyszerű nemzeti felszabadulásként, mert politikai programjának lehetőségét és saját személyes biztonságát egyaránt veszélyeztette.[93]

Összefoglalás

Neufeld Béla története a két világháború közötti Kárpátalja olyan világát teszi láthatóvá, amely a régió múltjának nemzeti keretben elbeszélt történeteiben gyakran háttérben marad. A zsidó eredetű magyar kommunista orvos helyzete származásának, etnikai önazonosságának és politikai meggyőződésének összefonódásában érthető meg. E kötődései együtt alakították lehetőségeit, és különböző helyzetekben más-más jelentőségre tettek szert. A csehszlovák időszakban a magyar kisebbség egyik baloldali értelmiségijeként dolgozott, az 1939 utáni magyar államhatalom alatt politikai meggyőződése, majd 1944 után zsidó származása miatt vált üldözötté. A kulturális összetartozás tudata egyik esetben sem esett egybe az államhoz való viszonyával.

A biográfiai megközelítés révén az is érzékelhetővé vált, hogy az államfordulatok nem egyszerre számoltak fel minden korábbi kapcsolatot. A tudományos érdeklődés, a széles körű kapcsolatrendszer, a családi kötődések és az elvbaráti viszonyok tovább élhettek, miközben használatuk és fenntartásuk feltételei megváltoztak. A rendelő előbb a gyógyítás és a szellemi tájékozódás helye volt, később az illegalitásban fennmaradó kapcsolatok egyik tere lett. Neufeld mozgásterét az államhatalom szűkítette, de döntéseit az otthonhoz és a személyekhez való ragaszkodás is alakította. A politikai elköteleződés története így csak a magánéleti és helyi kötődések figyelembevételével érthető meg.

Írásainak vizsgálata arra utal, hogy gondolkodásában az egyéni szenvedés és a társadalmi környezet összefüggése teremtett tartós kapcsolatot a különböző témák között. A pszichoanalízis a magatartás és a lelki konfliktusok megértéséhez adott eszközöket, a baloldali nézetek a társadalmi átalakulás lehetőségét és irányát jelölték ki. Ugyanakkor a kettő összekapcsolásában feszültség maradt a módszertani különbségtétel és a politikai általánosítás között. Neufeld elhatárolta a két értelmezési keretrendszer használhatóságát, de a társadalmi jövőről olykor olyan

[93] Neufeld, 1936b. 5. Neufeld, 1981. 20–23.

bizonyossággal beszélt, amelyet az egyéni és helyi tapasztalatok valósága önmagában nem alapozott meg.

A kisebbségi kérdésben ugyanez az összekapcsoló szándék a jogegyenlőség társadalmi tartalmát emelte előtérbe. Neufeld a magyar nyelvi-kulturális jogokat a más nemzetiségűek szabadságának elismerésével és a megélhetés egyenlő lehetőségével tartotta fontosnak biztosítani. Az autonómiát ennek megfelelően nem pusztán nemzetiségi hatáskörként, hanem az életkörülmények javításának eszközeként értelmezte. Saját szerepét a helyi szenvedés megfigyelésében, magyarázatában és nyilvánossá tételében jelölte ki.

Ennek a szerepnek a korlátai ugyanakkor hozzátartoznak a történethez. A képviselni kívánt emberek olykor névtelen tömeggé váltak a leírásban, a társadalmi változás igénye pedig politikai mintájának, a Szovjetuniónak kritikátlan elfogadásával társulhatott. Neufeld „visszahelyezése" a Kárpátaljáról szóló történetek hálójába ezért nem egy korábbi hőskép helyreállítását vagy egy új megalkotását jelenti. Annak megértéséhez visz közelebb, hogy a kisebbségivé vált közösségen belül milyen különböző válaszok születtek az egyenlőtlenségre, a kulturális kötődésre és az államhatalom változásaira. Neufeld Béla válasza egy olyan értelmiségié, aki a betegséget kezelve a beteget körülvevő világ megváltoztatását is a maga feladatának tekintette.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bihari Mór: *A tanító. Czabán Samu élete*. Budapest: Kossuth Kiadó, 1973.

Borkaňuk, Olexa: Parlament České republiky, Poslanecká sněmovna. Életrajzi és képviselői adatlap. https://www.psp.cz/sqw/detail.sqw?id=733 (Utolsó letöltés: 2026. szeptember 16.)

Csilléry Edit: A nemzethűség jelentése a felvidéki és kárpátaljai igazolási eljárások során. *Magyar Kisebbség*, 2014/1. 7–39.

Csonka Laura: A Magyar Kommunista Párt tevékenysége a buchenwaldi koncentrációs táborban. *Levéltári Közlemények*, 2015/86. 71–85.

Egry Gábor: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2015.

Erős Ferenc: A Korunk című folyóirat és a pszichoanalízis. Szemelvények Neufeld Béla írásaiból. *Pszichológia*, 1986/2. 293–307.

Fedinec Csilla – Vehes Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra*. Budapest: Argumentum – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010.

Fedinec Csilla: *„A magyar szent koronához visszatért Kárpátalja" 1938–1944*. Budapest: Jaffa Kiadó, 2015.

Gáti, József: Parlament České republiky, Poslanecká sněmovna. Életrajzi és képviselői adatlap. https://www.psp.cz/sqw/detail.sqw?id=1304&l=cz&org=295 (Utolsó letöltés: 2026. szeptember 16.)

Illés Béla. In: *Magyar életrajzi lexikon 1000–1990*. Online kiadás. https://www.arcanum.com/en/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/i-75F28/illes-bela-75F44/ (Utolsó letöltés: 2026. szeptember 16.)

Keszthelyi Erzsi: kisbetűs beszámoló dr neufeld béla: nemi erkölcs és nemi szabadság című előadásáról. *Keleti Ujság*, [é. n.], 9. sz. 7.

Mannheim, Karl: *Ideology and Utopia. An Introduction to the Sociology of Knowledge*. Trans. Wirth, Louis – Shils, Edward. New York – London: Harcourt, Brace & Co. – Routledge & Kegan Paul, 1954. 137–143.

Moir, Cat: Wilhelm Reich and Sexology from Below. *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte*, 45 (2022)/4. 625–650. https://doi.org/10.1002/bewi.202200007

Neufeld Béla. [Nekrológ, szerző nélkül.] *Orvosi Hetilap*, 103. (1962). 2479–2480.

Neufeld Béla: *A kor és embere*. Szőllős: [k. n.], [1936a.]

Neufeld Béla: A magyarság Csehszlovákiában. *Magyar Nap*, 1937a. február 10. 3.

Neufeld Béla: A nemzetiségi kérdés lélektanához. *Huszadik Század*, 1917. II. 195–199.

Neufeld Béla: A táplálkozás szociológiájához. *Korunk*, 1937/10. 850–854. [1937c.]

Neufeld Béla: A társadalmi realitás és a neurózisok. *Korunk*, 1931/5. 415–420.

Neufeld Béla: A tudatalatti problémája a legújabb agyfiziológiai kutatások fényében. *Korunk*, 1926/3. 206–210.

Neufeld Béla: Anyanyelv és nemzetiség! *Magyar Nap*, 1937b. január 26. 3.

Neufeld Béla: Autonómia Kárpátalján. *Magyar Nap*, 1936b. április 19. 5. [1936b.]

Neufeld Béla: Emlékeimből. *Kritika*, 1981/7. 20–23.

Neufeld Béla: Freud Zsigmond ember- és világszemlélete. *Korunk*, 1936c/6. 493–497. [1936c.]

Neufeld Béla: Merre tart a pszichoanalízis? *Korunk*, 1938/7–8. 718–720.

Neufeld Béla: Ruszinszkó, 1933. *Korunk*, 1933/7–8. 581–583.

Neufeld Béla: *Szovjetföldön*. Košice: Szovjetbarátok szövetsége košicei csoportjának kiadása, 1937.

Neufeld Béla: Ukraina gazdasági és nemzetiségi vonatkozásaiban. *Huszadik Század*, 1916/2. 152–162.

Reich, Wilhelm: *Der Einbruch der Sexualmoral. Zur Geschichte der sexuellen Ökonomie*. 2., ergänzte Auflage. Kopenhagen: Verlag für Sexualpolitik, 1935. https://archive.org/details/EinbruchDerSexualmoral.ZurGeschichteDerSexuellenkonomie.2/

Roig-Sanz, Diana – Meylaerts, Reine: General Introduction. Literary Translation and Cultural Mediators. Toward an Agent and Process-Oriented Approach. In: Roig-Sanz, Diana – Meylaerts, Reine (eds.): *Literary Translation and Cultural*

Mediators in 'Peripheral' Cultures. Cham: Palgrave Macmillan, 2018. 1–37. https://doi.org/10.1007/978-3-319-78114-3_1

Rotman Miklós: *Kik érted haltak… Forradalmár elődeink arcképcsarnoka*. Ungvár: Kárpáti Kiadó, 1982.

Szakál Imre: *Telepesek és telepes falvak a csehszlovák Kárpátalján*. Budapest: MTA TK Kisebbségkutató Intézet – Kalligram, 2017.

Szakál Imre: *„Érezzük mindnyájan, hogy a múlt megszűnt". Az első világháborút követő átmenet kárpátaljai tapasztalatai*. Beregszász: II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Egyetem, 2026a.

Szakál, Imre: Transcarpathian Hungarians in the Communist Movement, 1919–24. *Contemporary European History*, 35. [2026b.]

Száz Pál: Betyárok, kommunisták, és a szóra bírt alárendelt. Ivan Olbracht magyar recepciójának kezdetei. In: Misad Katalin – Csehy Zoltán (szerk.): *Nova Posoniensia VI. A pozsonyi magyar tanszék évkönyve*. Pozsony: Szenczi Molnár Albert Egyesület, 2016. 133–165.

Török, Pál. Parlament České republiky, Poslanecká sněmovna. Életrajzi és képviselői adatlap. https://www.psp.cz/sqw/detail.sqw?id=4246

Vonyó József: A hely és az ember. Az emberközpontú helytörténetírás lehetséges szempontjai. In: Lengvári István – Pilkhoffer Mónika – Vonyó József (szerk.): *Az ember helye – a hely embere. Emberközpontú történetírás – helytörténeti kutatás. A helytörténetírás módszertani kérdései*. Budapest–Pécs: Magyar Történelmi Társulat – Kronosz Kiadó – MTA Pécsi Területi Bizottsága, 2019.

Vörös Boldizsár: *Történelemhamisítás és politikai propaganda. Illés Béla elmeszüleményei a magyar szabadságküzdelmek orosz támogatásáról*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2014. 77–104.

Levéltári források:

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL), f. 185, op. 1, ő. e. 2. [Csehy Endre ügyének iratai, 1938.]

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v34i3.28

Bán János Máté*

„Ha szaladok, agyonlőnek, Ha megállok vasra vernek”[1]

A csempészet mint informális jövedelemszerzési forma Kárpátalján a két világháború között

If I run, they’ll shoot me dead; if I stop, they’ll put me in irons’ Smuggling as a Form of Informal Income Generation in Transcarpathia Between the Two World Wars

Abstract: This study examines smuggling in Transcarpathia (Podkarpatská Rus) during the interwar period, with particular attention to the economic and social circumstances that contributed to its spread. It focuses on the main commodities, routes and methods used by smugglers, as well as the measures taken by the Czechoslovak authorities against illegal cross-border trade. Special attention is given to the crises following the First World War and the Great Depression. The sources suggest that smuggling cannot be interpreted solely as a profit-oriented activity. For some groups it served as an informal means of subsistence, while in other cases it developed into an organized activity aimed at generating considerable profit.

Keywords: Interwar period, Podkarpatská Rus, smuggling, informal economy, borderlands

Bevezetés

A tanulmány középpontjában a két világháború közötti Kárpátalján zajló csempészet áll.[2] A határváltozások vizsgálatakor nem hagyhatók figyelmen kívül azok

* A szerző a Pázmány Péter Katolikus Egyetem történelem mesterképzési szakának hallgatója. E-mail: mate107733@gmail.com. ORCID: 0009-0000-6031-7032

1 Vári Fábián László: *Vannak ringó bölcsők. Kárpátaljai népballadák és népdalok*. Harmadik, bővített kiadás. Ungvár – Budapest: Intermix Kiadó, 2012. 258.

2 A tanulmány a szerző korábbi BA-szakdolgozatához kapcsolódó kutatás eredményeire épül.

társadalmi és gazdasági következményei sem, hiszen egy új államhatár kialakítása a lakosság mindennapi életét is jelentősen átalakította. Kárpátalja története különösen jól példázza ezt a folyamatot, mivel a térség lakossága a 20. század folyamán több alkalommal is államhatár-változást élt át, amelyek újra és újra átrendezték a korábbi gazdasági, társadalmi kapcsolatokat.

Historiográfiai szempontból a két világháború közötti Kárpátalján zajló csempészet a térség történetének kevésbé kutatott témái közé tartozik. A jelenség azonban szórványosan megjelenik Szakál Imre[3] és Fedinec Csilla[4] kutatásaiban is. Az említett munkák azonban nem a csempészetet állítják vizsgálatuk középpontjába, a jelenség ezekben elsősorban a térség gazdasági, társadalmi vagy kisebbségtörténeti folyamatainak kiegészítő elemeként jelenik meg. A térség gazdaságtörténetének újabb kutatásai közül Ondřej Štěpánek munkája emelhető ki, aki a két világháború közötti Podkarpatská Rus gazdasági piacainak és helyi áruforgalmának működését vizsgálta.[5] A határváltozások társadalmi következményeinek vizsgálatában Bencsik Péter munkái jelentenek fontos kiindulópontot, aki a határ menti társadalom, a kisebb határszéli forgalom és a csempészet problémáját szélesebb magyarországi összefüggésben is vizsgálta.[6] Simon Attila az 1918–1919-es csehszlovák impériumváltás társadalmi és gazdasági következményeinek feltárása során érintette az illegális határforgalom és az új határok kialakulásából eredő problémák kérdését.[7] Nagy Adrienn az osztrák–magyar határvidék csempészetét vizsgálva elsősorban annak társadalmi és gazdasági motivációit, a csempészek kapcsolatrendszerét, valamint az alkalmazott módszereket elemezte.[8] A kárpátaljai csempészet társadalmi és gazdasági szerepéhez antropológiai szempontból Borbély Sándor kutatásai is fontos adalékokat nyújtanak. Munkája ugyan elsősorban a jelenkorra, különösen a rendszerváltást követő ukrán–magyar határvidékre összpontosít, ezért időben elkülönül jelen tanulmány vizsgálati korszakától. A szerző azonban részletesen

---

3 Szakál Imre: Az első Csehszlovák Köztársaság időszaka (1918–1938). In: Csatáry György (főszerk.): *Kárpátalja története. Örökség és kihívások. Monográfia.* Beregszász–Ungvár: II. RF KMF–„RIK-U” Kft., 2021. 399–448. 443.

4 Fedinec Csilla: Magyar kultúra a két világháború közötti időszakban. In: Fedinec Csilla – Vehes Mikola (főszerk.): *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra.* Budapest: Argumentum Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010. 119–135.

5 Štěpánek, Ondřej: Hospodářské trhy na Podkarpatské Rusi (Pohledem české a slovenské komunity). *Acta Musei Nationalis Pragae – Historia*, 79(3–4), 2025. 61–70. doi: 10.37520/amnph.2025.022.

6 Bencsik Péter: *Demarkációs vonaltól államhatárig. A határ menti társadalom és konfliktusai az 1920-as években.* Budapest: ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2022.

7 Simon Attila: *Az átmenet bizonytalansága. Az 1918/1919-es impériumváltás Pozsonytól Kassáig.* Somorja–Budapest: Fórum Kisebbségkutató Intézet – MTA BTK Történettudományi Intézet, 2021.

8 Nagy Adrienn: Fekete éjszakában az éjszaka feketézői. Csempészek mindennapjai a nyugati határsávban, 1918–1922. *Világtörténet*, 2022/2. 225–240.

elemzi a határ menti feketekereskedelmet, a csencselést, valamint az üzemanyag-, cigaretta- és más csempészeti formákat mint a helyi lakosság informális megélhetési stratégiáit.[9]

A kárpátaljai csempészettel ugyanakkor közvetlenebbül is foglalkoztak. Pavel Toungoussov összehasonlító etnológiai diplomamunkájában a Šumava és Podkarpatská Rus határvidéki csempészetét vizsgálta az első Csehszlovák Köztársaság időszakában.[10] Jelen tanulmány ezzel szemben kizárólag Kárpátalja területére összpontosít, és elsősorban azt vizsgálja, hogy milyen tényezők járultak hozzá a csempészet felerősödéséhez a vizsgált válságperiódusokban, milyen árucikkek kerültek illegális forgalomba, milyen útvonalakat és módszereket alkalmaztak a csempészek, valamint milyen eszközökkel próbálták a csehszlovák hatóságok visszaszorítani ezt a tevékenységet. Kiemelt figyelmet kap az I. világháborút követő, valamint az 1929-es gazdasági világválság nyomán kialakuló krízishelyzetek csempészetre gyakorolt hatása, így a tanulmány nem törekszik a két világháború közötti kárpátaljai csempészet teljes körű rekonstrukciójára. A rendelkezésre álló levéltári és sajtóforrásokból tudatosan kiválasztott esetek segítségével elsősorban a csempészet főbb társadalmi és gazdasági mozgatórugóinak, áruszerkezetének, útvonalainak, módszereinek és az ezekre adott hatósági válaszoknak a bemutatására törekszik. A kutatás egyik központi kérdése, hogy ezekben az időszakokban milyen szerepet játszott egymás mellett a profitszerzés és a megélhetési kényszer, illetve, hogy a csempészet egyes formái milyen mértékben szolgáltak informális jövedelemszerzési lehetőségként vagy a beszűkülő megélhetési lehetőségekre adott válaszként.

A vizsgálat jelentős részben elsődleges forrásokra támaszkodik. A korabeli sajtó rendszeresen beszámolt a csempészetről és az ahhoz kapcsolódó informális jövedelemszerzési formákról, miközben a Kárpátaljai Területi Állami Levéltárban fennmaradt iratok számos esetben lehetőséget teremtenek a sajtóban megjelent események levéltári adatokkal történő összevetésére. A jelen tanulmányban felhasznált levéltári anyag elsősorban hatósági jelentéseket, rendelkezéseket, körleveleket és lefoglalási adatokat tartalmaz.

[9] Borbély Sándor: *Informális gyakorlatok. Hétköznapi gazdasági és politikai cselekvések Kárpátalja határvidéki régiójában.* Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2023.

[10] Toungoussov, Pavel: *Fenomén pašeráctví a pašeráci v pohraničních oblastech Šumavy a Podkarpatské Rusi v období první československé republiky.* Diplomová práce. Brno: Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, 2008.

Háború utáni átmenet és a csempészet felerősödésének okai Kárpátalján

A csempészet két világháború közötti kárpátaljai elterjedése nem vezethető vissza egyetlen kizárólagos okra, inkább több, egymással összefüggő politikai, gazdasági és társadalmi változás együttes hatásáról beszélhetünk. Ezek közül meghatározó jelentőségűek voltak az I. világháborút követő határváltozások, amelyek Kárpátalja korábbi gazdasági és társadalmi kapcsolatrendszerét is átalakították. Az új államhatárok kialakulásával számos település és közösség közvetlenül határ menti helyzetbe került, ami egyfelől korlátozta a korábbi áruforgalmat, másfelől új lehetőségeket teremtett az illegális kereskedelem számára. A lengyel, magyar és román határ közelsége így a helyi lakosság egy része számára lehetővé tette, hogy az eltérő ár- és piaci viszonyokat kihasználva informális módszerek árnyékában árukat juttasson át egyik állam területéről a másikra.

Az I. világháborút követően a bizonytalanság időszaka köszöntött be Kárpátalja területén, amelyhez a demarkációs vonal kialakulásából fakadó bonyodalmak is hozzájárultak. 1918 végén került sor a Magyarország területét érintő első demarkációs vonal pontosabb kijelölésére. Ennek alapját Stephen Pichon francia külügyminiszter 1918. december 21-én kiadott jegyzéke jelentette. A dokumentum a szlovák területek irányában húzódó határvonalat az alábbiak szerint rögzítette:

> „A határvonal a Duna mentén húzódik a történelmi Magyarország jelenlegi határától az Ipoly folyóig, majd az Ipoly középvonalát követi Rimaszombatig. Innen egyenes vonal vezet nyugatról kelet felé az Ung folyóig, amelynek középvonalát követi tovább Halics határáig.”[11]

1919 januárjának végére azonban a párizsi cseh-szlovák békeküldöttség számára egyre nyilvánvalóbbá váltak a kijelölt demarkációs vonallal kapcsolatos problémák, így annak módosításának kérdése is felmerült. A térségben kialakult feszült helyzetet rajtaütések és fegyveres összecsapások jellemezték, miközben a határvonal a közlekedésben is komoly nehézségeket okozott.[12]

A Monarchia felbomlását követő átmeneti politikai helyzetben az Északkelet-Felvidék ruszinok által lakott területeinek további sorsa is bizonytalanná vált, ezért több elképzelés született a térség jövőbeni rendezésére. Ezek közé tartozott a Károlyi-kormány által támogatott autonómiaterv is. Ennek előkészítése érdekében

[11] Hronsky, Marián: A második demarkációs vonal, valamint az 1919. június 12-ei szlovák–magyar végleges határ a cseh–szlovák javaslatok és követelések tükrében. In: Pásztor Cecília (szerk.): *„…ahol a határ elválaszt”. Trianon és következményei a Kárpát-medencében.* Salgótarján – Balassagyarmat – Várpalota: Nagy Iván Történeti Kör–Nógrád Megyei Levéltár–Szindbád Kht., 2002. 190–198. 190.

[12] Uo. 195.

1918. december 1-jén Szabó Oresztet bízták meg a magyarországi ruszin autonómia megszervezésével kapcsolatos feladatokkal.[13] A Ruszka Krajna[14] körüli bizonytalan politikai és közigazgatási viszonyokat végül a térség államjogi helyzetének átrendeződése zárta le. 1919. szeptember 10-én Saint-Germain-en-Laye-ben aláírták azt a szerződést, amelynek értelmében Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros megyék nagyobbik része Podkarpatská Rus néven a Csehszlovák Köztársaság fennhatósága alá került.[15]

A csempészet problematikája Magyarország területén belül nem az I. világháborút követően jelent meg először. Bizonyos formái, mindenekelőtt a dohánycsempészet, már jóval korábban is ismertek voltak. A dohányt 1851-ben állami jövedéki termékké minősítették, így annak illegális forgalmazása már a dualizmus időszakában is problémát jelentett. A csempészet újabb formái az I. világháború éveiben kezdtek elterjedni. 1914-től kezdetben elsősorban az osztrák és a horvát határszakaszokon vált érzékelhetővé a jelenség, míg a galíciai, szerb és román határvidékeken a hadműveletek, valamint a személy- és áruforgalom korlátozása egy ideig akadályozta annak szélesebb körű kibontakozását. Az északi határvidéken zajló hadműveletek 1916-os megszűnését követően azonban a csempészet ott is egyre nagyobb teret nyert. A jelenség tehát már a háború előtt és alatt is létezett, szélesebb körű elterjedéséhez azonban jelentősen hozzájárultak az I. világháborút követő politikai és gazdasági viszonyok. Az élelmiszerhiány, az egyes területek között kialakuló jelentős árkülönbségek, valamint a háború utáni nélkülözés egyaránt ösztönzőleg hatottak az illegális áruforgalomra. Az I. világháborút követő csempészet ugyanakkor nem kizárólag profitszerző tevékenységként jelent meg, ezt jól példázza Szeged polgármestere, aki 1920 februárjában a lakosság megfelelő élelmiszer-ellátásának biztosítása érdekében maga is a csempészet megszervezésére adott utasítást.[16] Emellett 1920 elején Horthy Nemzeti Hadserege is kísérletet tett arra, hogy a román megszállás alatt álló területekről búzát és lisztet juttasson be. A kezdeményezések azonban csak korlátozott eredménnyel jártak: a behozott

[13] Fedinec Csilla: Kárpátaljai autonómia, határváltozások 1918–1944. In: Pásztor Cecília (szerk.): *„…ahol a határ elválaszt”. Trianon és következményei a Kárpát-medencében.* Salgótarján – Balassagyarmat – Várpalota: Nagy Iván Történeti Kör–Nógrád Megyei Levéltár–Szindbád Kht., 2002. 416.

[14] A tanulmányban a Kárpátalja megnevezést általános földrajzi értelemben használom. A Ruszka Krajna elnevezés az 1918–1919-es ruszin autonómiakísérletre, a Podkarpatská Rus pedig a vizsgált terület csehszlovák közigazgatási keretére utal.

[15] Csernicskó István – Fedinec Csilla: Podkarpatszka Rusz eszméje a Csehszlovák Köztársaságban és a nyelvi viszonyok. In: Fedinec Csilla – Csernicskó István (szerk.): *„Ruszin voltam, vagyok, leszek…” Népismereti olvasókönyv.* Budapest: Charta XXI Egyesület–Gondolat Kiadó, 2019. 119–120.

[16] Bencsik, 2022. 75–77.

gabona mennyisége csekély maradt, miközben a szállítás megszervezése jelentős költségekkel járt.[17]

A háború utáni bizonytalan helyzet következményei Kárpátalja területén is hamar érzékelhetővé váltak. Már a Ruszka Krajna rövid fennállásának időszakából származó hivatali levelezésben is felbukkan a csempészet mint közellátási, közbiztonsági és határrendészeti probléma. Ezt jól példázza az 1919. január 29-én kelt dolhai panaszlevél, amelyet a helyi lakosság képviselői Stefán Ágoston ruszka krajnai kormányzóhoz terjesztettek fel. A levél a település közbiztonsági helyzetére hívta fel a figyelmet, és a „nem rutén ajkú” lakosság képviselői sürgős karhatalmi megerősítést kértek a kormányzótól. A problémák között a szeszcsempészet is megjelent: a panaszosok a „*minduntalan becsempészett alkoholnak – főleg denaturált szesznek – élvezeté*”-re hívták fel a figyelmet, hozzátéve, hogy „*daczára a fennálló szigorú szeszfogyasztási tilalomnak mégis úton-útfélen részeg emberekkel lehet találkozni*”. A kialakult helyzet rendezése érdekében ezért fegyelmezett, nem helyi katonai erő kirendelését tartották szükségesnek.[18]

A csempészet problémája azonban nem korlátozódott az alkohol illegális behozatalára. Stefán Ágoston 1919. február 12-én Nagy Vince belügyminiszterhez intézett levelében a határrendészeti kirendeltségek felállítását sürgette, amelyek feladatai között a közrend fenntartása és az idegenforgalom ellenőrzése mellett már kifejezetten a terménycsempészet megakadályozása is szerepelt. Az irat szerint a Galíciával határos járásokon keresztül „*nagy mennyiségű terményt csempésznek ki az országból*”. A kormányzó a helyzet kezelésére jelentős létszámú fegyveres erő telepítését tartotta szükségesnek. Volócra legalább 60 főt, az ökörmezői térségbe pedig 150 főt kért, vagyis a két területen összesen legalább 210 főnyi állomány felállításával számolt. Az ökörmezői kirendeltségből 40 fő Majdánon, 40 fő Iszkán, 60 fő[19] pedig Ökörmezőn állomásozott volna. A tervezett hatáskör több járásra, köztük a dolhai, beregi/felvidéki, szolyvai és nagybereznai járásra is kiterjedt volna.[20] A két dokumentum alapján már 1919 első hónapjaiban is jól kimutatható a csempészet jelenléte, valamint az annak visszaszorítására irányuló

[17] Bódy Zsombor: Élelmiszer-ellátás piac és kötött gazdálkodás között a háború és az összeomlás idején. In: Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után. Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán.* Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018. 184.

[18] A Dolhai járás középréteghez tartozó értelmiségének kérelme csapatok kiküldésére a vagyonosok védelmére a Dolhai járás lakosságának zavargásaival szemben [Прохання середньої інтелігенції Довжанського округа про вислання військ для охорони багатих від заворушень населення Довжанського округу], 1919. január 29. KTÁL, F. 59, op. 1, od. zb. 52, 1–3.

[19] Itt az irat 150 főnyi legénységet említ, a településenként felsorolt létszámok összege azonban 140 fő.

[20] Stefán Ágoston ruszka krajnai kormányzó levele Nagy Vince belügyminiszterhez a határrendészeti kirendeltségek felállításáról, 1919. február 12. KTÁL, F. 59, op. 1, od. zb. 54, 16.

hatósági igény. Részletesebb és nagyobb mennyiségű forrásanyag azonban elsősorban a Csehszlovákiához került Podkarpatská Rus (Kárpátalja) időszakából áll rendelkezésre.

A csempészet elleni fellépést az I. világháborút követő időszakban az is nehezíthette, hogy az új csehszlovák közigazgatási rendszer kiépítése még folyamatban volt. A polgári közigazgatás teljes megszervezéséig a helyi igazgatás működtetése jelentős részben a korábbi magyar tisztviselői gárdára hárult. Az államfordulat ugyanakkor a tisztviselőket is nehéz helyzetbe hozta: 1919 decemberében már hűségesküt kellett tenniük a Csehszlovák Köztársaságra, amelyet több hivatalnok megtagadott, egyes esetekben arra hivatkozva, hogy továbbra is köti őket a magyar államnak tett korábbi esküjük. Az ebből fakadó személyi változások és a közigazgatási átmenet tovább növelhették az új határellenőrzési rendszer kezdeti nehézségeit.[21]

A csempészet társadalmi hátterének megértéséhez figyelembe kell venni Podkarpatská Rus két világháború közötti gazdasági helyzetét is. A Csehszlovák Köztársasághoz került terület az ország gazdaságilag legkevésbé fejlett régiói közé tartozott, és gazdasági szerkezetében továbbra is meghatározó maradt a mezőgazdaság. A lakosság 67,63%-a a mezőgazdaságban dolgozott, miközben az iparban foglalkoztatottak aránya mindössze 10,41% volt. Ez jelentős eltérést mutatott az országos viszonyokhoz képest, ahol a mezőgazdaság a foglalkoztatottak 39,57%-át, az ipar pedig 33,8%-át kötötte le.[22] A térség legjelentősebb iparága az erdőgazdálkodás és a fakitermelés maradt, ugyanis 1930-ban Kárpátalja területének 48,5%-át erdő borította.[23]

A gazdasági nehézségek társadalmi következményeit érzékletesen jelenítette meg Fábry Zoltán 1932-ben keletkezett *Az éhség legendája* című szociográfiája is. A műben éles társadalomkritikával illeti Csehszlovákiát a kisebbségben élő magyar parasztokra nézve:

> „Nincsen kenyér, nincs kukorica, noha a román és a magyar határon ott állnak a teli vagonok, és a kárpátaljai állomások mentén hosszú kilométersorokban ott fekszik a kitermelt és rothadó fa... Ma az erdők csöndesek, és csak a csendőrök elől menekülő éhezők, a mai bujdosók nyomát lepi be a tél...”[24]

[21] Szakál, 2021. 423–426.

[22] Uo. 436-437.

[23] Tokar Marian: Gazdaságpolitika és társadalomfejlődés. In: Fedinec Csilla – Vehes Mikola (főszerk.): *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra.* Budapest: Argumentum Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010. 55.

[24] Fábry Zoltán: Az éhség legendája. In: *Az éhség legendája. Csehszlovákiai magyar valóságirodalom a két világháború között.* Pozsony: Madách, 1975. 191.

A már meglévő strukturális nehézségeket tovább súlyosbította az 1929-ben kibontakozó gazdasági világválság. Csehszlovákiában 1933-ra jelentősen visszaesett az ipari termelés, Kárpátalján pedig az ottani 92 iparvállalatból 30 beszüntette működését. A korszakra vonatkozó adatok több mint százezer munkanélküliről számolnak be a térségben.[25] A munkalehetőségek beszűkülése önmagában természetesen nem magyarázza a csempészet elterjedését, ugyanakkor hozzájárulhatott annak felerősödéséhez, mivel az illegális áruforgalom a munkanélküliek egy része számára veszélyes alternatív jövedelemszerzési lehetőséget jelenthetett.

A csempészet irányát és az egyes árucikkek illegális forgalmát jelentős mértékben befolyásolták a Csehszlovákia és a szomszédos államok között fennálló árkülönbségek. Az élelmiszerek, a dohány, az alkohol és az élőállatok Csehszlovákiában több esetben jóval magasabb áron voltak beszerezhetők, mint Romániában, Magyarországon vagy Lengyelországban. A különbségek nagyságát jól érzékelteti, hogy a tisztaszesz literenkénti ára Csehszlovákiában 45 korona, Romániában mindössze 9 korona volt, míg egy 2200 koronába kerülő tehén Romániában hozzávetőleg 600 koronáért volt megvásárolható.[26] A jelentős árkülönbségek következtében különösen jövedelmezőnek bizonyulhatott az élőállatok csempészete. A korabeli sajtó szerint Magyarországon, többek között Budapesten felvásárolt élőállatokat szállítottak Csehszlovákiába, ahol azokat magasabb áron értékesítették.[27] Más esetekben elsősorban a lengyel határ felől érkező illegális állatforgalom jelentett problémát.[28]

A csempészet formái, útvonalai és szereplői

A csempészet gazdasági és társadalmi mozgatórugóinak feltárása mellett fontos megvizsgálni azt is, hogy az illegális áruforgalom milyen formákban és milyen szereplők közreműködésével működött a gyakorlatban. Az illegális szállítás a magyar, román és lengyel határszakaszokat is érintette, és a kisebb, alkalmi határátlépésektől a több főből álló csoportok tevékenységén át egészen a kereskedők által szervezett és finanszírozott hálózatokig különböző formákat ölthetett. A csempészek az árukat gyalogosan, állatok áthajtásával, szekereken, gépjárműveken vagy vasúton juttatták tovább, miközben az ellenőrzés kijátszására változatos rejtési és okmányhamisítási módszereket alkalmaztak.

Kárpátalja területén különösen a gabona, az élőállatok és az alkohol csempészete volt jellemző, ugyanakkor a források számos további árucikk – többek között tea, cukor, szacharin, bor és különféle iparcikkek – illegális forgalmáról is

[25] Tokar, 2010. 57–58.
[26] Bencsik, 2022. 78.
[27] Ló- és arany-csempészés Csonka-Magyarországon át. *Új Barázda*, 1921. március 9. 2.
[28] Revolveres rablók támadták meg a sertéscsempészeket. *Ungi Ujság*, 1933. november 30. 2.

beszámolnak.[29] A feltárt esetek alapján a csempészett áruk útvonalai nem voltak egységesek, mivel egyes termékek illegális forgalma eltérő határszakaszokhoz kapcsolódott. Több újságcikk és levéltári forrás vizsgálata alapján ugyanakkor bizonyos tendenciák kirajzolódnak, amelyek lehetővé teszik a csempészáruk határszakaszok szerinti tipologizálását. Ennek egyik legszembetűnőbb példája a szeszcsempészet volt, amely különösen a csehszlovák–román határ mentén volt jelentős. A lengyel–galíciai határszakaszhoz kapcsolódó csempészesetekben elsősorban az élőállatok illegális forgalma volt jelen hangsúlyosan. A gabona és más mezőgazdasági termények esetében ezzel szemben elsősorban a Magyarország felől Kárpátalja területére irányuló csempészet jelenik meg. Ezek a megfigyelések azonban nem jelentik az egyes árucikkek kizárólagos területi kötődését. Ugyanakkor a feldolgozott források alapján nem állapítható meg megbízhatóan, hogy a három határszakasz közül melyiken volt a legnagyobb mértékű a csempészforgalom, mivel a feltárt esetek nem alkotnak összehasonlítható adatsort. Figyelembe kell venni azt is, hogy a hatósági iratok és a sajtóbeszámolók elsősorban a hatóságok tudomására jutott vagy nyilvánosságot kapott ügyekről tájékoztatnak, míg a felderítetlen esetek jelentős része rejtve marad a kutatás előtt. A dokumentált esetek gyakorisága ezért önmagában nem tükrözi a csempészet tényleges mértékét. A hatósági fellépés szigorúságának határszakaszonkénti összehasonlítására ugyanakkor a feldolgozott forrásanyag sem ad kellően egységes alapot. Az összevetés és a további forráselemzés így főleg a forrásokban megjelenő árucikkekre, útvonalakra és szállítási módszerekre terjed ki.

A román határ menti szeszcsempészet jövedelmezőségét jól mutatják az 1925-ből származó adatok. Romániában egy liter szesz átlagosan 12 koronába került, míg ezt Csehszlovákiában 22 koronáért lehetett továbbértékesíteni. Mivel egy személy alkalmanként akár 20 litert is átszállíthatott a határon, egyetlen sikeres út mintegy 200 korona nyereséget jelenthetett. A szeszcsempészet ugyanakkor nem kizárólag egyéni vállalkozásként működött, akár 60–100 főből álló csoportos határátlépésekről is beszámoltak. Ezekben a férfiak rendszerint a csoport elején, végén és oldalain haladtak, míg a nők és gyermekek középen helyezkedtek el. A nagy létszám jelentős nehézséget okozott az általában néhány főből álló határőrizeti egységek számára. Egy alkalommal például hét csendőr próbált feltartóztatni egy mintegy hatvanfős, a Tiszán átkelő csempészcsoportot. Bár sikerült körülvenniük őket, végül csak 8–10 személyt tudtak elfogni, a többiek elmenekültek. Az ilyen átkelések ráadásul az esetleges fegyveres összetűzések miatt is komoly kockázattal jártak.[30]

A szeszcsempészetet a román határ mentén működő szeszelárusító bódék is elősegítették. Ezt az 1930-as években is fennmaradó jelentős árkülönbségek magyarázzák, mivel Podkarpatská Rus területén egy liter szesz 37,50 koronába került,

[29] Bencsik, 2022. 80.

[30] Vigan folyik a szeszcsempészet a román határon. *Uj Közlöny*, 1925. július 23. 3.

míg Romániában 17 koronáért, Magyarországon pedig 17,50–18 koronáért lehetett hozzájutni.[31] A szesz illegális behozatalához különféle elrejtési módszereket is alkalmaztak. Az egyik alkalmazott módszer a kifejezetten csempészés céljára készített, testhez simuló bádogedények használata volt. Ezeket az edényeket a vastag ruházat alatt lehetett elrejteni, így akár 15 liter szesz szállítása is kevésbé volt feltűnő. 1934. április 24-én egy tizenöt fős csoportot tartóztattak le, amelynek tagjai ilyen edények segítségével próbáltak Romániából Nagyszőlősre tiszta szeszt becsempészni.[32] A szeszcsempészet egyszerűbb módszerei közé tartozott a háton szállítható, legfeljebb 20 literes demizsonok használata is. Ez ugyanakkor komoly veszélyt jelentett a Tiszán történő átkelés során, mivel a vízbe kerülő csempészt a demizson súlya könnyen lehúzhatta, ami akár fulladásos halálhoz is vezethetett.[33]

Az illegális áruforgalom szervezésében kereskedők vettek részt, akik a tényleges szállítást megbízott emberekkel végeztették. A csempészhálózatok működésében a kereskedők és a kocsmárosok gyakran a szegényebb társadalmi rétegek tagjait használták közvetítőként a szesz továbbítására és értékesítésére, ezáltal igyekezve csökkenteni saját közvetlen felelősségre vonásuk kockázatát.[34] Egy ilyen hálózat működésére 1934-ben, Bikszád közelében derült fény, amikor a csendőrök két gyanús szekeret állítottak meg. A járművek átvizsgálásakor a szalma alatt színes selymet és kartonvégeket találtak, a fuvarosok pedig vallomásukban azt állították, hogy egy szatmári kereskedő bérelte fel őket az áru határon történő átszállítására. Az ügyben indított nyomozás alapján a hatóságok egy nagyobb csempészhálózat működését feltételezték. A vizsgálat további szálai a szesz illegális forgalmához is elvezettek. A román határrendőrök két, határ közelében fekvő gazdaság átkutatásakor harminckét, Ung vidékéről származó ruszint találtak, akik a nyomozás szerint rendszeresen jártak oda kisebb, 1–5 literes mennyiségű feketeszesz beszerzésére.[35]

A szesz mellett az élőállatok illegális forgalma is a kárpátaljai csempészet egyik jelentős formáját alkotta. Az állatcsempészet egyik sajátossága abban rejlett, hogy elrejteni nem lehetett, így a lovakat, szarvasmarhákat vagy sertéseket gyakran egyszerűen áthajtották az államhatáron, majd a csempészett állatok eredetét hamisított vagy szabálytalanul kiállított marhalevelek segítségével próbálták legalizálni. Kivételes esetekben azonban ennél sajátosabb módszereket is alkalmaztak, például előfordult, hogy a sertéseket denaturált szesszel elkábították, azokat zsákokba helyezve csempészték át a határon.[36]

---

31 Podkarpatszka Rusz a szeszcsempészek eldorádója. *Keleti Ujság*, 1933. január 29. 4.

32 Testhezálló bádogedényekben csempésznek szeszt Romániából. *Munkácsi Közlöny*, 1934. április 25. 2.

33 *Uj Közlöny*, 1925. július 23. 3.

34 Kik látják el Verchovinát denaturált szesszel? *Kárpáti Híradó*, 1933. március 9. 2.

35 A román határon a csempésztevékenység megerősödött. *Munkácsi Közlöny*, 1934. november 13. 2.

36 Katonaságot kér a pénzügyőrség helyett a határra a cseh sajtó. *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1936. február 7. 3.

Az élőállatok illegális kereskedelme jelentős kockázatokkal is járt, mivel az állatokkal együtt a fertőző betegségek behurcolásának veszélye is fennállt. Gyakran előfordult, hogy a forgalomba kerülő állatok járványügyi zárlat alatt álló területekről származtak, ahol éppen e körülmények miatt olcsóbban lehetett hozzájuk jutni, így a csempészet révén még nagyobb haszonra lehetett szert tenni. Ennek visszaszorítása érdekében Ungváron rendeletet adtak ki, amely előírta, hogy minden községben külön marhalevelet kell kiállítani.[37] A szabályozást azonban a csempészek továbbra is a hamisított marhalevelek alkalmazásával igyekeztek kijátszani, ami a legális marhakereskedelmet is hátrányosan érintette. Amennyiben egy gazdáról kiderült, hogy hamisított marhalevéllel rendelkező, külföldről származó állatot vásárolt, a hatóság az állatot kártalanítás nélkül elkobozhatta.[38] A hamis iratok használata emellett a felderítést is jelentősen megnehezítette, mivel ezek segítségével a csempészett állatok rövid időn belül akár többször is gazdát cserélhettek, ami az eredetük nyomon követését lényegesen nehezebbé tette.[39]

Az illegálisan behozott állatokat sok esetben az iratok átírásával próbálták utólag legalizálni, ezért a határ menti járásokban az átírást szigorú ellenőrzéshez kötötték. A hatóságok emellett korlátozták a házról házra történő állatvásárlást, és előírták, hogy az állatlevelek csak a tényleges tulajdonos nevére kerülhessenek át – nem pedig egy fiktív személy nevére. Az ellenőrzést állatorvosi vizsgálatokkal is kiegészítették, különösen azokban az esetekben, amikor fertőzésveszély merült fel.[40]

A szeszcsempészethez hasonlóan az élőállatok illegális kereskedelme esetében is jelentős méretű, szervezett csempésztevékenységre utalnak mind a levéltári, mind a korabeli sajtóforrások. 1935 januárjában Podkarpatská Rus területén több mint száz személyt tartóztattak le marhacsempészet és marhalevélhamisítás miatt, miközben több mint 250 állatot foglaltak le. Mindemellett a jóhiszemű vásárlók is jelentős veszteségeket szenvedhettek el, mivel az utóbb csempészettnek minősített állatokat a hatóság kártalanítás nélkül elkobozta, így az ebből eredő kár a harmincezer koronát is meghaladta.[41] Alig néhány héttel a letartóztatások után Nagyszőlősön újabb, csempészettel kapcsolatba hozott személyeket vettek őrizetbe, és az ügyben a letartóztatottak száma meghaladta az ötven főt. A vizsgálatot ezt követően Ungvár környékére is kiterjesztették, ahol további tizenkét gyanúsítottat tartóztattak le.[42]

---

37 Podloudná doprava zvířat. KTÁL, F. 197, op. 2, od. zb. 251, 5.

38 Tisztességes marhakereskedők súlyos károsodása a csempészek és a rédiahamisítók miatt. *Munkácsi Közlöny*, 1935. január 4. 3.

39 Újabb letartóztatások a kárpátaljai rédia-hamisítók és lócsempészés ügyében. *Munkácsi Közlöny*, 1935. január 29. 2.

40 KTÁL, F. 197, op. 2, od. zb. 251, 7–10.

41 *Munkácsi Közlöny*, 1935. január 4. 3.

42 *Munkácsi Közlöny*, 1935. január 29. 2.

A lefoglalt állatokat rendszerint árverésen értékesítették, az eljárást pedig állatorvosi és hatósági felügyelet mellett bonyolították le. A járási hivataloknak a lefoglalásokról, az árverések eredményeiről és a kapcsolódó büntetőeljárásokról rendszeres jelentéseket kellett készíteniük.[43]

A mezőgazdasági termények csempészete ettől eltérő módon szerveződött. A magyar–csehszlovák határ mentén például a gabonát gyakran gyalogosan szállították át. A Fertősalmási Pénzügyőrségi Felügyelőség 1933. október 7-én kelt jelentése szerint 1933 szeptemberében 5633 kilogramm, Magyarországról illegálisan behozott búzát foglaltak le. A szállítást sok esetben nem maguk a gabonatulajdonosok végezték: magyarországi gabonatulajdonosok métermázsánként 2–3 pengőért fogadtak fel embereket, akik 40–50 kilogrammos zsákokat vittek a hátukon, rendszerint 5–25 fős csoportokban.[44] A fennmaradt forrás alapján ugyanakkor nem feltételezhető, hogy a csempészet valamennyi résztvevője jelentős anyagi haszonra tett volna szert. Mivel a gabonát fejenként 40–50 kilogrammos zsákokban szállították, a métermázsánként meghatározott 2–3 pengős díjazás – amennyiben az közvetlenül és súlyarányosan jutott el a hordárokhoz – egy személy esetében fordulónként 80 fillér és 1 pengő 50 fillér közötti összeget jelenthetett. Negyven kilogramm elszállítása 80 fillér–1 pengő 20 fillér, ötven kilogrammé pedig 1 pengő–1 pengő 50 fillér közötti díjazással járhatott.[45] Ez különösen figyelemre méltó annak fényében, hogy ők vállalták az illegális határátlépéssel járó közvetlen kockázatot, beleértve az elfogás, az eljárás alá vonás és – a fennálló fegyverhasználati szabályok miatt – szélsőséges esetben akár a testi sérülés vagy halál veszélyét is. Nagy Adrienn munkájához viszonyítva – bár a jelen tanulmány nem kifejezetten összehasonlító céllal készült – bizonyos párhuzamok és eltérések egyaránt kirajzolódnak. Nagy kutatási eredményei szerint az osztrák–magyar határ mentén a csempészet kezdetben elsősorban megélhetési stratégiaként jelent meg, majd fokozatosan egyre inkább a profitszerzés, illetve annak maximalizálása került előtérbe.[46] Podkarpatská Rus területén ezzel szemben a megélhetési és a profitszerzésre irányuló csempészet nem feltétlenül egymást követő fejlődési szakaszokként jelentkezett, hanem egymással párhuzamosan is jelen lehetett. Sőt, egyazon csempészhálózaton belül is eltérő gazdasági érdekek érvényesülhettek. Míg a kereskedők és az áru tulajdonosai jelentősebb haszonszerzésre törekedhettek, addig az általuk felbérelt szállítók számára az illegális tevékenység inkább kiegészítő megélhetési lehetőséget jelenthetett. Erre

[43] KTÁL, F. 197, op. 2, od. zb. 251, 11–12.

[44] Maďarští příslušníci zadržení při podloudnictví s obilím – předvádění finančním úřadům. KTÁL, F. 197, op. 2, od. zb. 286, 1.

[45] Az 1933. évi pénzértékindex alapján 1 pengő 2026-os árszínvonalon hozzávetőleg 2536 forint vásárlóértékének feleltethető meg. Lásd: Danyi Pál: Magyar pénzértékindex – árak és devizák alapján 1754-től. Ártörténet, 2025. október 14. https://artortenet.hu/magyar-penzertekindex-arak-es-devizak-alapjan-1754-tol/

[46] Nagy, 2022. 225–240.

szolgáltat példát a fertősalmási eset is, ahol a gabonaszállításért fizetett díjazás alapján a tényleges határátlépést végző személyek jövedelme viszonylag korlátozott lehetett. Ez Toungoussov eredményeivel is párhuzamba állítható. Összegzésében ugyanis arra mutat rá, hogy a szervezett csempészeti rendszerekből származó haszon elsősorban a háttérben álló személyekhez – például kereskedőkhöz és kocsmárosokhoz – került.[47]

A Romániából származó tea illegális behozatala 1933-ban jelentős problémát jelentett. E termék esetében részletesebb adatokat is közöl a forrás. A csempészett tea kilogrammonként 44–45 koronáért került forgalomba, miközben a vám- és adóteher önmagában 41,50–42 koronát tett ki, a legális tea ára pedig eredeti ládában legalább 56, postai szállítással mintegy 60 korona/kg volt. Az ennél alacsonyabb, 45–50 koronás árakat ezért a hatóságok már gyanúsnak tekintették. Egyes jelentések szerint Máramarossziget térségéből egyszerre akár 100–120 láda tea is érkezhetett, amelyet két héten belül értékesítettek.[48] A főbb csempészútvonalak Aknaszlatina és Taracköz térségén keresztül vezettek, az értékesítést pedig Huszt, Szolyva, Beregszász és Munkács környékén is ellenőrizték – ahol gyanúsan alacsony volt a tea ára. A források szerint a tea illegális forgalmát a román kereskedők szervezték és finanszírozták. A terménycsempészetnél megfigyelhető módszerhez hasonlóan a teát is zsákokban juttatták át a határon, majd egy részét gyorsvonattal egészen Kassáig továbbították. Az ellenőrzés kijátszására pedig paradicsomkosarakat alkalmaztak, amelyekben a teát mindössze 2–3 réteg paradicsommal fedték el. Az alacsony árak következtében a vámkezelt teát forgalmazó legális importőrök nehezen tudtak versenyezni a csempészáruval.[49]

A csempészet működését a határvidék földrajzi és természeti adottságai is jelentősen befolyásolták. Kárpátalján ennek egyik jellegzetes példája a Tisza használata volt, amely az évszaktól és az időjárási viszonyoktól függően megkönnyíthette az illegális határátlépést. 1933 decemberében Aknaszlatina térsége közelében például csempészeket fogtak el, akik 50 liter szeszt és 50 kg libazsírt próbáltak behozni.[50] A Tiszán történő átkelés ugyanakkor komoly veszélyeket is rejtett. Több olyan esetről is beszámoltak, amikor a csempészek életüket vesztették: egy alkalommal négy, szeszt szállító személy csónakja borult fel,[51] míg Nagybocskó közelében

47 Toungoussov, 2008. 114-116.

48 A forrás nem közli az egyes tealádák tömegét, ezért a teljes állami bevételkiesés pontosan nem számítható ki. Szemléltetésképpen: amennyiben egy láda 50 kg teát tartalmazott volna, 100 láda esetében a 41,50–42 korona/kg vám- és adóteher alapján a kieső állami bevétel megközelíthette volna a 200 000 koronát. Ez azonban kizárólag hipotetikus becslés, pontosabb számszerűsítése további kutatást igényel.

49 Podloudný dovoz čaje z Rumunska. KTÁL. F. 197, op. 2, od. zb. 287. 1-6.

50 *Ungi Ujság*, 1933. december 21. 1.

51 Négy csempész a Tiszába fulladt. *Munkácsi Közlöny*, 1934. december 6. 2.

a befagyott folyón átkelő csempészek alatt beszakadt a jég, ami halálos kimenetelű balesethez vezetett.[52]

A fenti példákban az élelmiszerek és a szeszes italok illegális forgalmára tértem ki, ugyanakkor Podkarpatská Rus területére más jellegű árukat is megpróbáltak becsempészni, esetenként sajátos elrejtési módszereket alkalmazva. Ide tartoztak például az antiszemita tartalmú iratok is, amelyek behozatala tiltott volt. Ennek egyik szemléletes példája a „*Mein Kampf”*, amelynek egyes példányait leányregények borítójával látták el, majd más könyvek közé rejtve próbálták bejuttatni az ország területére.[53]

Míg az eddig bemutatott eseteknél a tudatosan kiválogatott források részletes elemzése révén ismerhetjük meg a csempészet okait, módszereit és útvonalait, addig fennmaradt egy-egy magyar nyelvű csempészballada is, amely röviden, mégis lényegre törően mutatja be az illegális jelenséget és annak veszélyeit:

…Jön Szirovi a határon,
Csempészlegény a Batáron,
Nyolcvan kiló a nyakába,
Egy rongy financ a sarkába.

– Jaj, istenem, mit csináljak?
Szaladjak-e, vagy megálljak?
Ha szaladok, agyonlőnek,
Ha megállok vasra vernek[54]

Ez a balladarészlet – amely a tanulmány címében is látható – a két világháború közötti csempészet egyik fontos mozzanatát, valamint annak lehetséges következményeit mutatja be. A két zárósor tömören jeleníti meg a csempészettel járó jelentős kockázatokat. A menekülés a pénzügyőri fegyverhasználat veszélyével, míg a megállás az elfogás lehetőségével járt. A Vári Fábián László gyűjteményében fennmaradt balladák közül ez az egyik olyan szövegrészlet, amely kifejezetten a Podkarpatská Rus területén belüli csempészetet említi. Tudomásom szerint mindössze két olyan, magyar nyelven közölt ballada maradt fenn, amely kifejezetten a Podkarpatská Rus időszakához kötődő csempészethez kapcsolódik.

[52] A fagyos tél halálos áldozatai Kárpátalján. *Munkácsi Közlöny*, 1935. január 12. 2.
[53] Hogyan csempésznek be Csehszlovákiába német antiszemita irodalmat? *Zsidó Néplap*, 1934. november 16. 1.
[54] Vári, 2012. 258.

A pénzügyőrség magatartása és a csempészet elleni fellépés

A csempészet elterjedésének további tényezőjét jelentette a korrupt, illetve a csempésztevékenységet közvetlenül segítő pénzügyőrök jelenléte. Ugyanakkor az I. világháborút követő bizonytalan időszakban a határőrizet megfelelő személyi feltételei sem álltak rendelkezésre – mivel a szükséges személyi állományt sem tudták mindenütt biztosítani a határőrizet számára –, így a háborút követő első évben a csempészek a zöldhatáron sok esetben szinte akadálytalanul juttathattak át különféle árukat. A pénzügyőrök azonban később sem látták el megfelelően feladataikat, mivel jelentések szerint előfordult, hogy fellépésük inkább a jóhiszemű határátlépőket is hátráltatta. Például egyes személyeket arról tájékoztattak, hogy községi jegyzői igazolás birtokában, adományként vagy hozományként feltüntetve lovaikat jogszerűen behozhatják Csehszlovákiába. Amikor azonban az állatokkal megjelentek a csehszlovák–magyar határon, több esetben csempészet miatt pénzbírságot szabtak ki rájuk, mivel ez a kedvezmény valójában csak a csehszlovák–lengyel határszakaszon volt alkalmazható. Ennek motívuma a leginkább a lefoglalások után járó prémium megszerzésének lehetősége volt,[55] mivel az I. világháborút követően a pénzügyőrök számára bevett ösztönző gyakorlattá vált a jutalmazási rendszer alkalmazása. Ennek egyik korai példáját az ellátásügyi minisztérium 1920. július 27-i határozata jelentette, amely a mezőgazdasági termények csempészetének visszaszorítását célozta. A rendelkezés értelmében a lefoglalást végző hivatalos szervek a termények – csehszlovák ár szerint számított – értékének 50%-át kaphatták jutalomként, a prémiumot pedig csak a lefoglalás rögzítése és az elkobzás jogerős kimondása után fizették ki. Különösen figyelemre méltó, hogy ez a szabályozás kifejezetten a Podkarpatská Rus területén lefoglalt mezőgazdasági terményekre vonatkozott.[56] A jutalmazási rendszer más árucikkekre is kiterjedt. A Szeszértékesítő Társaság 1925. január 18-i rendelete alapján a csempészett szesz és éter[57] esetében a jutalom mértékét nem százalékosan határozták meg: a lefoglalt mennyiség után literenként 4 csehszlovák korona járt. Titkos szeszfőzés felderítése esetén pedig, amennyiben a főzőberendezést lefoglalták és elkobozták vagy megsemmisítették, a feljelentő és a pénzügyőri szervek egyaránt 500 korona jutalomban részesültek.[58] A jutalmazás nem kizárólag pénzügyőröknek szólt. Egy 1935-ös sajtóbeszámoló szerint a vámhivatal a büntetés helyett arra ösztönözte az elfogott csempészeket,

[55] Циркуляр и распоряжение Главной финансовой дирекции в Ужгороде о мероприятиях борьбы с контрабандой KTÁL, F. 187, op. 2, od. zb. 94, 6-7.

[56] Opatření za účelem potlačení podloudného vývozu potravin za hranice. KTÁL, F. 187, op. 2, od. zb. 13, 1–2.

[57] Dietil-éter: orvosi altatószer, de a szegények mint bódító italt fogyasztották.

[58] Potírání podloudnictví, zneužívání denaturovaného lihu a tajného pálení lihu na Podkarpatské Rusi a Slovensku. KTÁL. F. 197, op. 2, od. zb. 93. 3–6.

hogy jutalom fejében társaikat is besúgják,[59] ugyanakkor több alkalommal hamis tanúvallomások is kísérték az eseteket.[60] A csempészet támogatásában időnként közigazgatási tisztviselők is szerepet vállaltak. Erre példa a técsői főszolgabíró esete, akit azért ítéltek el, mert hivatali hatalmával visszaélve élelmiszerek csempészetében működött közre.[61]

A pénzügyőrök fegyelmi problémái között több esetben megjelent a hivatali kötelezettségek elmulasztása is, amely hozzájárulhatott ahhoz, hogy a Romániából csempészett áruk akadálytalanul jussanak be Podkarpatská Rus területére. Egyes szállítmányok érdemi ellenőrzés és vámkezelés nélkül haladtak át az ellenőrző állomásokon, miközben bizonyos esetekben maguk a pénzügyőrök is bekapcsolódtak a csempészet működésébe. Emellett különböző magatartási és fegyelmi problémák is jelentkeztek: előfordult tiszteletlen fellépés, durva bánásmód és egyéb szolgálati szabálytalanság is. Ezeket egy korabeli rendelkezés különösen szemléletesen fogalmazta meg:

> „…Nem megengedett, hogy a határőri pénzügyi szervek tagjai italozzanak, hangszerekkel játszanak vagy énekeljenek az ellenőrző állomásokon; tilos a reggeli mulatságok és összejövetelek szervezése az osztály termeiben… Nem tűrhető, hogy a fenti magatartás révén az állami érdekek, a csehszlovák állami alkalmazottak becsülete és a csehszlovák állami szervek tekintélye súlyosan sérüljön...”[62]

A pénzügyminisztérium 1922-ben a líhó-, vagyis szeszbizottság révén két cseh ellenőrző tisztviselőt, Dewetrát és Skořepát küldött Szlovákia és Podkarpatská Rus területére, elsősorban a csempészett szesz szállításának felderítésére. A két tisztviselő széles körű ellenőrzési jogosultsággal rendelkezett, és a helyi vám-, pénzügyi, valamint határőri szervek kötelesek voltak számukra minden szükséges segítséget és információt megadni.[63]

A csempészek bejelentése és az élelmiszerekkel kapcsolatos rajtakapások a „*ruszinszkói országos gabonahivatallal*” együttműködő, de attól független állami felülvizsgáló irodához tartoztak.[64] Podkarpatská Rusban 1921. április 7-én tartották az első tárgyalásokat a beregszászi uzsorabíróság előtt, amelytől a hatóságok a gazdasági viszonyok stabilizálását remélték. Az első három ügyben elmaraszta ítélet született: Chajmovits Mózest cukordrágításért 1000 korona pénzbírságra és hat hónap börtönre, Reinhart Fülöpöt csempészett cigaretták túlárazott értékesítéséért

[59] A vámhivatalokban uralkodó anomáliák. *Új Szó*, 1935. december 12. 2.
[60] Bencsik, 2022. 84.
[61] Letartóztatták a técsői főszolgabírót. *Ruszinszkói Magyar Hírlap*, 1921. december 24. 2.
[62] KTÁL. F. 187, op. 2, od. zb. 94. 1.
[63] Uo. 8.
[64] Séta a Z. O. U., vagyis a ruszinszkói országos gabonahivatal folyosóján. A gazdák és kereskedők figyelmébe. *Ruszinszkói Magyar Hírlap*, 1920. szeptember 24. 2–3.

hat hónap fogházra és 10 000 korona pénzbüntetésre, Grosz Jenőt pedig a dohány túlzottan magas áron történő árusításáért ítélték el.[65]

A csempészet visszaszorítására ugyanakkor nem kizárólag büntető jellegű eszközöket alkalmaztak. A gazdasági helyzet javítása, illetve a csempészet megfékezése érdekében Ungváron a „bolettarendszert"[66] vezették be. A rendszer gyakorlati működését nézve azonban az látható, hogy elsősorban a szegényebb fogyasztók számára próbált kedvezőbb helyzetet teremteni. Aki hivatalos úton vásárolt húst, bolettát kapott, amely után 2 korona kedvezmény járt. A csempészhús ugyan ennél 1 koronával olcsóbb lehetett, de mivel nem járt hozzá boletta, a vásárló elesett a 2 koronás kedvezménytől.[67] Emellett a korabeli sajtó a szeszcsempészet visszaszorítása érdekében a csehszlovák–román határ mentén olyan védelmi övezet kialakítását javasolta, ahol a szesz árát 37,50 koronáról 25–30 koronára csökkentették volna. Így az árkülönbség 8–10 koronára történő mérséklése már jelentősen csökkenthette volna a csempészet jövedelmezőségét. A javaslat szerint az intézkedés ugyan literenként 7,50 korona közvetlen bevételkiesést okozott volna az államnak, ezt azonban a legális szeszforgalom növekedéséből származó magasabb adóbevételek ellensúlyozhatták volna.[68]

Emellett a hatósági fellépés a határőrizet területén is fokozatosan szigorodott. A csehszlovák–magyar határon zajló élénk csempészet több alkalommal fegyveres összetűzésekhez vezetett, és a pénzügyőrök egyre gyakrabban alkalmaztak fegyvert a csempészek feltartóztatására. Ezt a magyar fél több esetben túlzónak ítélte, ugyanakkor ritkábban magyar oldalról is történt halálos kimenetelű fegyverhasználat, valamint mindkét oldalon előfordultak határsértések.[69]

A szigorodó fellépés 1933-ban a fegyverhasználat szabályainak nyilvános ismertetésében is megmutatkozott. A Beregszászi Járási Hivatal 1933. április 4-i körlevelében arra utasította a járási közjegyzői hivatalokat, hogy a vámhatár menti lakosságot tájékoztassák a vámtörvény 13. § (7)–(8) bekezdéseiben rögzített fegyverhasználati jogról. A rendelkezés szerint:

> 7. bekezdés: „A szolgálatot teljesítő pénzügyi őr – az előírt óvatosság megtartása mellett – fegyvert csak szükséges önvédelem esetén használhat, hogy elhárítson egy ellene intézett vagy közvetlenül fenyegető erőszakos támadást; vagy ha más módon nem tudja legyőzni a szolgálati tevékenységének meghiúsítására irányuló ellenállást; illetve ha

[65] Podkarpatska Rus uzsorabírósága megkezdte működését. *Ruszinszkói Magyar Hírlap*, 1921. április 17. 3.

[66] A boletta jelentése: jegy, ebben az esetben árujegy. Radó Antal (szerk.): *Idegen szavak szótára.* 10., javított kiadás. Budapest: Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) Könyvkiadóvállalata, 1942. 33.

[67] Az ungvári zsidó hitközség életbe léptette a bolettarendszert. *Keleti Újság*, 1934. január 7. 3.

[68] *Keleti Újság*, 1933. január 29. 4.

[69] Bencsik Péter: A kisebb határszéli forgalom Magyarország és a szomszédos államok közt, 1898–1941. *Magyar Kisebbség*, 1999/2–3. 365–366.

nem tudja más módon megakadályozni a csempész menekülését, akit más eszközzel nem képes feltartóztatni.”

8. bekezdés: „A vámhatár menti övezetben a pénzügyi őr fegyvert használhat olyan személyekkel szemben is, akik nem állnak meg, miután az őr – magát pénzügyi őrként azonosítva – ismételten felszólította őket a megállásra.”[70]

A hatóságok egyre szigorúbb fellépése ellenére a csempészet továbbra is komoly problémát jelentett Podkarpatská Rus tisztviselői számára, különösen a határsáv térségében, ahol a helyi lakosság csempészek iránti szimpátiája is jelentős maradt. A Nagyszőlős község közelében lévő Csorna[71] településen például 1933-ban egy ismert, 24 éves csempész megsebesítése váltott ki egy kisebb megmozdulást. A határőrök először megállásra szólították fel a férfit, majd, amikor nem engedelmeskedett, rálőttek. A sajtó szerint a település lakosságának egy része maga is csempészetből élt, ezért az eset hírére mintegy 100–150 fő gyűlt össze, akik betörtek a helyi pénzügyőri irodába, valamint több pénzügyőr lakásába, ahol a berendezések rongálásába kezdtek. A megmozdulást végül a kiérkező csendőrség oszlatta fel, és nyolc személyt letartóztattak.[72] Ez az eset jól szemlélteti, hogy a csempészet egyes kisebb, határ menti településeken jelentős társadalmi beágyazottsággal rendelkezhetett. Már a korábban bemutatott esetekből is kirajzolódik, hogy a csempészet több alkalommal több személy összehangolt részvételével, esetenként szervezett formában zajlott le. A helyi lakosság egy részének csempészethez fűződő érdekeltsége tovább nehezíthette a pénzügyőrség munkáját. A vám- és adóterhek megkerülésével behozott csempészáruk ugyanis több esetben a legális kereskedelemben forgalmazott termékeknél jóval alacsonyabb áron kerülhettek a fogyasztókhoz, amit például a Romániából illegálisan behozott tea esete is jól szemléltet. Az ebből fakadó helyi szolidaritás, valamint a nagyobb létszámú csempészcsoportok és szervezett csempészhálózatok jelenléte jelentősen megnehezíthette a korlátozott létszámú pénzügyőrség számára a csempészet visszaszorítását.

Összegzés

A vizsgált források alapján a két világháború közötti kárpátaljai csempészet elterjedése nem vezethető vissza egyetlen okra. Az I. világháborút követő határváltozások megszakították, illetve korlátozták a korábbi gazdasági kapcsolatokat, miközben

[70] Finanční stráž – použití střelné zbraně při výkonu služby. KTÁL, F. 108, op. 4, od. zb. 852, 1.

[71] A település korabeli csehszlovák megnevezése Čorna. Mai magyar neve Csarnató, mai ukrán neve Чорна. Sebestyén Zsolt: Kárpátalja helységnevei. Nyíregyháza: szerzői kiadás, 2020. 79.

[72] Négyórás forradalom Csorna községben egy súlyosan megsebesített csempész miatt. *Ungi Ujság*, 1933. november 24. 3.

az élelmiszerhiány, a munkanélküliség és a szomszédos államok között kialakuló jelentős árkülönbségek egyaránt ösztönözték az illegális áruforgalmat. Kárpátalja sajátos gazdasági helyzete tovább erősítette ezeket a folyamatokat, különösen azokban az időszakokban, amikor a legális megélhetési lehetőségek beszűkültek – többek között az I. világháborút követő években, illetve az 1929-ben kibontakozó gazdasági világválság hatására.

Az I. világháborút közvetlenül követő időszakban a megélhetési kényszer különösen hangsúlyos szerepet játszott, az 1920-as évek elejétől azonban már egyértelműen kimutathatók a profitszerzésre irányuló csempészeti formák is. A későbbi időszakban a megélhetési és a profitszerző tevékenység egymás mellett volt jelen, miközben szervezett, kereskedők által finanszírozott csempészhálózatok is kialakultak.

A feltárt esetek alapján a csempészeti gyakorlat több szempont szerint is tipologizálható. Az átkelés módja alapján elkülöníthető a zöldhatár használata, a Tiszán történő folyami átkelés, valamint az ellenőrzött útvonalakon alkalmazott elrejtés. Az alkalmazott technikák között megjelent az áru különböző módokon történő elrejtése, az irathamisítás és a csoportos határátlépés. Emellett bizonyos határszakaszonkénti áruszerkezeti különbségek is kirajzolódnak: a román határhoz főként a szeszcsempészet, a lengyel–galíciai irányhoz az élőállatok, míg a magyar határhoz a gabona és más mezőgazdasági termények illegális forgalma kapcsolódik hangsúlyosabban.

A csehszlovák állam a csempészet visszaszorítására többféle eszközzel próbálkozott. A pénzügyőri ellenőrzés mellett megjelentek a lefoglalásokhoz kapcsolódó jutalmazási rendszerek, a bírósági és adminisztratív szankciók, a gazdasági ösztönzők, valamint a határőrizet szigorítása és a fegyverhasználat lehetősége is. Az intézkedések hatékonyságát ugyanakkor több tényező korlátozta. Különösen az I. világháborút követő időszakban jelentkeztek hiányosságok, majd személyi és fegyelmi problémák a pénzügyőrség működésében, miközben egyes esetekben a korrupció vagy a közvetlen együttműködés is megfigyelhető volt, ami elősegítette a csempészetet.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Levéltári források

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL), Beregszászi részleg

F. 59, Правління Руської Країни Угорської Республіки, м. Мукачево. op. 1, od. zb. 52, 54.

F. 108, Берегівське міське нотарське управління, м. Берегово. op. 4, od. zb. 852.

F. 187, Четовский отдел пограничной финансовой стражи. op. 2, od. zb. 13, 94.
F. 197, Фертешалмашский отдел пограничной финансовой стражи, c. Фертешалмаш. op. 2, od. zb. 93, 251, 286, 287.

Korabeli sajtó
Kárpáti Híradó
Kárpáti Magyar Hírlap
Keleti Ujság
Munkácsi Közlöny
Ruszinszkói Magyar Hírlap
Uj Közlöny
Ungi Ujság
Új Barázda
Új Szó
Zsidó Néplap

Szakirodalom
Bencsik Péter: A kisebb határszéli forgalom Magyarország és a szomszédos államok közt, 1898–1941. *Magyar Kisebbség*, 1999/2–3. 357–372.
Bencsik Péter: *Demarkációs vonaltól államhatárig. A határ menti társadalom és konfliktusai az 1920-as években.* Budapest: ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2022.
Borbély Sándor: *Informális gyakorlatok. Hétköznapi gazdasági és politikai cselekvések Kárpátalja határvidéki régiójában.* Budapest: L’Harmattan Kiadó, 2023.
Bódy Zsombor: Élelmiszer-ellátás piac és kötött gazdálkodás között a háború és az összeomlás idején. In: Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után. Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán.* Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018. 151–194.
Csernicskó István – Fedinec Csilla: Podkarpatszka Rusz eszméje a Csehszlovák Köztársaságban és a nyelvi viszonyok. In: Fedinec Csilla – Csernicskó István (szerk.): *„Ruszin voltam, vagyok, leszek…” Népismereti olvasókönyv.* Budapest: Charta XXI Egyesület–Gondolat Kiadó, 2019. 117–137.
Fábry Zoltán: Az éhség legendája. In: *Az éhség legendája. Csehszlovákiai magyar valóságirodalom a két világháború között.* Pozsony: Madách, 1975. 185–222.
Fedinec Csilla: Kárpátaljai autonómia, határváltozások 1918–1944. In: Pásztor Cecília (szerk.): *„…ahol a határ elválaszt”. Trianon és következményei a Kárpát-medencében.* Salgótarján –Balassagyarmat – Várpalota: Nagy Iván Történeti Kör – Nógrád Megyei Levéltár – Szindbád Kht., 2002. 415–436.

Fedinec Csilla: Magyar kultúra a két világháború közötti időszakban. In: Fedinec Csilla – Vehes Mikola (főszerk.): *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra.* Budapest: Argumentum Kiadó–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010. 119–135.

Hronsky, Marián: A második demarkációs vonal, valamint az 1919. június 12-ei szlovák–magyar végleges határ a cseh–szlovák javaslatok és követelések tükrében. In: Pásztor Cecília (szerk.): *„…ahol a határ elválaszt". Trianon és következményei a Kárpát-medencében.* Salgótarján–Balassagyarmat–Várpalota: Nagy Iván Történeti Kör–Nógrád Megyei Levéltár–Szindbád Kht., 2002. 190–198.

Nagy Adrienn: Fekete éjszakában az éjszaka feketézői. Csempészek mindennapjai a nyugati határsávban, 1918–1922. *Világtörténet*, 2022/2. 225–240.

Radó Antal (szerk.): *Idegen szavak szótára.* 10., javított kiadás. Budapest: Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) Könyvkiadóvállalata, 1942.

Sebestyén Zsolt: Kárpátalja helységnevei. Nyíregyháza: szerzői kiadás, 2020. 79.

Szakál Imre: Az első Csehszlovák Köztársaság időszaka (1918–1938). In: Csatáry György (főszerk.): *Kárpátalja története. Örökség és kihívások. Monográfia.* Beregszász – Ungvár: II. RF KMF–„RIK-U" Kft., 2021. 399–448.

Simon Attila: *Az átmenet bizonytalansága. Az 1918/1919-es impériumváltás Pozsonytól Kassáig.* Somorja – Budapest: Fórum Kisebbségkutató Intézet – MTA BTK Történettudományi Intézet, 2021.

Štěpánek, Ondřej: Hospodářské trhy na Podkarpatské Rusi (Pohledem české a slovenské komunity). *Acta Musei Nationalis Pragae – Historia*, 79/3–4, 2025. 61–70. https://doi.org/10.37520/amnph.2025.022

Tokar Marian: Gazdaságpolitika és társadalomfejlődés. In: Fedinec Csilla – Vehes Mikola (főszerk.): *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra.* Budapest: Argumentum Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010. 55, 57-58.

Toungoussov, Pavel: *Fenomén pašeráctví a pašeráci v pohraničních oblastech Šumavy a Podkarpatské Rusi v období první československé republiky.* Diplomová práce. Brno: Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, 2008.

Vári Fábián László: *Vannak ringó bölcsők. Kárpátaljai népballadák és népdalok*. Harmadik, bővített kiadás. Ungvár–Budapest: Intermix Kiadó, 2012. 258.

Internetes források

Danyi Pál: Magyar pénzértékindex – árak és devizák alapján 1754-től. Ártörténet, 2025. október 14. https://artortenet.hu/magyar-penzertekindex-arak-es-devizak-alapjan-1754-tol/

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v34i3.49

Váradi Natália*

Gecse Endre mártíromsága és a gálocsi ifjúsági csoport az 1956 utáni Kárpátalján**

The Martyrdom of Endre Gecse and the Gálocs Youth Group in Transcarpathia After 1956

Abstract: This study examines the impact of the 1956 Hungarian Revolution on the Hungarian community of Transcarpathia through the activities of the Gálocs youth group and the fate of Reformed pastor Endre Gecse. Based primarily on KGB archival documents, court records, and personal recollections, it reconstructs the formation of local anti-Soviet youth organizations, the mechanisms of Soviet state security repression, and the role of religious communities in preserving national identity. The research also analyzes Gecse's investigation, imprisonment, and death, as well as the subsequent remembrance of the group and its members.

Keywords: 1956 Hungarian Revolution; Transcarpathia; Soviet repression; Church; Gálocs anti-Soviet youth group.

Gecse Endre életútja első látásra egy kárpátaljai református lelkipásztor helyi történetének tűnhet: születés, tanulmányok, parókiális szolgálat, gyülekezeti munka, majd tragikus vég. A források közelebbi vizsgálata azonban ennél jóval összetettebb történetet tár fel. Gecse sorsa azért vált a kárpátaljai 1956 egyik legsúlyosabb ügyévé, mert személyében a szovjet rendszer két olyan erőt látott egyesülni, amelyet külön-külön is gyanakvással kezelt: a magyar nemzeti identitást és a felekezeti közösségszervező tekintélyt. A lelkész nem pártpolitikai szereplőként, nem fegyveres szervezőként és nem forradalmi agitátorként vált veszélyessé a hatalom szemében,

* A szerző történész, a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Egyetem, Történelem- és Társadalomtudományi Tanszékének docense. E-mail: varadi.natalia@kmf.org.ua; ORCID: 0000-0003-4175-4928

** A tanulmány a szerzőnek *Az 1956-os magyar forradalom kárpátaljai vonatkozásai. A gálocsi politizáló csoport esete a KGB dokumentumok alapján* c. könyvéhez [II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Egyetem, Beregszász, 2026. 496 p.] kapcsolódó kutatás keretében készült.

hanem azért, mert egy elszigetelt és megfélemlített közösségben továbbra is hitet, hiteles nyelvet, történeti emlékezetet, olvasmánykultúrát és erkölcsi mintát közvetített.

A tanulmány célja nem a mártíremlékezet megerősítése, hanem annak tudományos történeti kontextusba helyezése. A kárpátaljai magyar közösség 1944 utáni története a szovjet birodalmi integráció, az etnikai alapú megtorlások, a kolhozosítás, az államosítás, az egyházellenes politika és a kulturális kontroll metszéspontjában formálódott. Ebben a közegben a református lelkészi szolgálat nem csupán hitéleti tevékenység volt, hanem a közösségi önazonosság fenntartásának egyik utolsó intézményes formája. Gecse Endre ennek az intézményes és személyes ellenálló-képességnek lett jellegzetes képviselője: nem látványos politikai gesztusai, hanem következetes lelkipásztori jelenléte miatt.

A kérdés tehát nem egyszerűen az, hogy Gecse Endre mit tett 1956 és 1958 között. Ennél fontosabb, hogy a szovjet hatalom milyen jelentést tulajdonított annak, amit tett. Egy könyvtár fenntartása, a fiatalokkal folytatott beszélgetések, a templomfelújítások szervezése, a lelkészi utánpótlás gondjának felvetése, a hívek rendszeres látogatása és a magyar református tradícióhoz való ragaszkodás a diktatúra szemében mind politikailag értelmezhető cselekménnyé válhatott.

Forrásbázis és módszertani kiindulópontok

A Gecse-életút feltárásának elsődleges forrásbázisát az egykori szovjet állambiztonsági iratok, a 3429. számú KGB-ügyirat dokumentumai alkotják.[1] Az iratanyag a vádlottakra és tanúkra vonatkozó kihallgatási jegyzőkönyveket, letartóztatási határozatokat, házkutatási jegyzőkönyveket, szakértői vizsgálatokat, egészségügyi és halotti iratokat, valamint későbbi rehabilitációs dokumentumokat tartalmaz. E dokumentumok lehetővé teszik, hogy Gecse Endre utolsó hónapjai ne pusztán emlékezeti elbeszélésként, hanem állambiztonsági eljárásként is rekonstruálhatók legyenek. A források értéke ugyanakkor éppen természetükből fakadóan korlátozott: a KGB iratai a hatalom nézőpontját, gyanúit, céljait és konstrukcióit rögzítik, nem pedig semleges valóságleírást.

A második forráscsoportot a családi, gyülekezeti és egykori érintetti visszaemlékezések jelentik.[2] Ezek másfajta történeti tudást hordoznak, mint a nyomozati iratok. Nem az állambiztonsági eljárás belső logikáját, hanem Gecse személyiségének, lelkészi habitusának, családi kapcsolatrendszerének és helyi emlékezetének rétegeit világítják meg. Az emlékezeti források természetesen nem kezelhetők

[1] Ukrajna Állambiztonsági Szolgálata Kárpátalja Megyei Igazgatóságának levéltára (Архів Управління Служби Безпеки України в Закарпатській Області, a továbbiakban Arhiv USZBU ZO). F. 2558, op. 1. szpr. 3429. t. 1–3.

[2] Gortvay Erzsébet (szerk.): *Jó pásztor volt. Gecse Endre kárpátaljai mártír tiszteletes emlékezete*. Emlékkönyv. Ungvár – Budapest: Intermix Kiadó, 2003.

kritikátlanul: keletkezésük ideje, a mártíremlékezet formálódása, a rendszerváltás utáni nyilvános beszédhelyzet és a személyes érintettség mind befolyásolják őket, ennek ellenére nélkülözhetetlenek.

Kárpátalja szovjetizálása és az egyház társadalmi helyzete 1944 után

Gecse Endre életének döntő fordulata nem 1956-ban, hanem 1944-ben következett be, amikor Kárpátalja a szovjet befolyási övezetbe került. A Vörös Hadsereg bevonulása, a kommunista párt helyi hatalmának kiépítése, a Szovjet-Ukrajnához való csatolás olyan állami keretet hozott létre, amely gyökeresen átalakította a helyi társadalom működését. A korábbi magyar, csehszlovák és lokális intézményrendszerek helyére a szovjet közigazgatás, a pártirányítás, a belügyi és állambiztonsági kontroll lépett. A változás a református parókiák világában is azonnal érzékelhetővé vált: a lelkész többé nem a helyi közösség természetes közéleti szereplője volt, hanem a hatalom által megfigyelt, ideológiailag gyanús személy.

A kárpátaljai magyarok számára a szovjetizálás első tapasztalatait a kollektív bűnösség elvére épülő megtorlások, az internálások és a málenkij robot jelentették. 1944 őszétől a magyar és német férfilakosság jelentős részét kényszermunkára vitték[3]; a helyi közösségekben évtizedekre rögzült a félelem, a veszteség és a hallgatás kultúrája. Gecse családját közvetlenül is érintette ez a történelmi trauma: bátyját, dr. Gecse Istvánt, a beregszászi jegyzőt 1944 októberében hurcolták el, további sorsa pedig ismeretlen maradt. Ez az esemény nem pusztán családi tragédia, hanem a kárpátaljai magyar értelmiség és közigazgatási elit megtörésének egyik tipikus példája.

A magántulajdon felszámolása, a földek államosítása, a határok lezárása és a kulturális tér beszűkítése együttesen alakította ki azt a társadalmi környezetet, amelyben a hagyományos közösségi intézmények – különösen az egyházak – sajátos túlélési funkciót kaptak. A református gyülekezetekben a templom nem csupán vallási tér volt, hanem a magyar nyelv, a történeti emlékezet, a közösségi fegyelem

[3] 1944. november 12-én, a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa 0036. számmal határozatot hozott. Ennek értelmében három napos munkára hívták be a hadköteles, 18–50 év közötti kárpátaljai magyar és német férfi lakosságot a romok eltakarítására, hidak, utak stb. építésére. Aki nem tett eleget a behívásnak, annak a hadbíróság előtt kellett felelnie. A megjelent férfiakat a szolyvai gyűjtőtáborba irányították, ahol a járványok, az ütlegelés, az éheztetés, az embertelen körülmények miatt több ezren haltak meg. Akik túlélték, azokat a Szovjetunió különböző lágereibe szállították, ahol szintén sokan meghaltak, megbetegedtek. Hasonló cím alatt szerepelnek a rendeletek településenként*: „A nagyszőlősi kerületi népbizottság rendelete arról, hogy minden 8–40 [sic!] éves kor között hadköteles férfi jelenjen meg az újlaki katonai parancsnokságon 5 napi élelemmel."* Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (a továbbiakban KTÁL), F. P-14. op. 1. od. zb. 197. 1.

és a helyi szolidaritás egyik legfontosabb hordozója. A szovjet hatalom éppen ezért nem tekinthette semlegesnek a lelkipásztori tevékenységet: az egyház a kollektivizált társadalom alternatív tekintélyrendjét képviselte.

A szovjet valláspolitika Kárpátalján az egyházak társadalmi szerepének visszaszorítására és a felekezeti élet szigorú ellenőrzésére törekedett. A papok és lelkészek tevékenységét a hatóságok folyamatos megfigyelés alatt tartották. A református egyház különösen érzékeny helyzetben volt, mivel hívei magyar nemzetiségűek voltak, s a felekezeti identitás egybeesett a nyelvi és nemzeti önazonosság megőrzésével. A papság megfigyelése, a gyülekezeti ifjúsági munka korlátozása, a hitoktatás akadályozása és a templom körüli közösségi élet ellenőrzése a rendszer alapvető gyakorlatává vált.

A kárpátaljai besúgóhálózat 1956 után nagy létszámú, szervezett és társadalmilag mélyen beágyazott rendszerként működött. A fennmaradt adatok szerint a „magyar nacionalisták" elleni vonalon 1957-ben legalább 126, 1958-ban pedig 130 ügynök tevékenykedett. A hálózatba tanítókat, kolhozvezetőket, református presbitériumi személyeket, volt elítélteket, korábbi csendőröket, a diák- és az ifjúsági közeghez kapcsolódó személyeket, vasúti informátorokat és külföldi kapcsolatokkal rendelkező ügynököket vontak be.[4] A cél nem csupán az egyes kijelentések rögzítése volt, hanem a magyar lakosság kapcsolati hálóinak, az 1956-os forradalommal rokonszenvező mikroközösségeknek, a határon túli összeköttetéseknek és a potenciális szervezkedési gócpontoknak a feltárása. Ebben a megfigyelési rendszerben egy olvasott, közösségszervező református lelkész természetszerűen fokozott állambiztonsági érdeklődés tárgyává válhatott.

Az 1956-os forradalom kárpátaljai recepciója

Az 1956-os magyar forradalom idején Kárpátalja a szovjet katonai műveletek logisztikai útvonala volt, miközben jelentős magyar közösség élt a térségben. A magyar lakosság száma ekkor 151 516 fő volt,[5] és a lezárt határok, az információáramlás korlátozása ellenére is a lakosság értesült a magyarországi eseményekről: részben rádióadásokból, részben szóbeli hírekből, részben a határ menti katonai mozgások közvetlen látványából.

A Magyarországra irányított szovjet katonai egységek áthaladása, az Ungváron működő politikai és belügyi kapcsolattartó központ, valamint a magyarországi

[4] Baráth Magdolna –Lybakh, Irina – Morgun, Anna: Visszhang. *Az 1956-os magyar forradalom és az ukrán társadalom a KGB dokumentumok tükrében.* Budapest – Pécs – Kijev: Kronosz Kiadó, 2022. 149.; 783.

[5] Molnár József – Molnár D. István: *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében.* Ungvár: PoliPrint, 2005. 9.

foglyok Szovjetunióba deportálásának ügye mind azt mutatják, hogy a régió a forradalom leverésének egyik fontos kiegészítő terepe lett.

A Szovjetunióba deportáltak névsora mindmáig nem tekinthető teljesnek, ezért a szovjet börtönökbe hurcoltak pontos száma sem állapítható meg. Mihail Holodkov szovjet belügyminiszter-helyettes 1956 novemberében Munkácson és Ungváron irányította a magyarországi események kapcsán letartóztatott személyek fogadását, elhelyezését és kihallgatását, jelentéseiben pedig 4–5 ezer fogolyról számolt be Nyikoláj Dudorovnak, a Szovjetunió belügyminiszterének.[6] A Viktor Juscsenko ukrán elnök által 2007. július 10-én Sólyom László köztársasági elnöknek átadott lista közel háromezer nevet tartalmaz.[7]

Az 1956-os forradalom idején a szovjet hatóságok elvárták a magyar–szovjet határ menti települések lelkipásztoraitól, hogy cáfolják a deportálásokról terjedő híreket, ennek azonban többségük nem tett eleget.[8]

A helyi magyar közösség reakciója az 1956-os forradalomra többnyire szimbolikus volt: röplapok készítése és terjesztése, rádióhallgatás, magyar zászlóhasználat, a forradalomról szóló hírek továbbadása: ezek önmagukban nem alkottak felkelést, de alkalmasak voltak arra, hogy a KGB „szovjetellenes" tevékenységként értelmezze őket.

A források szerint Kárpátalján összesen 46 fő ellen indult bírósági eljárás, 18 személyt elítéltek, 8 egyetemistát kizártak és Gecse Endre református lelkész kihallgatás közben meghalt.

A térségben 1956 nem pusztán politikai esemény, hanem a kisebbségi magyar közösség erkölcsi és identitásbeli önkifejezésének próbatétele volt.

Családi háttér, tanulmányok és a gálocsi szolgálat kezdetei, szovjet fordulat hatása

Gecse Endre 1907. június 7-én született Gálocson a Mátyóci Anyakönyvi Kerület születési kivonata szerint. Családi háttere a református papi és helyi értelmiségi hagyományhoz kötötte: a családi emlékezet szerint felmenői a 16. század óta református lelkészek voltak. Édesapja, Gecse Géza gálocsi református lelkészként

[6] Szereda, Vjacseszlav – Sztikalin, Alekszandr (szerk.): *Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából.* Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó, 1993. 154–155.

[7] S.n.: Kölcsönös gesztusok. Magyar Nemzet. 2007. július 11.

[8] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Az ukrán legfelsőbb hatóságok és közigazgatási hivatalok központi állami archívuma, a továbbiakban: ЦДАВОУ), F. 4648. op. 4. od. zb. 214. 33.; ЦДАВОУ, F. 4648. op. 4. od. zb. 182. 279.; KTÁL, F. P-195. op.12. od.zb. 41. 118.; Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (a továbbiakban KTÁL), F. 1. op. 1. delo Nr. 3485. 148.; KTÁL, F. P-195. op.12. od.zb. 41. 118.; KTÁL, F. P-195. op. 12. od. zb. 41. 111–115.

szolgált, és az egyházközség földjén gazdálkodott; édesanyja, Szitha Erzsébet a Szabolcs vármegyei Kemecséről származó földbirtokos családból jött. A családi kör nemcsak vallási, hanem társadalmi mintát is adott: a lelkészi hivatás, valamint a magyar kulturális műveltség együtt alkotta azt a közeget, amelyben Gecse személyisége formálódott.

Nővére, Gecse Anna tanító lett, bátyja, dr. Gecse István pedig beregszászi jegyzőként dolgozott, és a szovjet bevonulást követő megtorlások áldozatává vált. A család története ezért egyszerre hordozza a magyar református értelmiségi folytonosság és a szovjet erőszakos társadalomátalakítás tapasztalatát. A rokonok visszaemlékezései szerint Gecse Endre már fiatalon olvasott, művelt és kötelességtudó személyiségként jelent meg a családi emlékezetben. Ez a kép részben utólagos idealizáció is lehet, de összhangban áll a későbbi forrásokkal, amelyek könyvtárát, levelezését és lelkipásztori aktivitását hangsúlyozzák.

Iskolai pályája a magyar református műveltség hagyományos központjaihoz kötődött. 1916 és 1924 között gimnáziumi tanulmányait részben Sárospatakon, részben Ungváron végezte, majd 1924 és 1928 között a Sárospataki Református Akadémia teológiai tagozatán tanult. 1928 és 1930 között segédlelkészként szolgált Gálocson édesapja mellett, majd 1930-ban Ungtarnócon működött segédlelkészként. 1931-ben a gálocsi református gyülekezet lelkészének választotta. Ez a választás nem csupán egyházi adminisztratív esemény volt, hanem a családi folytonosság és a helyi bizalom megerősítése is. Gecse nem kívülről érkező lelkészként, hanem a falu társadalmi és felekezeti emlékezetébe beágyazott személyiségként lépett szolgálatba. Ez erősítette tekintélyét is: a hívek számára nemcsak intézményi tisztviselő, hanem a közösség saját pásztora volt.

A két világháború közötti időszakban Gecse szolgálata a falusi református lelkész klasszikus szerepkörébe illeszkedett. A lelkész egyszerre volt igehirdető, tanító, családlátogató és helyi erkölcsi tekintély. A fennmaradt visszaemlékezések szerint fontosnak tartotta az olvasást, a műveltséget, a személyes beszélgetést és a fiatalok nevelését. Mindez a szovjet érában azonban politikailag kockázatos tevékenységgé vált. Ami korábban a közösségi normalitás része volt, azt 1945 után a hatalom ellenőrizendő, korlátozandó vagy gyanús tevékenységként kezdte kezelni.

Gecse 1941-ben kötött házasságot Rózsa Leónával. Saját gyermekük nem született, 1955-ben azonban örökbe fogadták a nyolcéves Golubec Jolánt. 1945 őszén el kellett hagyniuk a parókiát. A paplakot az új rendszer közösségi célra vette igénybe, kultúrházat alakított ki benne.

Az 1945 és 1958 közötti lakhatási kényszermegoldások Gecse életének kevésbé látványos, de történetileg rendkívül beszédes részét alkotják. Egy idős híve, Tóth János fogadta be 1945 szeptembere és 1946 márciusa között; később rövid időre visszatért a parókiára, majd ismét albérleti és melléképületi megoldásokra kényszerült. Orémus Endrénél, Tárczy Istvánnál, majd egy lakhatatlan állapotú épület kamrájából és istállójából kialakított lakásban élt, amit maga alakított át

élhető otthonná. A nehézségek ellenére barátjának, Szalóky Lászlónak írt leveleiből egy olyan lelkipásztor képe bontakozik ki, aki a nyomorúságot nem politikai pamfletként, hanem hitéleti és gyakorlati kihívásként fogalmazta meg.[9]

Gecse Endre szovjet korszakbeli szolgálatának egyik legfontosabb területe a háborúban megsérült templomok helyreállítása volt. Gálocs, Tarnóc, Bátfa, Botfalva, Palló és más környékbeli gyülekezetek felé is szolgált; rossz kerékpárral vagy gyalog járta a településeket, hátizsákban vitte Bibliáját, imakönyvét és palástját. A templomfelújítások nem pusztán építészeti munkák voltak, hanem a közösségi önbecsülés és vallási folytonosság helyreállításának rítusai.

1957-ben Gecse arról számolt be, hogy októberben és novemberben szinte minden vasárnapra jutott egy templomszentelés, s egy év alatt tizenegy templom újult meg. A szám önmagában is jelzi tevékenységének intenzitását. Egy olyan időszakban, amikor az állami ideológia az egyházi élet visszaszorítására törekedett, a templomok helyreállítása a nyilvános vallási jelenlét megerősítését jelentette. Ez az egyik magyarázata annak, miért figyeltek fel rá a hatóságok, és miért indult ellene rágalomhadjárat. A másik vád, miszerint a templomfelújításból anyagi haszna származott, szintén tipikus eszköze volt a diktatórikus hatalomnak, ugyanis ezzel a közösségi tekintélyt erkölcsi hiteltelenítéssel próbálta gyengíteni. A harmadik ok a lelkész hitoktatói tevékenysége volt. Ugyanis annak ellenére, hogy a korabeli egyházi vezetésre nehezedő állami nyomás a gyülekezeti ifjúsági és egyesületi munka beszűkítését követelte, Gecse az istentiszteletek keretében továbbra is a fiatalok vallási nevelésével foglalkozott. Emiatt fegyelmi jellegű figyelmeztetésben és megrovásban részesült egyházi feljebbvalója, Gencsy Béla részéről.

A hívek látogatása, a templomfelújítások megszervezése, a hitoktatás folytatása, a magyar olvasmánykultúra közvetítése és a fiatalokkal való beszélgetés mind olyan tevékenység volt, amely a református egyház belső logikája szerint lelkipásztori feladatnak számított. A szovjet állambiztonság logikája szerint azonban ugyanazok a cselekmények „nacionalista" hatásgyakorlásként, „szovjetellenes" nevelésként vagy illegális befolyásként voltak értelmezhetők.

1958 első felében Gecse életében újabb fordulat következett be. A gálocsi templomfelújítás és templomszentelés után ellene irányuló támadások, a presbitériumon belüli konfliktusok és a róla terjesztett vádak fokozódó nyomást jelentek. A visszaemlékezések szerint szolgálatból hazafelé kerékpározva egy jármű elől az árokba kellett kormányoznia a biciklijét, hogy elkerülje az agyontaposást. Ezek után a család és maga Gecse is úgy érzékelte, hogy Gálocsot el kell hagynia. A Husztra kerülés ezért egyszerre tekinthető egyházi áthelyezésnek és részleges menekülésnek. 1958. május 1-jétől a huszti református gyülekezet lelkésze lett,

[9] Dr. Szalóky László: Ötvenes évek Kárpátalján. Gecse Endre lelkipásztor élete és sorsa. *Református lapja* 1989/46. 4.

miután a korábbi lelkész, Szécsényi István Magyarországra távozott. Későbbi értelmezések szerint az áthelyezés mögött védelmi szándék is állhatott.

A huszti gyülekezet szeretettel fogadta, és Gecse ismét templom- és parókiafelújításba kezdett. Ezzel párhuzamosan a református lelkészi utánpótlás problémája is foglalkoztatta. Csirpák Emil visszaemlékezése szerint arról beszélt, hogy a kárpátaljai református papság elöregedése és az intézményes képzés hiánya tragikus következményekkel járhat az egyház és a magyarság számára.[10] A balti lutheránus képzési lehetőségek iránti érdeklődése azt mutatja, hogy gondolkodása nem merült ki a helyi gyülekezeti ügyekben: az egyház hosszú távú fennmaradását intézményi kérdésként látta.

A KGB 1958. november 22-én és 29-én házkutatást tartott Gecse Endrénél Huszton, majd 1958. december 2-án letartóztatta. A letartóztatás és a nyomozás célja annak bizonyítása volt, hogy Gecse 1956–1958 között magyar nacionalista szellemű szovjetellenes propagandát folytatott, valamint kapcsolatban állt a gálocsi ifjúsági csoporttal.

A gálocsi ifjúsági csoport és az állambiztonsági konstrukció

A gálocsi csoport az 1956 utáni kárpátaljai ifjúsági politizáló csoportok egyike volt.[11] A források szerint 1957–1958 folyamán szerveződött, tagjai elsősorban iskoláskorú fiatalok voltak: Pasztellák István, Perduk Tibor, Molnár László, Szanyi János, Tóth János és Deák Ferenc. A csoport tagjai hűségesküt tettek, fegyvereket és lőszereket gyűjtöttek, tagdíjat szedtek, majd az 1956-os forradalom második évfordulóján Pasztellák röplapokat készített és helyezett el Gálocs több pontján.

A csoport tevékenysége a szovjet retorikában súlyos politikai jelentést kapott, de semmiképpen nem azonos azzal a képpel, amelyet a KGB próbált felépíteni. A fiatalok által gyűjtött fegyverek jelentős része II. világháborús maradvány volt; a röplapozás pedig inkább szimbolikus ellenállási gesztusnak tekinthető, mint reális felkelési programnak. A hatalom azonban nem a cselekmények tényleges veszélyességét, hanem ideológiai jelentését mérte. A kiskorúakból álló csoport mögé felnőtt vezetőt kellett találni ahhoz, hogy az ügy nagyobb politikai súlyt kapjon. Ebben a logikában vált Gecse Endre alakja kulcsfontosságúvá: ő volt az a helyi értelmiségi, akire a szervezkedés „eszmei” hátterét rá lehetett vetíteni.

[10] Csirpák Emil: Emlékeim anyai nagybátyámról, Gecse Endre egykori gálocsi lelkészről. In: Gortvay Erzsébet (szerk.): *Jó pásztor volt. Gecse Endre kárpátaljai mártír tiszteletes emlékezete. Emlékkönyv.* Ungvár – Budapest: Intermix Kiadó, 2003. 11–16.

[11] Arhiv USZBU ZO, F. 2558. op. 1. szpr. 3429. t. 1–3.

A gálocsi ifjúsági csoport tagjai a KGB nyomozati anyagai alapján:

	Név	Születési adatok	Társadalmi háttér, foglalkozás	Szerepe a csoportban	Letartóztatás / eljárás	Jogkövetkezmény
1.	Gecse Endre	1907. június 6., Gálocs	Református lelkész, a Sárospataki Református Akadémia végzettje (1928); Gálocson, majd 1958. május 1-től Huszton szolgált	A nyomozati anyagok a csoport eszmei vezetőjeként tüntették fel	Letartóztatása: 1958. december 2.	1959. január 4-én, 51 éves korában, kihallgatás közben elhunyt az ungvári börtönben
2.	Pasztellák István	1943. január 25.	Magyar nemzetiségű, szegényparaszti származású; az Ungvári 2. számú esti iskola 9. osztályos tanulója	A csoport alapítója és vezetője	Letartóztatás: 1958. október 28.; ítélet: 1959. január 31.	Szabadulás: 1959. március 12.; 1991-ben rehabilitálták; elhunyt 2006. november 9-én
3.	Perduk Tibor	1942. április 22., Sátoraljaújhely	Magyar nemzetiségű, kolhozmunkás, az Ungvári 2. számú esti iskola tanulója	A csoport vezetőhelyettese	Letartóztatás: 1958. november 28.; ítélet: 1959. január 31.	Szabadulás: 1959. szeptember 18.; 1991-ben rehabilitálták; elhunyt 2024-ben
4.	Molnár László	1945. november 19.	Perduk Tibor unokatestvére	Fegyver- és lőszerraktáros, pénztáros	Büntetőeljárás nem indult	Kiskorúsága miatt nem vonták büntetőjogi felelősségre; megfigyelés alatt állt
5.	Szanyi János	1944. október 27.	A gálocsi református gyülekezet harangozója	Részt vett a szervezet működésében; a hűségeskü szövegének megfogalmazását ő kezdte el	Büntetőeljárás nem indult	Kiskorúsága miatt nem vonták büntetőjogi felelősségre
6.	Tóth János	1945. február 24.	A Sislóci Hétéves Iskola 7. osztályos tanulója;	Rövid ideig a csoport tagja	Büntetőeljárás nem indult	Rövid időn belül elhatárolódott a szervezettől;
7.	Deák Ferenc	1942. szeptember 24.	Árva; 7 osztályos végzettséggel rendelkezett; az Iszkra Kolhoz munkása	Rövid ideig a csoport tagja; fegyverek rejtegetésében vett részt	Büntetőeljárás nem indult	A hatóságok nem találtak elegendő bizonyítékot államellenes tevékenységére

Pasztellák későbbi visszaemlékezése szerint a kihallgatások során a nyomozók rendszeresen azt firtatták, ki volt a felnőtt irányító.[12] A fennmaradt dokumentumok ugyan rögzítik, hogy Pasztellák olvasott Gecsénél és beszélgetett vele, de nem szolgáltatnak egyértelmű bizonyítékot arra, hogy Gecse tudott volna a röplapokról vagy a fegyvergyűjtésről. A bírósági összefoglalóban erősebb „befolyás" jelenik meg, ám ennek forrásértékét óvatosan kell kezelni, mivel a jegyzőkönyvi forma, a kihallgatási kényszerhelyzet és az állambiztonsági cél egyaránt torzíthatta a rögzített állításokat. A leginkább védhető történeti állítás az, hogy Gecse szellemi hatással volt Pasztellákra, de nem volt a csoport közvetlen operatív irányítója.

Gecse vallomása szerint Pasztellák 1957 tavaszától rendszeresen felkereste őt könyvekért, általában tíznaponta, néha gyakrabban. Egy év alatt mintegy ötven könyvet olvasott el a lelkész könyvtárából.[13] A fiatalember segített Gecsének a költözéskor a könyvek összecsomagolásában és autóhoz hordásában is. A lelkész a kapcsolatot jó viszonyként írta le: Pasztellák tisztelte őt, gyakran jött hozzá, néha húgával együtt, aki Gecse nevelt lányával játszott. A vallomás alapján Pasztellák irodalmi érdeklődésű, írói ambíciókat dédelgető, élénk fantáziájú fiatal volt.[14] Ez a jellemzés fontos ellensúlya a KGB-vádnak, amely a könyvkölcsönzést politikai befolyásként értelmezte.

A KGB-ügyiratokban Gecse Endre könyvtára és az általa kölcsönzött irodalom központi szerepet kapott. A vád logikája szerint Pasztellák István gondolkodására hatást gyakoroltak a lelkésztől kapott szépirodalmi és történeti könyvek, valamint a Gecsével folytatott beszélgetések. Gecse jelentősége ebben az értelemben infrastrukturális jellegű volt. Nem publikált nagy teológiai műveket, nem vezetett politikai szervezetet, és nem hagyott hátra programiratot. Mégis olyan szellemi infrastruktúrát tartott fenn, amely a szovjet kontroll alatt álló falusi társadalomban különösen fontos volt: könyvtárat, beszélgetési alkalmat, vallási magyarázó nyelvet, történeti összefüggéseket és erkölcsi mércét. A helyi közösségben ez a kulturális és erkölcsi jelenlét valós társadalmi hatással bírt, ám e hatás nem azonosítható a politikai szervezéssel. A hatóság szerint református lelkészként szovjetellenes, nacionalista szellemben befolyásolta a magyar nemzetiségű fiatalokat; beszélgetéseik során dicsőítette az 1956-os magyarországi ellenforradalmi lázadás résztvevőinek tevékenységét; a magyarországi eseményeket a magyar nép igazságos fellépéseként értékelte Magyarország szabadságáért és függetlenségéért; továbbá antikommunista és szovjetellenes tartalmú irodalmat őrzött és terjesztett.

[12] Pasztellák István: Emlékeim Gecse Endre gálocsi református tiszteletesről. In: Gortvay Erzsébet (szerk.): *Jó pásztor volt. Gecse Endre kárpátaljai mártír tiszteletes emlékezete. Emlékkönyv.* Ungvár – Budapest: Intermix Kiadó, 2003. 25–31.; Pasztellák István: „Minél sötétebb az éjszaka, annál közelebb a hajnal". Emlékképek ifjúkoromból. *Együtt,* 2002/3. 104–106.; Pasztellák István: Emlékképek 1956-ból. *Együtt,* 2006/3.

[13] Arhiv USZBU ZO, f. 2558., op., 1., szpr. 3429., t. 1., 115–129.

[14] Arhiv USZBU ZO, f. 2558., op., 1., szpr. 3429., t. 2., 134–139.

A vád tehát két fő pillérre épült. Az első pillér a személyes befolyásolás volt: a KGB azt igyekezett bizonyítani, hogy Gecse a gálocsi fiatalok, különösen Pasztellák István gondolkodását szovjetellenes, nacionalista irányba terelte. A második pillér a tárgyi bizonyítékként kezelt irodalom volt: a házkutatások során lefoglalt könyveket, újságokat, brosúrákat és leveleket a hatóság olyan bizonyítékként használta, amely a vádlott világnézeti beállítottságát, illetve a fiatalokra gyakorolt állítólagos hatását igazolhatta.

Az 1958. november 22-én és 23-án, majd november 29-én végrehajtott házkutatás során a Gecsénél lefoglalt irodalom szolgált a későbbi „burzsoá nacionalizmus" vádjaként. Gecse kihallgatásai során – amelyet Golovánov őrnagy, kiemelt főnyomozó vezetett, magyar nyelvű tolmácsok (Puglik János és Grega Sándor) közreműködésével – részletes választ adott arra, miért tartotta könyvtárában a vádul szolgáló irodalmat.

Részlet a jegyzőkönyvből:

„1. Magyar Nők Lapja folyóirat, 3 szám: ezt a folyóiratot több éven át előfizettem a feleségem számára és az említett három számot megtartottam, mert azokban hímzésminták voltak és a feleségem használta ezeket a mintákat. Emlékeim szerint ezeket a folyóiratokat az ebédlőben, a tálalószekrényben tartottuk.

2. Új Honfoglalás, magyar nyelvű folyóirat: ezt a folyóiratot akkor láttam meg először, amikor beleírták a házkutatás jegyzőkönyvbe, hogy pontosan hol találták, hol volt a lakásunkban, azt nem tudom.

3. Magyar nyelvű versek: ezek a versek az egyházi szekrényben voltak, ami a hálószobában áll. Az ebben a szekrényben található verseket a Huszti református egyház korábbi lelkésze Szécsényi István hagyta ott.

4. A Huszti református templom története, írógéppel készült kiadvány: 1958 júliusában Gencsy püspök Husztra jött, hogy megszentelje a templomot a felújítás után. A presbiterek és a hívek segítségével megtudtam, hogy az egyház történetéről szóló kiadvány Szijjártó Lajosnál (63–65 éves) van, aki Huszton él. Pontosan nem emlékszem, hogy mi a foglalkozása, talán a Huszti kórházban dolgozik könyvtár vezetőként. Az említett Szíjjártó adta át nekem a Huszti egyház történetét, amit én az ebédlőben található tálalószekrénybe tettem be, ahonnan a házkutatás során került elő.

5. Írógéppel készült magyar nyelvű levél két lapon, amely az alábbi szavakkal kezdődik: „Kedves jó Bandikám!" Ezt a levelet Kovács Péter írta 1943 körül: Kovács akkoriban Rónafő községben élt Magyarországon az osztrák határ közelében; 1939 óta ismerem, a jelenlegi tartózkodási helyét nem tudom.

6. 9466. számú körlevél 1942-ből. Ezt a körlevelet lelkészként 1942-ben kaptam postán Budapestről. Nem emlékszem, hogy a házkutatás során honnan került elő ez a körlevél. Lehetséges, hogy Gálocs községből hoztam magammal ezt a körlevelet, de az is lehet, hogy ez a példány Szécsényi lelkésztől maradt ott, aki előttem élt az ingatlanban, mivel ezt a körlevelet valamennyi református lelkész megkapta.

7. Az Est c. újság, magyar nyelven, 8 lapon; Budapesten adták ki. Valószínűleg én vásároltam ezt az újságot és azóta is nálam volt. A házkutatás során a fürdőszobában találták meg a lakásomban, ott egy könyvespolc volt, ezt a helyiséget könyvtárként használtam, többek között ez az újság is ott volt.
8. Pesti Hírlap, magyar nyelvű újság. Ezt az újságot én vásároltam és azóta is nálam volt. A házkutatás során a könyvtárként átalakított fürdőszobában találták meg.
9. Felvidéki Magyar Hírlap, magyar nyelvű újság, 6 lapon. Ezt az újságot én vásároltam a megjelenése napján és azóta is nálam volt. A házkutatás során a könyvtárrá átalakított fürdőszobában volt.
10. Kárpáti Magyar Hírlap, magyar nyelvű újság. Szintén én vásároltam a megjelenése napján és azóta is nálam volt. A házkutatás során a könyvtárként használt fürdőszobában találták meg.
11. Prágai Magyar Hírlap című magyar nyelvű újság két száma. Erre az újságra én előfizettem, ami jól látható a № 249-es számú újságon feltüntetett postacímből is. Azóta is nálam volt mind a két példány № 249-es és № 250-es lapszám; a házkutatás során a könyvtárként használt fürdőszobában találták meg.
12. Új Magyarország újság, két lapon. Erre az újságra szintén előfizettem. A 211-es számot otthon tároltam, a házkutatás során a könyvtárként használt fürdőszobában találták meg.
13. Református Élet újság: erre az újságra is előfizettem és a 3-as számot otthon tároltam. Az első és a második oldal teljesen megmaradt, a harmadik és a negyedik oldal sérült, szakadt. A házkutatás során a könyvtárként használt fürdőszobában találták meg ezt az újságot.
14. A Magyar Nemzet története című könyv, 204 sorszámozott oldalon. Ezt a könyvet a templomi szekrényben találtam a hálószobában, nyilvánvalóan az előző lelkész, Szécsényi István hagyta ott, aki 1958 áprilisában Magyarországra költözött. A könyv magyar nyelvű, a szerzője Novi Ferenc. A könyv rendeltetését tekintve tankönyv, 5–6. osztályosok részére.
15. Magyarország Története című könyv, 411 sorszámozott oldalon. Ezt a könyvet szintén a templomi szekrényben találtam a hálószobában, nyilvánvalóan Szécsényi hagyhatta ott.
16. A Prágai Magyar Hírlap című újság mellékletei. Ezeket a mellékleteket az előfizetett újságban kaptam meg. Az elkobzott 3 melléklet nálam maradt, terjedelmük 8 lap.
17. Segédlet a leventeifjúság vallás-erkölcsi oktatásához c. könyv. Az a könyv is a hálószobában található egyházi szekrényben volt. A könyvet Szécsényi lelkész hagyta ott, aki 1958 áprilisában Magyarországra költözött. A könyv borítóján megtalálható a Huszti református egyház körpecsétje.
18. Két darab brosúra „Református Világszemle” címmel. A templomi szekrényből kerültek elő, a hálószobából; Szécsényi költözése után maradtak ott.
19. Jegyzőkönyvek című brosúra, a református kongresszus jegyzőkönyve a 692-től a 702. oldalig. Ezt a jegyzőkönyvet a templomi szekrényben találtam meg, Szécsényi költözése után maradt ott.

20. Tolnai Világlapja című hetilap magyar nyelven. Ez a folyóirat Szécsényi költözése után maradt az egyházi szekrényben, a hálószobában.
21. 21 darab levél nekem és a feleségemnek címezve rokonainktól és barátainktól. Ezeket az 1958. november 22-én tartott házkutatás során találták meg az otthonunkban."[15]

[…] Elismerem, hogy az otthonunkban tartott házkutatás során elkobzott irodalom nacionalista jellegű, politikailag káros, megtalálhatók benne szovjetellenes beállítottságú részletek, pontosabban az újságokban és a folyóiratokban. Ami a tőlem elkobzott könyveket illeti, szintén úgy gondolom, hogy egyes helyeken bizonyos kérdéseket a szerzők szovjetellenes szellemben értelmeznek. A Horthy időszak magyar történelmét tárgyaló könyvek mind olyan tartalmúak, hogy bizonyos mértékben egyes kérdéseket a szerzők szovjetellenes hangulatban tüntetnek fel. Azért következtetek erre, mert sok, a Horthy korszakban kiadott történelemkönyvet olvastam, ezekben mindig megtalálhatók olyan részletek, amelyek magukban hordozzák a szovjetellenes, valamint a magyar burzsoá nacionalista szellemet.

El kell mondanom, hogy a Horthy időszakban Magyarország állampolgárai, többek között a lelkészek is, a magyar burzsoá nacionalizmus szellemében nevelkedtek, a szovjethatalom iránti gyűlölet szellemében. Valamennyi akkoriban nyomtatott kiadvány ilyen gondolkodásra sarkallta az olvasókat.

Én, mint lelkész, körleveleken keresztül kaptam utasításokat a hívők magyar burzsoá nacionalista szellemben és a Szovjethatalom iránti gyűlöletre való nevelésére; az összes lelkész felé irányuló ilyen követelések különösen az 1941–1945-ös háború idején erősödtek meg. Kénytelen voltam teljesíteni a velem szemben támasztott követelményeket. A hívőkhöz intézett prédikációimban nem mulasztottam el megemlíteni azokat a polgárokat, akiket behívtak a hadseregbe és a keleti frontra küldtek; ezekről a polgárokról azt mondtam, hogy hazájuk érdekében mennek harcolni az ellenség ellen, vagyis teljesítettem a körlevélben megfogalmazott elvárásokat. Egy ilyen jellegű körlevelet koboztak el az otthonomban tartott házkutatás során.

Azzal, hogy őriztem az otthonunkban az elkobzott irodalmat, nem voltak semmilyen ellenséges szándékaim. Azért tartottam meg az újságokat és a folyóiratokat, mert fontos híreket tartalmaztak a magyar kormány tevékenységéről, a Horthy féle Magyarország dolgairól; történelmi dokumentumokként őriztem ezeket az írásokat […].[16]

A lefoglalt nyomtatott anyagokra 1958. december 17-én elrendelték az irodalomtudományi szakértői vizsgálatot; a szakértők között szerepelt a megyei Irodalmi és Kiadói Főigazgatóság vezetője, valamint egyetemi oktatók.[17] A szakértőknek arra kellett választ adniuk, hogy a Gecse otthonában lefoglalt irodalom szovjetellenes és lázadó természetű-e, tartalmaz-e vallási és nemzetiségi előítéleteket,

[15] Arhiv USZBU ZO, f. 2558., op., 1., szpr. 3429., t. 2., 98–110.
[16] Arhiv USZBU ZO, f. 2558., op., 1., szpr. 3429., t. 2., 111–127.
[17] Arhiv USZBU ZO, f. 2558., op., 1., szpr. 3429., t. 2., 240–251.

rágalmazza-e a forradalmi mozgalmat, illetve hirdeti-e a magyar burzsoá nacionalizmust. A kérdésfeltevés már önmagában előre kijelölte a vizsgálat politikai irányát.

A nyomozati határozat szerint a vizsgálat kimutatta, hogy az irodalom provokatív, ellenforradalmi és szovjetellenes. Fontos azonban kiemelni, hogy ez a megállapítás nem irodalomtörténeti, hanem büntetőpolitikai célú minősítés volt. A vizsgálat nem azt mérte, hogy a művek miként illeszkedtek a magyar sajtó- és művelődéstörténetbe, hanem azt, hogy a szovjet jogi-ideológiai kategóriák alapján alkalmasak-e vádbizonyítékként szolgálni.

A levelek sorsa különösen beszédes. A 21 darab, összesen 34 lap terjedelmű személyes levelet 1958. december 19-én külön kihallgatási témává tették, és Gecsét részletesen vallatták levelezési kapcsolatairól: rokonairól, egyházi ismerőseiről, Magyarországon, Csehszlovákiában, Csapon, Tartuban vagy Budapesten élő kapcsolatairól. Később a hatóság megállapította, hogy a leveleknek nincs közük a nyomozáshoz, és vissza kellene szolgáltatni őket Gecse részére. Mivel azonban Gecse 1959. január 4-én meghalt, 1959. január 15-én határozat született megsemmisítésükről: a leveleket értéktelennek és az ügy szempontjából jelentéktelennek minősítették, majd Zudov őrnagy és Golovanov őrnagy jelenlétében elégették őket.[18]

A Gecse-ügy egyik központi tanulsága, hogy a szovjet állambiztonság a könyvtárat nem kulturális örökségként, hanem politikai veszélyforrásként kezelte. Gecse könyvtára a vallomások szerint nagyobbrészt szépirodalmi jellegű volt. Pasztellák István főként Gárdonyit, Jókait és más szépirodalmi műveket kölcsönzött, nem pedig konspiratív kézikönyveket vagy illegális politikai iratokat. A nyomozati logikában azonban maga az olvasás, különösen a magyar történelmi múlt iránti érdeklődés, gyanússá válhatott.

A KGB által megfogalmazott vád nem bizonyítja, hogy Gecse tudatos politikai terjesztőként működött volna. A jegyzőkönyvek alapján a lefoglalt irodalom jelentős része régi, részben saját megőrzésű, részben egyházi szekrényben talált, részben a korábbi lakó, Szécsényi István lelkész után maradt anyag volt. Gecse arra hivatkozott, hogy nem volt ideje mindent átnézni, és hogy amely anyagról tudta volna, hogy tiltott, azt megsemmisítette volna.

Gecse kétségtelenül hatott a környezetében élő fiatalokra: olvasmányokat adott, beszélgetett, műveltségi mintát közvetített. Ez azonban nem azonos a gálocsi ifjúsági csoport közvetlen irányításával. A KGB számára éppen ez a kulturális és erkölcsi tekintély volt veszélyes: a lelkész személye alternatív autoritást képviselt egy olyan rendszerben, amely a fiatalok gondolkodását teljes ideológiai ellenőrzés alá kívánta vonni.

A szovjet politikai büntetőeljárásokban a beismerő vallomásnak kiemelt szerepe volt; a nyomozók gyakran előzetesen kialakított sémákhoz keresték

[18] Arhiv USZBU ZO, f. 2558., op., 1., szpr. 3429., t. 2., 258–259.

a vallomásokat. Ha Gecse elismeri, hogy ő volt a csoport irányítója, az nemcsak saját sorsát pecsételte volna meg, hanem újabb személyek elleni eljárásokhoz is alapot adott volna. A visszaemlékezések szerint éppen ezt nem volt hajlandó megtenni. A KGB számára a lelkész vallomása kulcsfontosságú lett volna egy nagyobb politikai ügy felépítéséhez.

Gecse Endre 1959. január 4-én 19 óra 55 perckor halt meg az ungvári KGB-fogdában.[19] A hivatalos dokumentumok halálokként kardioszklerózist és hipertóniát, illetve az ezek következtében fellépő szívrohamot jelöltek meg. A szovjet állambiztonsági gyakorlatban a bántalmazás, a kényszerítés, az alvásmegvonás, a fenyegetés és a pszichikai nyomás nem jelent meg az iratokban. Az özvegy, Rózsa Leóna visszaemlékezése szerint férjét 1959. január 7-én látta viszont holtan, csak távolról, a testhez közel nem engedték. A kezét palásttal takarták el, arcából csak részleteket láthatott, és az egyik halántékon kék elszíneződést észlelt. Lelkészt nem engedtek hívni, Gecsét egyházi szertartás nélkül temették el az ungvári Kapos utcai temetőben.

Emlékezet, újratemetés és történelmi igazságtétel

Gecse Endre emlékének ápolása a rendszerváltást követően intézményes formát is öltött. A Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség gálocsi alapszervezete és a helyi református gyülekezet 1992. október 15-én emléktáblát avatott tiszteletére a gálocsi református templomban. Ezt követően, 1992. október 24-én földi maradványait az ungvári Kapos utcai temetőből a gálocsi temetőbe szállították át, ahol újratemették. Emléke nemcsak Gálocson maradt fenn: a huszti református gyülekezet, ahol életének utolsó hónapjaiban szolgált, 1996-ban márványtáblát helyezett el a templom falán tiszteletére. A gálocsi csoport tagjai közül Gecse Endrét (posztumusz), Pasztellák Istvánt, Perduk Tibort és Molnár Lászlót 1993. március 13-án Göncz Árpád, a Magyar Köztársaság elnöke 1956-os Emlékéremmel tüntette ki.[20] A kitüntetés a magyar állam részéről a forradalom eszméihez való hűség, valamint a diktatórikus rendszerrel szembeni helytállás hivatalos elismerését jelentette. Az állami és egyházi emlékezés összekapcsolódása azt jelzi, hogy Gecse alakja a helyi gyülekezeti emlékezetből fokozatosan a határon túli magyar történeti emlékezet egyik fontos szimbólumává vált.

[19] Arhiv USZBU ZO, F. 2558. op. 1. szpr. 3429. t. 2. 269.

[20] Dupka György: *„Jön még egy jobb világ…" A magyar '56 kárpátaljai kézikönyve (A forradalom visszhangja a „megrengetett Szovjetföldön", 1956–1959).* Ungvár – Budapest: Intermix Kiadó, 2020. 187.

Következtetések

Gecse Endre életútja a kárpátaljai református magyarság 20. századi történetének egyik legösszetettebb esete. Életében jelen van a református papi hagyomány folytonossága, a két világháború közötti magyar és regionális műveltség, a szovjet megszállás utáni anyagi és intézményi kisemmizés, a falusi gyülekezetek túlélési stratégiája, az 1956-os forradalom határ menti visszhangja, a KGB politikai konstrukciója és a rendszerváltás utáni emlékezetpolitikai igazságtétel.

Gecse Endre közvetlen szervezői szerepe a gálocsi ifjúsági csoport tevékenységében nem bizonyított. A vele szemben felépített vád részben abból táplálkozott, hogy Pasztellák István és más fiatalok tisztelték, könyveket kölcsönöztek tőle, és beszélgetéseik hatottak gondolkodásukra. Ez azonban nem igazolja, hogy tudott volna a röplapokról vagy a fegyvergyűjtésről, még kevésbé azt, hogy irányította volna a fiatalokat. A KGB számára a szellemi és erkölcsi hatás volt a lényeg.

Gecse Endre halála a szovjet hatalom működésének koncentrált példája. A diktatúra a vallási szolgálatot politikai gyanúvá, a könyvet bizonyítékká, a fiatalokra gyakorolt erkölcsi hatást szervezői váddá, a fogdában bekövetkező halált pedig orvosi formulává próbálta alakítani. A közösségi emlékezet ezzel szemben pásztorként, tanúságtevőként és mártírként őrizte meg. A tudományos történetírás feladata, hogy e két nyelv – az állambiztonsági irat és az emlékezeti tanúságtétel – között rekonstruálja a leginkább védhető történeti igazságot. Ez az igazság ma így fogalmazható meg: Gecse Endre nem a gálocsi fiatalok egy bizonyított politikai vezére volt, hanem az a helyi református magyar erkölcsi tekintély, akit a szovjet rendszer azért próbált megtörni, mert személye a közösségi önazonosság és a lelki autonómia fennmaradását testesítette meg.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Levéltári források:

Державний архів Закарпатської області (Kárpátaljai Területi Állami Levéltár, a továbbiakban: KTÁL), Fond, Opisz, odinica zberihanya (őrzési egyezség), F., op., od. zb. Amennyiben az od. zb. helyett a forrásban gyelo nomer (ügyszám) vagy szprava (ügy) megjelölés szerepel, ezek rövidítéseként a továbbiakban a d. Nr. (gyelo nomer) illetve a szpr. (szprava) formát alkalmazom. A kötet (tom) szó rövidítését t. jelölöm.

KTÁL, F. P-195. op. 12. od. zb. 41.

KTÁL, F. 1. op. 1. delo Nr. 3485.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Az ukrán legfelsőbb hatóságok és közigazgatási hivatalok központi állami archívuma, a továbbiakban: ЦДАВОУ)

ЦДАВОУ, F. 4648. op. 4. od. zb. 182.
ЦДАВОУ, F. 4648. op. 4. od. zb. 214.
Архів Управління Служби Безпеки України в Закарпатській Області (Ukrajna Állambiztonsági Szolgálata Kárpátalja Megyei Igazgatóságának levéltára, a továbbiakban Arhiv USZBU ZO), F. 2558, op. 1. szpr. 3429. t. 1–3.

Egyéb irodalom:

Csirpák Emil: Emlékeim anyai nagybátyámról, Gecse Endre egykori gálocsi lelkészről. In: Gortvay Erzsébet (szerk.): *Jó pásztor volt. Gecse Endre kárpátaljai mártír tiszteletes emlékezete. Emlékkönyv.* Ungvár – Budapest: Intermix Kiadó, 2003.

Dr. Szalóky László: Ötvenes évek Kárpátalján. Gecse Endre lelkipásztor élete és sorsa. *Református Lapja* 1989/46.

Dupka György: *„Jön még egy jobb világ…" A magyar '56 kárpátaljai kézikönyve (A forradalom visszhangja a „megrengetett Szovjetföldön", 1956–1959).* Ungvár – Budapest: Intermix Kiadó, 2020.

Könyfejezet:

Molnár József – Molnár D. István: *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében.* Ungvár: PoliPrint, 2005.

Pasztellák István: „Minél sötétebb az éjszaka, annál közelebb a hajnal". Emlékképek ifjúkoromból. *Együtt,* 2002/3. 104–106.

Pasztellák István: Emlékeim Gecse Endre gálocsi református tiszteletesről. In: Gortvay Erzsébet (szerk.): *Jó pásztor volt. Gecse Endre kárpátaljai mártír tiszteletes emlékezete. Emlékkönyv.* Ungvár – Budapest: Intermix Kiadó, 2003.

Pasztellák István: Emlékképek 1956-ból. *Együtt,* 2006/3. 42–44.

S.n.: Kölcsönös gesztusok. Magyar Nemzet. 2007. július 11. 9.

Vjacseszlav Szereda – Sztikalin, Alekszandr (szerk.): *Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából.* Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó, 1993. 154–155.

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v34i3.66

TÓTH KÁROLY

Az autonóm gondolkodás öröksége

Tóth Károly Autonómiakísértet című kötetének budapesti bemutatója

Az ELTE TK Kisebbségkutató Intézetében 2026. május 21-én mutatták be Tóth Károly *Autonómiakísértet* című posztumusz gyűjteményes kötetét.[1] A budapesti rendezvényt megelőzően 2026. március 5-én a somorjai Fórum Kisebbségkutató Intézetben került sor a könyv első bemutatójára. A magyarországi esemény alkalmat kínált arra, hogy a szakmai közönség átfogó képet kapjon Tóth Károly szellemi, közéleti és intézményteremtő munkásságáról.

A kötet 2025-ben jelent meg a Fórum Kisebbségkutató Intézet gondozásában. A Balla Kálmán és Filep Tamás Gusztáv által összeállított, szerkesztett és jegyzetekkel ellátott, csaknem hétszáz oldalas kiadvány Tóth Károly 1982 és 2013 között született tanulmányait, esszéit, cikkeit és beszélgetéseit gyűjti egybe. A könyv nemcsak egy sokoldalú életmű összegzése, hanem a csehszlovákiai, majd a szlovákiai magyar közélet, értelmiségi önszerveződés és intézményépítés három évtizedének fontos dokumentuma is.

A budapesti bemutatón négy hozzászóló idézte fel és értékelte Tóth Károly munkásságát: František Mikloško parlamenti képviselő, a Szlovák Nemzeti Tanács egykori elnöke; Peter Zajac szlovák irodalomtudós, egyetemi oktató, volt politikus és parlamenti képviselő; Kiss Ágnes politológus, a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet munkatársa; valamint Bárdi Nándor történész, az ELTETK Kisebbségkutató Intézet osztályvezetője. A bemutatót Gyurcsík Iván, a Kisebbségkutató Intézet külső munkatársa, az NKE oktatója moderálta, alább a két szlovák szöveget az ő fordításában közöljük, a szerkesztőség jegyzeteivel. A hozzászólásokból sokrétű pályakép bontakozott ki: az autonóm gondolkodóé, a közéleti kezdeményezőé, az intézményalapítóé és a munkatársakat, műhelyeket, illetve közösségeket összekapcsolni képes szervezőé.

A felszólalások egyik közös felismerése szerint Tóth Károly számára az írás, a kutatás, a közéleti szerepvállalás és az intézményépítés nem egymástól elkülönülő

[1] Tóth Károly: *Autonómiakísértet. Tanulmányok, cikkek, beszélgetések 1982–2013.* Összeállították, szerkesztették, a szöveget gondozták és jegyzetekkel ellátták, Balla Kálmán, Filep Tamás Gusztáv, Somorja: Fórum, 2025. 695.

tevékenységek voltak. Valamennyi ugyanazt az alapvető célt szolgálta: a szlovákiai magyar közösség önismeretének, önálló gondolkodásának és cselekvőképességének megerősítését.

A hozzászólók felidézték Tóth Károly részvételét az 1980-as évek alternatív irodalmi és értelmiségi mozgalmaiban, mindenekelőtt az Iródia körének tevékenységében, továbbá a rendszerváltást előkészítő ellenzéki kezdeményezésekben és az 1989 utáni szlovákiai magyar közélet megszervezésében. Kiemelt figyelmet kapott a Fórum Kisebbségkutató Intézet létrehozásában és működtetésében játszott meghatározó szerepe. Az intézet megalapításával olyan tartós szakmai keret kialakításához járult hozzá, amely lehetővé tette a szlovákiai magyar társadalom történetének, kultúrájának, nyelvhasználatának és jelenkori helyzetének rendszeres kutatását, dokumentálását, valamint nyilvános megvitatását.

A személyes visszaemlékezések az intézményalapító és közéleti gondolkodó mögött álló embert is láthatóvá tették. Tóth Károly olyan kezdeményezőként jelent meg, aki nem elégedett meg programok megfogalmazásával: munkatársakat keresett megvalósításukhoz, szakmai műhelyeket és közösségeket szervezett, vitákat kezdeményezett, és hosszú távon működő intézményi struktúrákat épített. Kritikai szemlélete nemcsak a politikai hatalommal, hanem saját közösségének rögzült gondolkodásmódjával és bevett közéleti gyakorlataival szemben is érvényesült.

Az *Autonómiakísértet* cím ennek az életműnek az egyik központi gondolatát sűríti magába. Az autonómia Tóth Károly írásaiban nem kizárólag közjogi vagy területi konstrukcióként jelenik meg. Egyszerre jelenti az egyén szellemi függetlenségét, a civil társadalom önszerveződését, a kisebbségi közösség intézményi önállóságát, valamint azt a képességet, hogy a közösség saját maga határozza meg érdekeit és fogalmazza meg céljait. A „kísértet" metaforája arra utal, hogy az autonómia igénye újra és újra megjelenik a közéleti gondolkodásban, miközben gyakorlati megvalósítása rendre politikai félelmekbe, fogalmi félreértésekbe és intézményi akadályokba ütközik.

A budapesti könyvbemutató egyik legfontosabb tanulsága az volt, hogy Tóth Károly munkássága nem pusztán a történeti emlékezet része. Az általa megfogalmazott kérdések – a kisebbségi közösség önállósága, az értelmiség társadalmi felelőssége, a civil önszerveződés lehetőségei, a tudományos intézmények függetlensége, valamint a kritikai nyilvánosság megőrzése – napjainkban sem veszítettek időszerűségükből. Az *Autonómiakísértet* ezért egyszerre olvasható életműösszegzésként, kordokumentumként és a jelen dilemmáival párbeszédet kezdeményező műként.

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v34i3.68

Peter Zajac*

Tóth Karcsi

I.

Amikor 1988–1989-ben megalapítottuk, majd végül 1989 szeptemberében – még az 1989. novemberi csodás napok előtt – létrehoztuk a PEN Club szlovákiai központját, a Nemzetközi PEN Központ két feltételt szabott számunkra: szerezzük meg a hibernált csehszlovák PEN Központ hozzájárulását, és vonjuk be a pozsonyi Magyar PEN Klubot. Az akkor disszidensekből álló csehszlovák PEN Központ megadta hozzájárulását, a csehszlovák PEN Központ fiatal szlovák ellenzékijei kapcsolatba léptek velünk, és miután a szlovák PEN Központot felvették a Nemzetközi PEN Központba, a szlovák központ tagjaivá váltak. Néhány hónappal később, 1989 novemberében már a Nyilvánosság az Erőszak Ellen (VPN) nevű mozgalomban találkoztunk.

A pozsonyi Magyar PEN Club egészen 1989 novemberéig rejtélyes volt számunkra. Csak akkor tudtuk meg, hogy Tóth Karcsi, Szigeti László, Grendel Lajos, Hunčík Péter és egy olyan férfi körüli csoportosulás alkotta, aki továbbra is homályban maradt számomra, a nevére nem emlékszem.[1] Csak később, 1996 decemberében, a Nyilvánosság az Erőszak Ellen 1989–1991 mozgalom oral history programjának keretében megtartott találkozón magyarázta el Hunčík Péter, mi is történt valójában: „Ez a PEN Club aztán úgy viselkedett, ahogyan a disszidens mozgalomban általában az ilyen fedőszervezetek viselkedtek. Egyáltalán nem olyan tevékenységet folytattunk, amely egy PEN Clubra jellemző lett volna, hanem például Kusý professzor bebörtönzése ellen léptünk fel. Amikor 1989-ben Havelt is rövid időre bebörtönözték, tiltakoztunk, és huszonhárman vagy huszonnégyen testületileg aláírtuk a *Néhány mondat* (Několik vět) című felhívást. Tudom, hogy a Szabad Európában és az Amerika Hangjában a *Néhány mondat*nak óriási visszhangja volt, vagyis annak, hogy huszonhárom magyar értelmiségi egyszerre, közösen írta alá, és ezzel csatlakozott a Charta ’77-hez.

---

* Peter Zajac – szlovák irodalomtudós, kritikus, újságíró, egyetemi oktató, korábban politikus és parlamenti képviselő. 1989 után aktívan bekapcsolódott a közéletbe. A Verejnosť proti násiliu (Nyilvánosság az Erőszak Ellen, VPN) mozgalom társalapítója volt. 2010 és 2012 között a Polgári Konzervatív Párt (OKS) elnöke volt, egyúttal a Most–Híd koalíció parlamenti képviselője. A közéletben az alkotmányos demokrácia, a civil társadalom, az európai együttműködés és a közép-európai párbeszéd támogatójaként tűnt ki.

1 Valószínűleg Balla Kálmánra, a Magyar PEN Club Pozsony kezdeményezőjére utal. Grendel Lajos a Szlovák PEN Clubhoz csatlakozott. (Lásd: Grendel Lajos: *Vallomások könyve*. Szerk.: Tóth László. Budapest: MMA Kiadó, 2025. 301–302.)

1989 őszén Tóth Karcsi egyre inkább arra törekedett, hogy kifejezetten politikai mozgalmat hozzon létre. Határozott meggyőződése volt, hogy szilárd mozgalom, szervezett struktúrájú mozgalom nélkül nem lehet eredményesen harcolni ezzel a [kommunista – P. Z.] hatalommal […] Tóth Karcsi mint gyakorlott konspirátor a száz-százhúsz emberből [álló listáról] már egy nappal korábban megszólította azt a húsz-huszonöt embert, akiknek este tíz órakor a vágsellyei lakásán kellett összegyűlniük. Ezek az emberek – köztük Szigeti Laci és Grendel Lajos – körülbelül hajnali kettőig tanácskoztak, és hosszú vitákat folytattak arról, milyen politikai mozgalmat kell alapítani, milyen politikai jellege legyen, és milyen nevet viseljen ez a politikai kezdeményezés. Nagyon sokáig vitatkoztunk arról, hogy liberális irányultságú mozgalom lesz.

Mindezekből világosan kitűnik, hogy a PEN Központ csupán fedőszervként szolgált a politikai tevékenységhez, hogy a Független Magyar Kezdeményezés (FMK) alapját képezte, politikai-szellemi irányítója pedig Tóth Karcsi volt.

II.

Karcsi a Független Magyar Kezdeményezés elnöke lett. Az aktív politikába azonban – parlamenti vagy végrehajtó hatalmi szerepben – nem lépett be. Nem volt bőbeszédű ember, és feleségével, a kiváló beszédkészségű Sándor Nórával ellentétben – aki szövetségi parlamenti képviselő volt, majd hosszú éveken át a Szlovák Nemzeti Tanács kisebbségi jogi osztályának munkatársa – nem számított nagy szónoknak. Jó és a feltűnést kerülő szervező volt, de a jó szervezők rendszerint ilyenek. A Független Magyar Kezdeményezés a Mozart-házban[2] működött, közvetlenül a Nyilvánosság az Erőszak Ellen mellett, és minden nehézség ellenére ezek egészen az 1990-es választásokig, majd azt követően az 1992-es választásokig jó idők voltak. A mai napig sajnálom, hogy az 1992-es választások előtt, az akkori magyarellenes politikai légkörben nem tudtuk elviselni az együttműködésre nehezedő politikai nyomást, s ezt az általunk elkövetett hibák közé sorolom.[3] A Független Magyar Kezdeményezésnek, Karcsival együtt, az volt az elképzelése, hogy Szlovákiában a szlovák és a magyar politikában két alapvető irányvonal alakuljon ki: egy liberális és egy konzervatív, amelyek tartós politikai szövetséget hoznának

[2] A pozsonyi Ventúr utcában található egykori Pálffy-palotában, amelyen a gyermek Mozart ottani hangversenyéről tájékoztató emléktábla látható, jelenleg Ausztria szlovákiai nagykövetsége működik.

[3] Utalás arra, hogy az 1992-es választások előtt a VPN nem vállalta a két évvel korábbihoz hasonló, az FMK-val közös listán történő indulást. Az 1992 júniusi választás eredményeként a külön induló két párt egyike sem érte el az 5%-os parlamenti küszöböt, a liberális politikai irányzat parlamenti képviselete így megszűnt.

létre. Ez nem sikerült, és éppen ez a kudarc vált később, a független Szlovák Köztársaságban a rendszerváltás utáni magyarellenes politika egyik csomópontjává.

III.

A. Nagy Laci az 1990. júniusi választások napján, a Mozart-házban folytatott hosszú éjszakai beszélgetésünk során magyarázta el nekem, miért van szükség a kisebbségi jogok fokozott védelmére – ezt akkor pozitív diszkriminációnak nevezték. Valóban különös kifejezés ez – mi lehet pozitív a diszkriminációban? –, de értettem, mire gondolt. Arra, hogy a többség és a kisebbség viszonyában nem a kisebbség asszimilálja a többséget, hanem a többség a kisebbséget, és éppen ezért van szükség a kisebbség védelmére. Az azóta eltelt több mint három évtized bebizonyította, hogy igaza volt: a szlovákiai magyar kisebbség lélekszáma csökkent, részben az asszimiláció következtében, részben pedig azért, mert a közösség egy része Magyarországra, a nyitott világ viszonyai között pedig más országokba költözött.

Ezért lettem a VPN-en belül a szlovák–magyar politikai együttműködés egyik legkövetkezetesebb támogatója, és ugyanakkor a liberális és a konzervatív erők együttműködésének híve is. Azt reméltem, hogy ez Štúr nemzetfelfogásának szellemében hozzájárul majd ahhoz, hogy áthidaljuk a katolikusok, az evangélikusok, a társadalom polgári alkotóelemei és a zsidóság közötti történelmi ellentéteket.

El sem tudom képzelni, hogy Szlovákia jól működhessen a társadalom egyes alkotóelemei közötti tisztességes viszony nélkül, és a kisebbségi kapcsolatok Szlovákiában a társadalmi kohézió egyik kulcsfontosságú elemét képezik.

IV.

Tóth Karcsi időközben a – Hunčík Péter elképzelésének megfelelően – kutatást szolgáló Fórum Intézet meghatározó személyiségévé vált. Szívesen jártam oda, noha később ott is kezdett éleződni a feszültség. De még azután is, hogy lecsillapodott – oka feltehetően a magyarországi Orbán-rendszerhez való eltérő viszony volt –, továbbra is jártam oda; kedvelem, ha valami mindennek dacára működik.

V.

A 2002-es választások előtt megpróbáltunk választási koalíciót létrehozni az MKP és a Demokrata Párt (DS) között. Ez zsákutcának bizonyult. 2010-ben ezt még

egyszer megkíséreltük az OKS (és a KDH)[4] részéről a Most–Híd párttal. Bugár Bélának tartós együttműködés kiépítését javasoltuk, de ő nem mutatott érdeklődést iránta, és végül a Most–Híd Robert Fico Smer pártjával lépett koalícióra 2016-ban. Ezzel Szlovákiában első ízben jött létre a „novemberi" és a „novemberellenes" erők „képtelen szövetsége". Ez különösen fájt „novemberi" barátaim, Peter Tatár és Fero Šebej, de természetesen Rudo Chmel[5] miatt is, aki akkorra már kivonult a politikából. Ezek olyan sérülések, amelyek nem vagy csak nagyon nehezen gyógyulnak.

Manapság újabb kísérlet van kibontakozóban egy szlovák–magyar, illetve magyar–szlovák politikai szövetség létrehozására. Ez a politikai szövetség azonban nem épülhet pusztán a többség és a kisebbség, illetve a kisebbség és a többség viszonyára. Ma több alapvető előfeltétel képezi ennek alapját: az Európai Unióhoz és a NATO-hoz kötődő alapvető geopolitikai orientáció; az egyén emberi méltósága – beleértve a nemi identitás kérdését is –; az alapvető emberi jogok; az alkotmányosság; a politikai pluralizmus; az igazságosság; a műveltség és a kulturáltság. A mai politikai szereplők ettől még meglehetősen távol állnak. Enélkül legfeljebb alkalmi, célzott, egyszeri együttműködés jöhet létre.

VI.

Tóth Karcsi azok közé tartozik, akik a szabad magatartás úttörői voltak a szabad világban. Ezt már senki sem veheti el tőle. Emellett jó, hűséges és megbízható barát volt, ami a mai világban többet ér mindennél.

---

[4] OKS (Občianska konzervatívna strana – Polgári Konzervatív Párt): 2001-ben a VPN és utódszervezeteinek vezető személyiségei által alapított szlovák jobboldali konzervatív irányzatú szervezet. Elnöke 2007 és 2012 között Peter Zajac volt. KDH (Krest´anskodemokratické hnutie): a szlovák Kereszténydemokrata Mozgalom

[5] Peter Tatár (1953): szlovák orvos, politikus: 1990 után a VPN egyik vezetője, parlamenti képviselő, 2001–2006 között az OKS (Polgári Konzervatív Párt) elnöke volt. Frantiek Šebej (1947): szlovák pszichológus, politikus. 1990 és 2018 között a csehszlovák, majd több ízben a szlovák parlament képviselője a VPN, a DS (Demokrata Párt), majd a Most–Híd jelöltjeként. Rudolf Chmel (1939): szlovák irodalomtörténész, hungarológus, politikus. 1990-től Csehszlovákia budapesti nagykövete, 2002-től parlamenti képviselő és két ízben Szlovákia művelődési minisztere volt.

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v34i3.72

František Mikloško*

Tóth Károly: Demokrata és humanista

(avagy a szlovák–magyar megbékélés Sziszüphosza?)

Tóth Károly, vagy ahogyan mi neveztük, Karcsi Tóth, örökre a rendszerváltásban részt vállaló szlovákiai magyarság jelképes személyisége marad. Szerény, ugyanakkor céltudatos tevékenységéből kiindulva alapvető kérdéseket lehet feltenni a szlovákiai magyarság problémáiról és értékeléséről, valamint a rendszerváltás utáni szlovák–magyar együttélésről.

A Független Magyar Kezdeményezés (FMK – Maďarská nezávislá iniciatíva, MNI) 1989. november 18-án alakult meg Vágsellyén, Tóth Károly és Sándor Eleonóra lakásán. Első elnöke Tóth Károly lett. Akkor még senki sem tudta, milyen irányt vesz majd az ország fejlődése. A Nyilvánosság az Erőszak Ellen (NyEE – Verejnosť proti násiliu, VPN) mozgalom egy nappal később, 1989. november 19-én jött létre. Az FMK politikusai a magyarországi független értelmiségiekkel ápolt hosszú távú kapcsolataiknak köszönhetően politikailag felkészültebbek voltak, mint a formálódó VPN szlovák politikusai. Az FMK Szigeti Lászlót delegálta a VPN Koordinációs Központjába, aki ezt követően részt vett a NYEE minden fontos döntésében a novemberi napok során Szlovákiában. Az 1990-es választásokon az FMK a VPN listáján indult; új elnöke, A. Nagy László, a Szlovák Nemzeti Tanács alelnöke lett, Zászlós Gábor pedig a Szlovák Köztársaság kormányának alelnöke.

Mindezt azért mondom el, mert a szlovákiai magyar politikai pártok – előbb az FMK, majd az Együttélés és a Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom (MKDM), később pedig egyesülésük után a Magyar Koalíció Pártja (MKP) – Szlovákiában mindig a demokráciáért folytatott küzdelem élvonalában álltak. Az FMK már az első parlamenti ciklusban határozottan szembeszállt a NYEE-n belül is kibontakozó mečiarizmussal. Az Együttélés és az MKDM, bár ellenzékben voltak, a [szlovák] parlamentben mindig támogatták a demokratikus pártokat, amikor azok kisebbségi kormányként irányították az országot. 1998 és 2006 között a magyarok folyamatosan kormányzati szerepet vállaltak, és ezzel alapvetően hozzájárultak Szlovákia

* František Mikloško – parlamenti képviselő, a szlovák parlament volt elnöke, matematikus, keresztény értelmiségi. 1989 novembere előtt a földalatti ellenzék, majd a szlovákiai demokratikus átalakulás egyik kulcsfigurája, a Verejnosť proti násiliu (Nyilvánosság az Erőszak Ellen, VPN) mozgalom egyik vezető személyisége volt. A magyar–szlovák párbeszédhez való hozzájárulásáért számos magyar kitüntetést kapott, köztük a Szent Adalbert-díjat, 2021-ben pedig magas rangú állami kitüntetést is: a Magyar Érdemrend középfokú keresztjét csillaggal.

NATO- és európai uniós csatlakozásához. A történelmi igazság kedvéért hozzá kell tenni, hogy bár a Most–Híd 2016 és 2020 között az Irány–Szociáldemokrácia (Smer–Sociálna demokracia) párttal közösen kormányzott, a döntő pillanatban, amikor brutálisan meggyilkolták Ján Kuciakot és Martina Kušnírovát,[1] éppen ez a párt szabta Robert Fico miniszterelnöknek azt a feltételt, hogy amennyiben nem mond le tisztségéről, képviselői kilépnek a kormányból. Az a magyar kisebbségi politika, amely a rendszerváltás utáni demokratikus fejlődés egyik meghatározó alakítója volt Szlovákiában, az FMK-val kezdődött, és kiindulópontján Tóth Károly állt.

Szigeti Lászlónak és Rudolf Chmelnek köszönhetően közelebbi kapcsolatba kerültünk Göncz Árpád magyar köztársasági elnökkel. Többször meglátogattuk budapesti rezidenciáján, ő pedig ellátogatott a nyitrai Malánta kastélyba, valamint [a magas-tátrai] Javorinába, ahol a szlovák parlament Gustáv Husáktól és Vasiľ Biľaktól egy-egy szép rezidenciát örökölt. Egy alkalommal a magyarországi szlovákok helyzetéről beszélgettünk vele. Akkor azt mondta, hogy a magyarországi szlovákság számára a legnagyobb csapást az 1945 utáni lakosságcsere jelentette, amikor Magyarországról elköltözött a szlovák értelmiség – például a tanítók –, és gondot okozott a különböző egyházak szlovák lelkészeinek hiánya is. Akik ott maradtak, bibliai értelemben olyanok voltak, mint a „pásztor nélküli nyáj". Véleménye szerint ez jelentősen hozzájárult fokozatos asszimilációjukhoz.

A saját értelmiség szükséges volta ismételten visszatérő gondolat volt a szlovákiai magyar politikai barátainkkal folytatott beszélgetések során, és a legfontosabb feladatként jelent meg. Ennek jegyében jött létre 1996-ban Somorján (Hunčík Péter anyagi támogatásával) a Fórum Kisebbségkutató Intézet. Tóth Károly a társalapítója volt, és 2014-ig igazgatóként vezette. A Fórum Intézet értékes tudományos kiadványokat és szakfolyóiratot adott és ad ki ma is, konferenciákat szervez, amelyek fontos információforrásul szolgálnak Szlovákia és a külföld számára a szlovákiai magyar kisebbség helyzetéről és problémáiról. Ebbe a folyamatba illeszkedett a – Bugár Béla vezette – Magyar Koalíció Pártja kezdeményezésére 2003 októberében létrejött komáromi Selye János Egyetem is, amely a magyar nyelvű oktatás és tudományos kutatás minden szintjének intézményes hátterét biztosítja. A különböző egyházak magyar lelkipásztorainak száma természetesen az érintettek belső elhivatottságán múlik.

Hogy a saját kisebbségi értelmiség felnevelésére irányuló program mennyire volt sikeres, illetve hogy a magyar kisebbséget nem sújtja-e ugyanúgy a fiatalok Magyarországra vagy más külföldi országokba történő elvándorlása, mint

[1] Ján Kuciak szlovák oknyomozó újságírót és menyasszonyát 2018 februárjában otthonukban meggyilkolták. Az újságíró a szervezett bűnözés és bizonyos kormányzati körök kapcsolatait kutatta és kívánta a sajtóban leleplezni. A gyilkosság hatására országszerte tiltakozó tüntetések kezdődtek, amelyek nyomán több miniszter, majd Robert Fico miniszterelnök is lemondott tisztségéről.

Szlovákiát országos szinten, azt nem tudom megítélni. Erre bizonyára a Fórum Intézet tudna választ adni.

Tóth Károly a Szlovákiai Magyarok Kerekasztalának alapítója is volt. A Kerekasztal célja a kisebbségi civil szféra összehangolása, valamint a kölcsönösen előnyös kompromisszumok keresése nemcsak a kisebbségi kérdésekben, hanem a szlovák–magyar kapcsolatokban is. Vajon mennyire sikerült 1989 novembere óta ezt a célt megvalósítani?

Amikor a Szlovák Nemzeti Tanács elnöke voltam, az egyik első hivatalos látogatás Pozsonyban 1990-ben Göncz Árpád magyar köztársasági elnök látogatása volt. A pozsonyi várban, ahol fogadtam őt, üdvözlő beszédemben ezt mondtam: „Elnök úr! Ezer éve élünk itt együtt szlovákok és magyarok, többnyire békében egymás mellett. Tegyünk meg mindent azért, hogy a következő ezer évben is békésen tudjunk együtt élni!" Göncz elnök erre így válaszolt: „Éljük meg békében a következő húsz-harminc évet, és a fennmaradó kilencszázhetven már nem lesz olyan nehéz." Mai szemmel nézve mennyiben sikerült valóra váltani Göncz Árpád szavait?

Szavait akár a mellény újragombolásához is hasonlíthatjuk. Ha az első gombot rosszul gomboljuk be, utána már az összes többi is rossz helyre kerül. Ezen a téren Szlovákiában mégis sikerült előrelépni. 1990 októberében sikerült visszavernünk a szlovák nacionalisták első támadását, akik olyan törvényt akartak elfogadtatni a parlamentben, amely szerint minden hivatalban kizárólag szlovákul kellett volna beszélni.[2] Az akkori kormányunk által javasolt törvény, amely lehetővé teszi, hogy a vegyes lakosságú településeken a kisebbségek saját nyelvüket is használják, ma már senkit sem zavar Szlovákiában. A későbbi időszakokban, amikor a magyarok is részesei voltak a kormánykoalíciónak, az együttélés kérdéseiben – ha lassan is – folyamatosan haladásra került sor.

1989 decemberében a szlovák parlament a Szlovák Köztársaság kormányával együtt nyilatkozatot fogadott el, amelyben bocsánatkérését és sajnálatát fejezte ki szlovákiai zsidók a II. világháború idején történt deportálása miatt. 1990 februárjában a parlament újabb nyilatkozatot fogadott el a szlovákiai németek II.

[2] A Szlovák Nemzeti Tanács Tt. 428/1990. számú, 1990. október 25-én kelt törvénye a Szlovák Köztársaság hivatalos nyelvéről. In: Popély Árpád – Simon Attila (Szerk.): Szöveggyűjtemény a szlovákiai magyarok történetéhez. Komárom: Selye János Egyetem Tanárképző Kar, 2021. https://pf.ujs.sk/documents/books/szoveggyujtemeny.pdf; 300–302.; *„Jog ott van, ahol jogot alakító polgárok vannak!" A koalíciós nyelvtörvényjavaslatról nyilatkozik Tóth Károly, a Független Magyar Kezdeményezés elnöke*; *Egy minimális konszenzus esélyei*. *Interjú Tóth Károllyal, a Független Magyar Kezdeményezés elnökével – a nyelvtörvényről*. In: Tóth Károly: *Autonómiakísértet*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2025. 314–316. ill. 316–318.. Vö: Az Együttélés Országos Tanácsa Intéző Bizottságának 1990. november 5-i állásfoglalása a nyelvtörvényről. A nyelvháború újabb fejezete. https://duray.sk/1990/11/nyelvhaboru/; Gyönyör József: *Terhes örökség.* Madách-Posonium, 1994. 330–332. In: https://library.hungaricana.hu/hu/view/SOMORJA_terhes_orokseg/?pg=0&layout=s

világháború utáni kitelepítéséről. Ebben többek között elítéltük a kollektív bűnösség elvét. Ezután még két további nyilatkozat elfogadását terveztük. Az egyik a csehszlovákiai és szlovákiai kommunista korszakról szólt volna. A másik pedig a szlovák és a magyar parlament közös nyilatkozata lett volna szomszédsági együttélésünk közelmúltjáról.

A kommunista múltról szóló nyilatkozat előkészítését végül el sem kezdtük, mert a szlovák parlamentben túl sok volt az egykori kommunista képviselő, így nem volt remény egy ilyen dokumentum elfogadására. Sajnos a második terv sem valósult meg. Mindkét oldalon létrehoztunk egy-egy politikai-történelmi bizottságot: a szlovák oldalon az én vezetésemmel, a magyar oldalon pedig Szabad György, a magyar Országgyűlés elnöke vezetésével. Célunk az volt, hogy mindkét fél fájdalmas témáit őszintén megvizsgáljuk, majd közösen fejezzük ki reményünket és akaratunkat a jövőbeni békés együttélésre. Az egyes konkrét események értékelésénél azonban komoly nézetkülönbségekbe ütköztünk. Ilyen volt például az 1938-as első bécsi döntés megítélése, amelyről nem tudtunk közös álláspontra jutni. Így végül nem sikerült közös nyilatkozatot elfogadnunk.

Később, amikor Pavol Hrušovský volt a szlovák parlament elnöke, a magyar Országgyűlés elnöke pedig Szili Katalin, Bugár Bélával, Szigeti Lászlóval és más magyar barátainkkal ismét megpróbáltunk előkészíteni egy közös nyilatkozatot. Ezúttal már nem kívántunk belemenni a történelmi részletekbe. A közelgő választások miatt azonban ezt sem sikerült elfogadni. 2005-ben a krefeldi Szent Adalbert Alapítvány nekem ítélte a Közép-európai Szent Adalbert-díjat. A díjat a magyar Országgyűlés épületében Mádl Ferenc köztársasági elnök adta át. Köszönőbeszédemben a magam nevében bocsánatot kértem a Szlovákiában élő magyaroktól a II. világháború után őket ért igazságtalanságokért, különösen a csehországi határvidékre történt kényszerkitelepítésekért. Mindez Erdő Péter bíborosnak, Magyarország prímásának jelenlétében történt. A bíboros később odajött hozzám, és azt mondta: jó lenne, ha a magyar és a szlovák püspökök is olyan közös nyilatkozatot fogadnának el, amilyet egykor a lengyel és a német püspökök tettek. Erdő bíboros ennek érdekében lépéseket is tett, de meg kell állapítanom, hogy a szlovák oldalon kezdeményezése [akkor] nem talált visszhangra.[3]

Hová jutottunk mi, szlovákok és magyarok a kommunizmus bukása után harminchét évvel – Szlovákián belül és államközi kapcsolatainkban? Egyrészt, bár a Szlovákiai Magyarok Kerekasztala gyakran – sok esetben joggal – bírálta a hivatalban levő kormányok különböző intézkedéseit, az együttélés alapvetően békés volt. Másrészt azonban fel kell tennünk a kérdést: sikerült-e olyan környezetet teremtenünk a szlovákiai magyarok számára, amelyben jól és valóban egyenrangú

[3] A Magyar Katolikus Püspöki Konferencia 2006 júniusában az 1965-ös lengyel–német egyházi nyilatkozatváltáshoz hasonló tartalommal levelet intézett a Szlovák Püspöki Konferenciához, amelyre a kölcsönös kiengesztelődéssel egyetértő, azt támogató választ kapott. A két levelet 2006. június 29-én Esztergomban együtt írta alá a két testület elnöke.

állampolgárként érezhetik magukat? A magyarok ismételten felvetik a kulturális és oktatási autonómia szükségességét, és kifogásolják alkotmányunk preambulumát is.[4] Az utóbbi időben több alkalommal volt lehetőségem magyar nemzetiségű honfitársainkkal találkozni, és az volt a benyomásom, nem érzik úgy, hogy életük országunkban teljes mértékben elfogadott és megbecsült volna. Ezt nem szabad figyelmen kívül hagyni! Nemzetiségi kérdésekben néha egyetlen szikra is elegendő ahhoz, hogy az események láncolata elinduljon. És Szlovákia valamennyi polgárának – természetesen a magyaroknak is – az ország gazdasági és politikai helyzete miatt egyre fokozódó frusztrációja könnyen különféle válságokhoz és feszültségekhez vezethet.

Ma azonban a felejthetetlen Tóth Károlyra, a mi Karcsi Tóthunkra emlékezünk. Egész életét kitartóan annak szentelte, hogy szolgálja a Szlovákiában élő magyarokat, valamint elősegítse a magyarok és a szlovákok együttélését hazánkban. Tóth Károly élete mindannyiunk számára nagy örökség és egyben kötelezettség kell hogy legyen. Somorján mellszobornak és márvány emléktáblának kellene őriznie Tóth Károly emlékét, amelyek a következő nemzedékekhez is szóló üzenetet hordoznának.[5]

[4] Szlovákia 1992. szeptember 1-jén elfogadott alkotmányának preambuluma a „szlovák nemzet" mint jogalkotó nevében egyebek mellett a „nemzetek természetes önrendelkezési jogából kiindulva" hirdette ki az alaptörvényt, a „Szlovákia területén élő nemzetiségi kisebbségekhez [sic!] és etnikai csoportokhoz tartozókkal" együttesen, mint a „Szlovák Köztársaság polgárai" által elfogadott határozatot.

[5] Tóth Károly mellszobrát (Éliás Ádám alkotása) 2025 júliusában avatták fel a gombaszögi magyar művelődési táborban. A szobor másolata, valamint az alapító emlékét megörökítő tábla a Fórum Intézet somorjai székházában látható.

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v34i3.77

Kiss Ágnes*

Tóth Károly politikai pályájáról

Tóth Károly politikai szerepvállalásának néhány vetületéről szeretnék beszélni. A kötet szerkezetében tükröződő korszakolás szerint Tóth Károly politikai pályája az 1990–1997 közötti időszakra tehető, amikor pártpolitikusként tevékenykedett. A szövegek ugyanakkor azt tanúsítják, hogy Tóth Károly közéleti tevékenysége folyamatosan reflektált a politikai környezetre, és igyekezett alakítani azt.

A politikai kontextus változásai következtében Tóth Károly politikai pályája három korszakra tagolódik. Az első a kommunista diktatúra alatti ellenállás és disszidens tevékenységek időszaka. A második a rendszerváltásban betöltött szerep. A harmadik pedig a rendszerváltás utáni pártpolitikusi szerepvállalás. A pártpolitika feladása után, 1998-tól egy olyan szakasz következett, ami szintén nem politikamentes, sőt, ekkor egy informális, átfogó, civil közéleti fórumon keresztül igyekezett szolgálni a kisebbségpolitikákat.

Tóth Károly politikai pályájának alapvető vonása az, hogy ezek a korszakok nem elszigetelt epizódok, nem implikálnak radikális szerepváltozást, hanem *egy töretlen, következetes elvi ív megvalósulásai*. A politikai rezsimek változtak, a mozgástér és a rendelkezésre álló eszközök módosultak, az alapelvek azonban állandók maradtak.

Már a nyolcvanas években arra vállalkozott másként gondolkodó barátaival, hogy olyan kulcsfogalmakat vizsgáljon meg és értő módon adjon tovább, mint „nemzetiség" és „nemzeti kisebbség", „nacionalizmus", „liberalizmus", illetve „demokrácia". Ezek számára nem pusztán elméleti kategóriák voltak, hanem a kisebbségi közösség politikai önértelmezésének és útkeresésének eszközei.

A hetvenes-nyolcvanas években alakultak ki azok az értékek és elvek is, amelyek végigkísérték politikai pályáját: az alkotói autonómia, a szervezkedési autonómia, a kultúra és politika szétválasztása, kapcsolódások és együttműködés a többségi nemzetek képviselőivel, a demokratikus intézményrendszer kiépítése és proaktív működtetése. Tóth Károly számára a politika elsősorban intézményépítést jelentett: stabil, működőképes struktúrák létrehozását a kisebbségi közösség számára. Mindezek egyszerre jelentettek elutasítást a kommunista hatalom elnyomásával szemben, távolságtartást a magyar kisebbségi elit alkalmazkodó politikájától.

* A szerző politológus, a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet kutatója. E-mail: kissagi79@yahoo.com

Később, a rendszerváltás után pedig kritikai álláspontot a befelé forduló és múltba tekintő sérelmi politikájával szemben.

Bár talán nem ez a kötet legemlékezetesebb mondata, engem különösen megragadott egy megjegyzés, amit Tóth Károly a szlovákiai magyar tudományos intézményrendszer kiépítésének tervéhez fűzött. Mivel ez a történet jól illusztrálja Tóth Károly politikai pályafutásának néhány alapvonását, röviden elmesélem. A Madách Kiadó Új Mindenes Gyűjteményének szerkesztőbizottsága, amit eleve tudományszervező célokkal alakítottak meg 1987-ben, egy átfogó ankét alapján, további szakértők bevonásával aprólékos tervezetet dolgozott ki a szlovákiai magyar tudományosság intézményrendszerének kiépítéséhez. A tervezet hatóságokhoz való továbbításában az írószövetség magyar tagozatában találtak partnerre. A Kulturális Minisztérium válasza nem volt egyértelműen elutasító, ami arra sarkallta a tervezet készítőit, hogy a Csemadok Elnökségének a támogatását kérjék az ügy továbbviteléhez.

És itt jön Tóth sokatmondó megjegyzése: „A tervezet szövegét azután egy Előkészítő Bizottság véglegesítette, melynek az lett volna a feladata, hogy *az intézményrendszer kiépítését akár pozitív, akár negatív fogadtatás esetén is elkezdje*. [Kiemelés K. Á.]”[1] Tehát ha támogatják a hatóságok, ha nem, az intézményrendszer felállításához hozzákezdenek, mert szükség van rá. A történetből kiviláglik a szervező csapat céltudatossága és eltökéltsége, az intézményi lehetőségek maximális kihasználása, kedvezőtlen politikai kontextus esetében pedig informális, akár illegális megoldásokhoz való folyamodás. Utóbbit a csehszlovákiai rendszerváltó forradalom tette tárgytalanná, hiszen az említett lépések 1989 tavaszán és nyarán történtek, de tudni kell, hogy a szervezők közül sokak számára az informális és földalatti működés nem elméleti lehetőség, hanem kipróbált gyakorlat volt.

A történet kapcsán végül felhívnám a figyelmet Tóth Károly saját megfogalmazása szerinti „csökönyös vonzalmára” az intézményes szerveződésekhez.[2] Életútinterjújában azt állítja, hogy ez az igény egészen fiatal korában alakult ki benne, és egész életében arra törekedett, hogy különféle tevékenységeinek intézményes keretet biztosítson. Ilyenek voltak a rendszerváltás előtt a művelődési klubok, az irodalmi színpadok és csoportosulások, majd a Független Magyar Kezdeményezés, a Magyar Polgári Párt, később pedig a civil szervezetek, a Fórum Intézet és a Szlovákiai Magyarok Kerekasztala.

A továbbiakban Tóth politikai pályájának első két szakaszára szeretnék összpontosítani, azaz a diktatúra alatti és a rendszerváltó tevékenységre. Ennek kapcsán néhány hasonlóságra, illetve eltérésre szeretnék rámutatni a szlovákiai magyar és a romániai magyar ellenzéki magatartások között.

[1] Sok emberre lesz szükség. A csehszlovákiai magyar tudományos intézményrendszer időszerű kérdései. In: Tóth Károly: *Autonómiakísértet.* Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2025. 256.

[2] Elbeszélt történelem – A rendszerváltás évei. Tóth Károly (1996–1997). In: Tóth, 2025. 12.

Kezdem a politikai kontextus néhány szembetűnő hasonlóságával és különbségével. Politikatörténeti szempontból 1968 mindkét országban kiemelkedő év volt: reformok, valamint a társadalom fölötti kontroll átmeneti lazulása kapcsolódik hozzá. Új magyar intézményeket alapítottak, így a Madách Kiadót és a Kriterion Kiadót, amelyek a csehszlovákiai és romániai magyarság szellemi műhelyeiként működtek a rezsim utolsó két évtizedében. Csehszlovákiában az állami szintű kisebbségi képviselet intézményesülése is megindult 1968–69-ben, ez azonban az augusztusi szovjet intervenciót követő restauráció során hamarosan kiüresedett. Romániában viszont a kisebbségi érdekképviselet intézményesülése el sem kezdődött. Mindkét országban számon tartanak egy „hatvannyolcas nemzedéket", amelynek tagjai kulcspozíciókat töltöttek be a kisebbségi kulturális intézményrendszerben, valamint az állami és pártstruktúrában. Formális kisebbségi érdekképviseleti szervek híján a kulturális szféra vett át informális módon politikai feladatokat. Ez Csehszlovákiában nagyrészt a Csemadok keretében történt, amely országos hálózattal és nagyszámú tagsággal bírt, és amelynek Romániában szintén nem volt párja.

A „hatvannyolcas nemzedék" informális érdekképviseleti eszköztárához tartozott többek között a politikai üzenetekkel átszőtt, áthallásos irodalom, valamint a közművelődési hálózat keretében zajló tevékenységek. Ezek az események az identitás ápolására, a gyülekezésre és az információcserére adtak lehetőséget a kisebbségi közösségen belül. A hatalom felé az érdekképviselet eszközei a legalitás keretein belül maradó, kommunista elvekkel és szocialista államrenddel kompatibilis beadványok voltak.

Ezzel a fajta politizálással szemben lépett fel mindkét országban egy ifjabb nemzedék. A lojalitásra és a belső kritika jogára épülő legalista stratégiát Tóth „lojális ellenzékiségnek" nevezte.[3] Az erdélyi *Ellenpontok* szamizdat szerkesztői „jogkövető" és „metaforikus" kisebbségi érdekképviseletként írták azt le, a modell működtetőit pedig a „hűbéri viszonyulás híveinek és fenntartóinak" minősítették.[4]

Tóth Károly szövegeiben markánsan megjelenik a gondolat, hogy az irodalmat (vagy a kultúrát) és a politikát szét kell választani, mindkettőt a saját mércéje szerint kell megítélni.

A fiatalok politikai opciói között a reformkommunizmus mellett megjelent a kommunizmus elutasítása és a rendszerváltás szükségessége is. A disszidensek politikai eszközei szélesebb palettán mozogtak, mint a hatvannyolcas nemzedéké: egyaránt éltek legális, féllegális (ezek Tóth Károly kategóriái, de talán találóbb formálisnak és informálisnak nevezni őket) és illegális eszközökkel.

[3] Autonómiakísértet. In: Tóth, 2025. 195.

[4] Keszthelyi András: Széljegyzetek egy évfordulóhoz. Ellenpontok. *Beszélő*, 1992/11. http://beszelo.c3.hu/cikkek/ szeljegyzetek-egy-evfordulohoz (Utolsó letöltés: 2026. május 21.); Az ELLENPONTOK szerkesztőségének PROGRAMJAVASLATA a romániai magyarság jogfosztott helyzetének megváltoztatása érdekében. *Ellenpontok*, 1982/8. 10.

Csehszlovákiában egymással szorosan összefonódva folytak az autonómiakísérletek a magyar intézményeken és a földalatti mozgalmakon keresztül. Így a Madách Kiadóban (Új Mindenes Gyűjtemény, Próbaút, Főnix Füzetek, tiltakozó szövegek szerkesztése), az *Irodalmi Szemle* szerkesztőségében (Holnap irodalmi melléklet) és a Magyar PEN Club révén, a formális keretek közt működő, de gyakorlatilag önállóságnak örvendő klubokban (Iródia), és a teljesen informális és állami üldözésnek kitett disszidens szervezkedésekben (Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága). A hivatalos intézmények belakása, a hivatalos kultúrpolitika belülről feszítése, az autonóm szigetek létrehozása olyan stratégia, melynek gyakorlására a romániai másként gondolkodóknak sokkal kevesebb lehetőségük volt.

Itt mélyebbre mehetünk az ellenzéki magatartások összehasonlításban. A közép- és kelet-európai ellenzéki mozgalmak sok tekintetben hasonlítottak egymásra, bár erejük tekintetében hatalmas eltérés volt közöttük. Így a csehszlovákiai mozgalmak az élbolyhoz tartoztak, míg a romániai disszidenseknek nem is sikerült mozgalommá szerveződniük. A hasonlóság oka egyrészt a politikai környezetben keresendő, de sokkal inkább abban, hogy az ellenállási mozgalmak transznacionális hálózatokba szerveződtek. Ezeken a hálózatokon keresztül áramoltak a kritikai diskurzusok, az ellenállási gyakorlatok mintái (beleértve a különféle tevékenységtípusokat és védekezési stratégiákat), az anyagi erőforrások (másológépek, pénz), a szamizdat termékek, és ezen keresztül valósult meg egymás eszmei és politikai támogatása.

A szlovákiai magyar disszidensek rá akartak és rá is tudtak csatlakozni a közép- és kelet-európai hálózatra. Szoros és eredményekben gazdag kapcsolatot alakítottak ki a magyarországi másként gondolkodó csoportosulásokkal, a lengyelországi ellenállási mozgalmakkal, valamint a csehszlovákiai ellenzékkel: a Charta ’77-el és a Csehszlovák Demokratikus Kezdeményezés előkészítőivel, a szlovák chartásokkal, ellenzéki írókkal és a szlovák földalatti keresztény mozgalom képviselőivel.

„[S]zerencsések voltunk, hogy ezekkel az emberekkel összehozott a sors, no persze mi is kerestük őket” – említi meg Tóth Károly a szegedi cserediákság alkalmával megismert ellenzéki értelmiséget, akik meghatározók voltak a szlovákiai magyar fiatalok eszmeiségének kialakulásában.[5]

Szeretném felhívni arra a figyelmet, hogy a másként gondolkodó többségiek, azaz a csehek és szlovákok is keresték a kapcsolatot és a dialógus lehetőségét az ellenzéki magyarokkal.

Ez a szellemi háttér és ezek a politikai erők vezettek a Független Magyar Kezdeményezés 1989. novemberi létrehozásához. Működését tekintve ez a szervezet nem etnikai tömörülésként határozta meg magát elsősorban, hanem a csehszlovákiai demokratikus változások partnereként. Az FMK politikai programjának kulcsfontosságú eleme a „párbeszédképes” szervezet és aktív szerepvállalás a demokratizálódási folyamatban. A „párbeszédképes” olyan politikai tömörülést jelentett,

[5] Elbeszélt történelem – A rendszerváltás évei. Tóth Károly (1996–1997). In: Tóth, 2025. 23.

amely nemzeti ideológiai korlátoktól mentes, a szlovák többséggel szemben nem összezáró és védekező egységként jelenik meg, a szlovákokat nem egységes és ellenséges tömbként kezeli, hanem kompromisszumkereső, azaz együttműködésre nyitott és energiát fektet a politikai érdekek felismerésébe és egyeztetésébe.[6] Az FMK a csehszlovákiai bársonyos forradalom szerves részét képezte, és az első demokratikus választásokig az elveinek megfelelő, érdemi munkát végezhetett. A hagyományos nacionalista diskurzust folytató szlovák pártok megjelenése, amelyre a magyar pártok hasonló stratégiával válaszoltak, olyan diskurzív teret teremtett, amely marginalizálta az FMK által képviselt politikai programot.

Romániában gyökeresen másként zajlottak az ellenzéki tevékenységek és az átmenet. A romániai magyar és román disszidenseknek csak jóval korlátozottabban volt részük transznacionális hálózat felhajtó erejében. A disszidensek szigorú megfigyelése és terrorizálása, a börtönbe vetés valós lehetősége, az útlevelek bevonása és ezáltal a kiutazás korlátozása, a határátlépők, a telefonvonalak és a posta szigorú ellenőrzése elejét vette a helyi szervezkedésnek, és eredményesen akadályozta a hálózatokra kapcsolódást. A disszidens felszólalások gyarapodtak ugyan a nyolcvanas évek vége felé, de az aktív ellenzékiek nem szerveződtek csoportosulássá, hanem többnyire elszigetelt értelmiségi tiltakozásokról beszélhetünk. Ritka kivételnek számít az *Ellenpontok* szamizdat akció, de ennek a működését is viszonylag hamar ellehetetlenítette az államhatalom. Hangsúlyozni kell, hogy a lehetőségekhez mérten a romániai disszidenseknek is volt transznacionális támogatottságuk. A kisebbségi magyaroknak extra nexusokat biztosítottak a Magyarországra szakadt erdélyiek és a magyarországi másként gondolkozók.

A romániai helyzet egyik lényegi összetevője az, hogy a hivatalos és a suttogó propaganda olyan eredményesen szította a magyarokkal szembeni gyanakvást, hogy a maroknyi román és magyar disszidens közé is éket vert, így interetnikus együttműködésre alig akad példa. A dialógus keresése rendre a másik fél elutasításába ütközött a disszidensek és a kulturális elit tagjai között egyaránt. A demokratizálódás (reformkommunizmus) tekintetében a magyar kulturális elit berkeiben az volt a meghatározó álláspont, hogy az elsősorban a román többség feladata, mert a magyar kisebbség számára esélytelen, megkísérlése túl sok veszteséggel járna.

Míg a kemény diktatúra szorításában a romániai magyar disszidensek erkölcsi alapú és szimbolikus tiltakozásra kényszerültek, addig a szlovákiai magyar disszidensek sokkal pragmatikusabb hozzáállást tanúsíthattak, keresték az intézményi réseket, és aprólékos intézményi tervrajz alapján építették a szabadságot.

Mindezek eredményeként, valamint a forradalom erőszakos természete miatt, a disszidensek ereje és a rendszerváltásban játszott szerepe Romániában lényegesen kisebb volt, mint a többi közép- és kelet-európai államban. Hogy tovább

[6] Tóth kompromisszum-koncepciójáról lásd A tej és a sör ára már sose lesz két korona Szlovákiában. In: Tóth, 2025. 422.

folytassuk a különbözőségek sorát, Romániában villámgyorsan megalakult a romániai magyarok érdekképviseletét magára vállaló egységes ernyőszervezet, az RMDSZ, amely etnikai pártként funkcionált az elkövetkező évtizedekben, ennek előnyeivel (szavazatszerzés) és hátrányaival (elszigetelődés a többségi pártoktól) együtt. Tóth Károly egyik összefoglaló tanulmányában éleslátóan rámutatott arra, hogy a Csemadok négy évtizedes létezése és tevékenysége tette lehetővé, hogy a rendszerváltással megszülető szlovákiai magyar pártok mentesüljenek olyan művelődésszervezési feladatok felelőssége alól, amelyeket az RMDSZ-nek fel kellett vállalnia, politika és kultúra vegyülésének kockázataival, hátrányaival együtt is.[7]

Zárásként feltehetünk pár aktualitással bíró kérdést: Létezhet-e életképes kisebbségi intézményrendszer megfelelő állami támogatás nélkül, vagy éppen elnyomó nemzetpolitikai feltételek között? Egy kisebbségi párt vagy több kisebbségi párt szolgálja-e jobban a kisebbségi érdekképviseletet? Szüksége van-e a magyaroknak románokra, szlovákokra a boldoguláshoz? Adunk-e esélyt az interetnikus párbeszédnek? A szélsőjobb erők erősödése idején, amikor nyers riogatásra szűkül a közéleti beszéd, úgy gondolom, hogy hasznos elővenni az *Autonómiakísértet* kötetet, és újragondolni Tóth Károly inspiráló válaszait: az autonómia nem a hatalom ajándéka, hanem szívós építkezés; a szabadság nem engedély, hanem elhatározás; a védekezés nem bezárkózás, hanem nyitás.

[7] A kulturális intézményrendszer. In: Tóth, 2025. 585.

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v34i3.83

Bárdi Nándor*

Tóth Karcsi, az elvhajhász

Az *Autonómiakísértet* című kötet olvasását érdemes az utószóval kezdeni. Ebből kiderül, hogy a kiadvány nem válogatás, és nem is az összegyűjtött életmű kiadása: a szerkesztők Tóth munkásságáról kívánnak átfogó képet adni.

Az utószó azért is figyelemre méltó, mert mintaértékűen foglalja össze, mit és miért hagytak ki a kötetből (verseket és az idegen nyelvű szövegekből csak egyet közöltek), illetve milyen szempontok alapján közlik a szövegeket. Tanulságos az is, ahogyan a két szerkesztő kijelöli az életmű helyét a szakirodalomban; ügyszeretetükön egyértelműen átsüt a baráti nagyrabecsülés.

A 695 oldalas, 1,3 kilogrammos, keménytáblás kötet 157 dokumentumot tartalmaz. A bevezetőnek tekinthető életútinterjú után (11–59. oldal) az anyagokat időrendi sorrendben, három korszakra bontva közlik.

Az 1982 és 1989 közötti időszakból 39 írás szerepel a kötetben. Ezek döntő többsége irodalomkritika, és az Iródia mozgalom körüli ideológiatermelést tükrözi. Két, a szlovákiai magyar tudományszervezéssel foglalkozó meghatározó írás is helyet kapott közöttük; ezekben már megjelenik a tudományszervezői szerepkör.

Az 1990 és 1997 közötti, politikusi korszakból származik a legtöbb megnyilatkozás: összesen 102 dokumentum. Jelentős részük aktuális kérdésekről készült interjú – 32 ilyen található a kötetben –, illetve rövid helyzetelemzés, amelyekből 24 szerepel. Emellett pártanyagok és nyilatkozatok is olvashatók. Ebben az időszakban is jelen van azonban a tudományszervezés témája, hat írásban, valamint a szerepkereső önreflexió, öt szövegben.

A harmadik, 1998 és 2013 közötti időszakból 26 dokumentum került be a kötetbe. Ezek közül a legtöbb a Fórum Intézet felépítésével és a kutatásszervezéssel foglalkozik, összesen hat írás. Majdnem ennyi, öt szöveg a különböző könyvekhez írt bevezető vagy előszó. Egyaránt három-három írás képviseli a tanulmányokat, a publicisztikákat, a visszaemlékezéseket, a kerekasztal-beszélgetéseket és a politikai elemzéseket.

A kötet terjedelmének mintegy egyharmadát hét nagyobb tanulmány teszi ki. Ide sorolható a már említett, a rendszerváltás történetét feltáró interjúsorozat részeként készült életútinterjú is. A kötet címadó írása az Iródia mozgalom és az

* A szerző történész, az ELTE TK Kisebbségkutató Intézet munkatársa. E-mail: bardi.nandor@tk.hu; ORCID: 0009-0006-9615-6246.

alternatív kultúra intézményesülésének problémáit vizsgálja egy olyan közegben, amelyet a kisebbségi egységtörekvések stabilizáltak.

Ez az írás előrevetíti az egész tevékeny életpálya alapvető dilemmáját: miként lehet intézményesíteni a kisebbségi közösségen belüli pluralizmust, illetve hogyan fejleszthetők folyamatosan a társadalmi megújulás képességei. Terjedelmesebb írás még a Vághosszúfaluról készült szociográfia, valamint a Fórum Intézetről szóló nagyinterjú. A további három hosszabb szöveg a szlovákiai magyar tudományosság, a kulturális intézményrendszer és a jogi helyzet áttekintését adja.[1]

Már a kötet szerkezetének és az írások témakörének áttekintésekor is kirajzolódik két, egymással szorosan összefüggő szerep: az elemeket egymásba illesztő *konstruktoré*, valamint az elképzeléseket megfogalmazó, kezdeményező, szervező és *intézményépítő* személyiségé.

Konstruktori tevékenységnek tekinthető az 1989-ig tartó irodalmi és tudományos útkeresés áttekintése és tudatosítása. Ide sorolható az Iródia kritikusi és ideológusi szerepének összekapcsolása a polgárjogi ellenállással, továbbá a szlovákiai magyar, szigetszerűen működő tudományosság elemeinek összeszerkesztése és fórummá alakítása.

A rendszerváltás időszakában Tóth közösségszervező szerepe egyértelműen megmutatkozott az FMK-ban, majd az MPP-ben. A kilencvenes évek második felétől pedig a kisebbségi társadalom összeszerkesztőjeként, valamint az önkép alakítójaként jelenik meg. Ezt jelzi a *Szlovákiai Magyar Adatbank* és a lexikon[2] megalkotása, a többkötetes összefoglalók gondozása, továbbá a helyi közösségeket működtető szereplők képzése és a szocializációs keretek biztosítása is.

Az intézményépítő szerep jelentőségét jól mutatja azoknak a kezdeményezéseknek a sora, amelyek alapításában és formálásában meghatározó szerepet vállalt: az Iródia, az *Új Mindenes Gyűjtemény*, a *Regio*, az FMK és az MPP, a Fórum Kisebbségkutató Intézet 1996-ban, a Civil Fórum 2006-ban, valamint a Szlovákiai Magyarok Kerekasztala 2009-ben.

Talán túlzó elvárás volna a kötettel szemben – amelyben az életrajzot az életútinterjú pótolja –, hogy az 1978 és 1982 közötti egyetemista korszakra is részletesen kitérjen. De az életpálya szempontjából fontos, hogy ebben az időszakban Tóth Öllős László barátjával és másokkal Marx és Hegel műveit feldolgozva újbaloldali eszmeiséget képviselt. Ezt akkoriban Csehszlovákiában ellenzéki magatartásként tartották számon (akárcsak Magyarországon, lásd az ún. Lukács-iskola történetét).

[1] Elbeszélt történelem (11–58.); Autonómiakísértet (190–202.); A csehszlovákiai magyar kisebbségi tudományosság helyzete és fejlődése 1945-től napjainkig (152–176); Vághosszúfalú (507–526); Az intézmény kötelez (554–574.); A kulturális intézményrendszer (576–620.); A Szlovákiában élő magyar kisebbség jogi helyzete (650–686.).

[2] A csehszlovákiai magyarok lexikona Csehszlovákia megalakulásától napjainkig, https://adatbank.sk/tudastar/a-csehszlovakiai-magyarok-lexikona-csehszlovakia-megalakulasatol-napjainkig/

Az ettől való eltávolodás, Bibó István és Szűcs Jenő szövegeinek olvasása a szegedi részképzés idején indult el, a magyarországi demokratikus ellenzék repülőegyetemeinek hatására. Mindez szintén fontos része Tóth fejlődéstörténetének.

A szerkezeti áttekintés után a könyv tartalmi csomópontjai három nagy témakörbe sorolhatók. A politikusi korszak interjúiból és pártközleményeiből a rendszerváltás utáni szlovákiai magyar politikai élet válaszútjai és pluralizálódása rajzolódnak ki. Külön kérdés Tóth önkormányzatiság-felfogása, és ettől elkülönítve tárgyalandó a Duray Miklós által képviselt, párhuzamos közösségi-politikai vízióhoz való viszonya is.

A rendszerváltás idején az FMK irányvonala – a Nyilvánosság az Erőszak Ellen mozgalommal együttműködve – elsősorban a jogállam megteremtését és védelmét tekintette feladatának. A nemzetiségi jogok biztosítását is a demokratikus politikai rendszeren belül képzelték el. Ez a megközelítés azonban nem számolt a posztkommunista nacionalizmust meglovagló Vladimír Mečiar felemelkedésével, aki végül a Nyilvánosság az Erőszak Ellen mozgalomból kinőve és azt megtagadva a rendszerváltó erőket is háttérbe szorította.

Tóth a Magyar Polgári Párt kisebbségi törvénytervezetén túlmutató, szélesebb intézményi garanciák szükségességét hangsúlyozta. Ez az államnyelvtörvényről és a kollektív jogokról szóló vitákban, valamint a szlovák belpolitikában is megmutatkozott: következetesen szembeszállt az autoriter törekvésekkel és az erősödő nacionalista retorikával. Erre példa, amikor indokolta pártjának a miniszterelnök visszahívásáról szóló döntését (441–445., 355–357.).

Tóth megnyilatkozásaiban egyértelműen elutasította a sérelmi politizálást, amelyet Duray Miklósnak és az Együttélés mozgalomnak tulajdonított. Ezzel szemben a partnereket kereső, pragmatikus, de nem elvtelen politizálást képviselte. A politikai jogok mellett a gazdasági esélyegyenlőség kérdése is foglalkoztatta: ilyen szempontból közelített Dél-Szlovákia periférikus helyzetéhez, a mezőgazdasági válsághoz és az elkobzott, illetve kollektivizált magyar földbirtokok visszaszolgáltatásának – az 1991-es ún. földtörvény vitájának – ügyéhez is (351–353.).

Tóth végső soron arra tett kísérletet, hogy a polgári-liberális értékrendet és a racionális politikai érvelést honosítsa meg a nagy magyar politikai vitákban, valamint a szakpolitikai kérdések tárgyalásában. Ide sorolható a bősi vízlépcső ügye, a szlovák nyelvoktatás hatékonyságát szolgáló Skabela–Bóna-módszer népszerűsítése, a civil szféra támogatása – például a Márai Alapítvány és a Fórum Alapítvány révén –, illetve a kisebbségkutatás intézményesítése is (431–432., 487., 490–491., 493–494.).

Az MPP önkormányzatiságí programja lényegében Tóth Károly elgondolásaira épült (436–440.). Egy olyan, több elemből álló intézményrendszert vázolt fel, amely a szlovákiai magyarok oktatási, kulturális és gazdasági önrendelkezését biztosíthatná. Különbséget tett az önigazgatás és az önkormányzat között. Önigazgatáson

a közigazgatási ügyek saját kézbe vételét értette, míg az önkormányzatiságot ennek intézményesült eszközeként fogta fel. Előbbi a közösség szabadságának mértékét jelzi, utóbbi pedig a jogok érvényesítésének keretét teremti meg.

Az Együttéléssel folytatott koncepcionális vitában Tóth két autonómiamodellt különböztetett meg. Az egyik a felülről kiépülő konszociációs modell, amely kinevezésekkel épít ki pozíciókat a hatalmi ágakban – a parlamentben, a kormányban, az államigazgatásban és miniszteri szinten. A másik, az autonomista modell szerint az államtól teljesen független, alkotmányosan elismert, saját költségvetéssel rendelkező, kisebbségi névjegyzék alapján választott intézménynek kellene létrejönnie (441–451.).

Tóth olyan kisebbségi törvényt képzelt el, amely alkotmányosan rögzíti az egyén identitáshoz és művelődéshez való jogát. A kisebbségi nyelvhasználatot fokozatosan, az 5 százalékos aránytól felfelé, illetve a nagyvárosokban meghatározott létszámhatár fölött biztosítaná. A kulturális és oktatási autonómia alulról választott önkormányzatokra épülne, amelyek önállóan dönthetnének az állami költségvetési támogatások felhasználásáról.

Ehhez kapcsolódna a községek szabad társulásáról és a közigazgatási decentralizációról szóló törvény is. A kulturális, oktatási és községtársulási rendszert további jogszabályok – alkotmánymódosítás, községi, választójogi és költségvetési törvények – erősítenék meg. Mindez önkéntes jelentkezésen alapuló kisebbségi regiszterrel nyerne legitimitást, amely lehetővé tenné a saját önkormányzati képviselők megválasztását (438–439.).

A belső pluralizmus iránti érzékenységét mutatja, hogy több más autonómiatervezettől eltérően világosan elhatárolta egymástól a területi és a közösségi autonómiát. Míg az előbbi gazdasági és földrajzi alapon szerveződik, és egy adott terület önrendelkezését jelenti, addig az utóbbi személyi elvű autonómiát képvisel.

Távlatosabban nézve a kisebbségi magyar elitek körében számos alternatívája alakult ki a magyar érdekek képviseletének.[3] Az alábbi, szükségképpen leegyszerűsített vázlat jól érzékelteti, mennyire eltérőek voltak ezek a szlovákiai magyar politikai stratégiák. Nem is szólva azokról a megoldásokról, amelyeket a szlovák pártokon belül politizáló magyar képviselők követtek.

Az egyik stratégia az érdekvédelem személyes alkukkal történő érvényesítésére épült. Eszerint a kisebbségi kérdés kezelésében a többségi szereplők érdekeltségét kell megteremteni. E megközelítéshez kapcsolható Domokos Géza, Fodó Sándor és Várady Tibor.

[3] Talán érdemes megemlíteni a Magyarországon kidolgozott és működtetett kisebbségi önkormányzati modellt is, amelyhez hasonló jött létre Szlovéniában és Szerbiában. Az utóbbi esetben azonban a pártpolitika maga alá rendelte az Nemzeti Tanács intézményét. Szlovéniában pedig a parlamenti képviselet és a Muravidéki Magyar Nemzeti Önkormányzati Közösség kettős hatalmi helyzetet hozott létre.

A második stratégia az autonómiát, az önrendelkezést és a kollektív jogokat tekintette a demokratikus társadalmi berendezkedés alapfeltételének. Ezt a nemzetközi és a többségi politikai szereplőkkel szemben is elvárásként fogalmazta meg. Ide sorolható Duray Miklós, Tőkés László, Ágoston András és Kovács Miklós.

A harmadik irányzat a fokozatos előrehaladásban, a kormányzati szerepvállalásban, valamint a politikai alkukban és kompromisszumokban bízott. Célja az intézményrendszer és az identitáspolitikai mozgástér fokozatos bővítése volt, abban a reményben, hogy ez idővel egyfajta konszociációs modellhez vezethet. E felfogást képviselte Markó Béla, Csáky Pál, Bugár Béla, Kasza József és Pásztor István.

Egy további csoportot az infrastrukturális bástyák építői alkotnak. Ők az adott lehetőségek között erőforrásokat és intézményeket igyekeztek létrehozni, abban bízva, hogy ezzel a humánerőforrás-fejlesztés feltételeit is megteremtik. Ide kapcsolható Kató Béla, Orosz Ildikó, Antal Árpád, Tamás Sándor és Korhecz Tamás tevékenysége.

Végül ide kapcsolható a kisebbségi politikai kultúra, a közösség polgárosodása, valamint a kisebbségi alrendszerek intézményi és szakmai fejlesztése is. E vonulat fontos szereplői Tóth Károly, Öllős László, Bakk Miklós, Biró A. Zoltán, Losoncz Alpár és Salat Levente.

A könyv írásainak harmadik nagy tartalmi kérdésköre – a plurális kisebbségi pártpolitikán és az autonómiafelfogáson túl – a Tóth Károly és Duray Miklós közötti elvi nézetkülönbség. Köztudott, hogy 1989 előtt mindketten hasonló, polgári-liberális és emberi jogi alapokról indultak és Tóth kisebbségvédelmi szocializációjában Duraynak meghatározó szerepe volt.

A Tóth által képviselt MPP a polgári-liberális értékrendre és az egyéni szabadságjogokra épített, a nemzetet pedig választható közösségként értelmezte. Duray ezzel szemben az etnikai közösségen alapuló nemzeti érdekképviseletben gondolkodott. Míg Tóth a „jogot alakító polgárokban" hitt, Duray a „nemzeti osztályharc" nyelvét használta (314., 287.).

Tóth az egyeztetések politikáját képviselte, például a mezőgazdasági program vagy a déli régiók fejlesztése ügyében. Alapvetően az előzőekben ismertetett autonomista modellben gondolkodott, amelynek legitimitását az alkotmány és a kisebbségi névjegyzéken alapuló választások biztosíthatnák.

Duray társnemzet-koncepciója ezzel szemben lényegében Szlovákia föderalizálását jelenthette volna, a magyarság egyenrangú államalkotó tényezőként való elismerésével. (314–316., 425–426., 444–448.) Míg Tóth és pártjai a szlovák demokratikus erőkkel való együttműködésre építettek, abban bízva, hogy a kisebbségi jogok a jogállamiság fejlesztésén keresztül biztosíthatók, Duray a szlovák pártokat alapvetően kisebbségellenesnek tekintette.

Az MPP 1996-ig a kisebbségi érdekvédelemben a politikai pluralizmust képviselte, míg az Együttélés folyamatosan egy magyar „csúcsszerv" létrehozásában

gondolkodott. (253.) Mondhatnánk, hogy az 1998 utáni MKP-, majd Híd–Most-koalíciós szerepvállalás Tóth Károly igazát látszott igazolni. Ugyanakkor azt is be kell látnunk, hogy az államnyelvtörvény, a közigazgatási beosztás és a Beneš-dekrétumok sérthetetlenségének kérdésében a szlovák politikában nemzeti konszenzus alakult ki.

A szerkezet és a tartalmi csomópontok áttekintése után érdemes a szövegek mögé tekinteni: mi vezette ezt az örökké építkező embert, és miből állt erkölcsi hitele? Jellemző, hogy temetése napján a teljes szlovák parlament egyperces néma felállással emlékezett meg róla, noha soha nem volt parlamenti képviselő.

Tóth már 1990 végén tiltakozott az ellen, hogy az elveiket következetesen képviselő embereket megbélyegezzék, és az „elvhajhász" kifejezést cinikusan használják. Ellenezte, hogy az elvekhez való ragaszkodás gúny tárgyává váljon.

> „Elvhajhász az, aki elvszerű, konokul elvszerű, aki elvek szerint akar élni, és ezt nem adja alább. Az elvi magatartás mintha átértelmeződne napjainkban. Már tavasszal [1990-ben – B.N. megjegyz.] olyan értelmezése jelent meg a fogalomnak, amely az elvi magatartást a bigott, dogmatikus bolsevik magatartással azonosította, tehát ideologikus tartalmat adott neki. […] Az elveket az emberi élet axiómáinak lehet tekinteni, amelyek nem igényelnek magyarázatot: egyszerűen elfogadjuk és tiszteletben tartjuk őket. *Azok a kiindulópontok, amelyekre az ember magatartása épül, amelyekhez újra és újra visszatérhetünk, sőt vissza is kell térnünk.* [Kiemelés: TK.] Szabályozók, amelyekhez mérten teszünk valamit. Nélkülük széthullana a társadalom és minden közösség."[4]

Tóth szerint tehát nem magukkal az elvekkel van baj, hanem azzal, amikor a magyarázó reflexiót, vagyis az ideológiát dogmaként kezelik. Az elvek természetüknél fogva szilárdak, az elvi következetesség azonban nem azonos a dogmatizmussal. Az FMK „elvi politizálása" azért jelentett értéket számára, mert a belső viták mindig akörül forogtak, hogy egy-egy politikai lépéssel nem adják-e fel saját elveiket. A lényegi kérdés tehát nem az, hogy valaki „elvi"-nek nevezi-e magát, hanem az, hogy mely elvekhez marad hű.

Ehhez kapcsolódik az egyéni magatartás jelentősége is a sajátosan perszonalizált kisebbségi közösségi életben. Tóth így fogalmazott:

> „A kisebbségi létezés szempontjából a magatartás még ennél is többet jelenthet [mármint a szándék szerinti képviseletnél adott szituációban], ötvözete mindazon cselekvési normáknak, amelyek az eligazodást, kiállást szolgálják, sokszor még a tartalmi tényezőktől is függetlenül, puszta létével van jelen, és így válik követendő példává. Az autonómia demonstrálása szempontjából a magatartásnak rendkívül fontos szerepe

[4] Elvhajhászok, avagy önmagunk enyhítése. *Nap,* 1990. október 12. 7. In: *Autonómiakísértet*…, 312.

van. Még ha nem is tudatos, még ha nem is oly látványos, maga a léte potenciálisan tartalmi meghatározó, fókusza mindannak, amit az egyén vagy egy csoport létezésével kifejezni kíván."[5]

Mindezt 1988-ban, a szlovákiai magyar irodalompolitika kapcsán írta. A belső demokratizmusért folytatott küzdelem azonban később is meghatározta munkásságát, hiszen már 1989 előtt levonta az egyeneműségből fakadó tanulságokat:

„A hiba szerintem akkor következett be, amikor ez az összefogástudat mindenre kiterjesztődött, és az ügyek kezelésében mind a kisebbségi elit, mind a kisebbség egésze modernizációs képességét elveszítette, és ezen az összefogáson túl más cselekvési és magatartásmintát nem tudott kialakítani, sőt respektálni sem. Éppen ellenkezőleg: minden ellenkező kezdeményezést megkérdőjelezett, megpróbálta – legtöbbször sikerrel – a maga körébe vonni, vagy ha ez reménytelennek bizonyult, lejáratni, kiátkozni."[6]

Mindebből következik Tóth társadalomépítő programja. Ennek alapja az egyén és a polgár szabadságára épülő polgári értékrend kialakítása és meghonosítása, a Nyugat-Európában bevált intézményi formák kiépítésével. Bár a rendszerváltás után megjelenő liberális politikai csoportok ehhez az értékrendhez álltak közel, a társadalmi közeg, amelyben működtek, nem volt liberális.[7] Tóth írásaiból több válasz is kirajzolódik arra, miként lehetett volna ezen változtatni.

---

5 Autonómiakísértet. *Ellenzéki Unio*, 1989/5–6., 126–131.; *Leányvári ébredés,* 41–62. In: *Autonómiakísértet*..., 199.

6 Uo.

7 „Sokáig a liberalizmus azoknak az értékeknek a társadalmon és államéleten belüli rögzítését jelentette, amely lehetővé tette egy pluralista társadalom működését. Tehát az alkotmány megváltoztatását, egy sor törvény megalkotását, azoknak az alapvető jogoknak a rögzítését – sajtószabadság, választójog, gyülekezési szabadság, társulási szabadság, a piac szabadsága stb. –, amelyek nélkül elképzelhetetlen a többpártrendszer és a plurális rendszer. Ha konkrétabb akarok lenni, azt kell mondanom, hogy mindazon alapkérdések tisztázását, amelyek nagy részét Magyarországon például az ellenzéki kerekasztalon belül sikerült megoldani, ilyen Szlovákiában nem volt, sem kerekasztal, sem maga a folyamat, sem pedig a volt hatalommal való párbeszéd vagy kiegyezés. Ennek viszont az volt a következménye, hogy a közvélemény nem tudta feldolgozni, sok esetben felfogni sem, az új, hirtelen megjelent értékrend minden részletét, a buktatókról és dilemmákról nem is beszélve. Ez a mai napig végigkíséri a társadalom fejlődését, sok esetben a demokrácián belüli diktatórikus kísérleteknek kell ráeszméltetni a társadalmat egy médiatörvény, egy alkotmánybíróság fontosságára. Akkoriban mi a liberalizmust a demokratikus keretek kialakításaként, a játékszabályok kimunkálásaként értelmeztük, nem pedig egy sokszereplős politikai harc egyik szubjektumaként. A régi rendszer átalakítása, a 'rendszerváltás' volt az a fő dolog, amiben gondolkodtunk, és azután az elkövetkező hónapokban munkálkodtunk is. A későbbiek során teljesen természetesnek tűnt számunkra, hogy más pártok is létrejönnek, gondolkoztunk magyar kisgazda-, magyar szocdem párt létrehozásán. A magyar kereszténydemokrata mozgalmat gyakorlatilag mi indítottuk útjára. (…) De az már nagyon zavart bennünket, hogy ezek a pártok nem a játékszabályok, a szabadságeszmék kiteljesedésével törődnek, hanem

A közösségi aktivitásnak tartós intézményi kereteket kell adni: „kőintézményeket" kell építeni. Pályafutása során a klubmozgalmaktól – a Vörösmarty Klubtól és a József Attila Klubtól – a politikai pártokon, az FMK-n és az MPP-n át a tudományos műhelyekig, így a Fórum Kisebbségkutató Intézetig, minden tevékenységét intézményesíteni igyekezett. Úgy vélte, hogy a megfelelő intézmények képesek enyhíteni a közösség félelmeit, és egyben biztosítják a szakmai fejlődés feltételeit is (554–556.).

Élesen bírálta a „magyar egység" mítoszát, amelyet hamis ideológiai konstrukciónak tartott. A „nemzeti egység" eszméje helyett politikai pluralizmust képviselt. A kisebbségi közösségen belül is a többpártrendszert és a politikai tagoltságot szorgalmazta, mert meggyőződése szerint egy artikulált, belső vitákra képes társadalom erősebb és hatékonyabb. Célja a szlovákiai magyar politika professzionalizálása volt: a „sámánszerepet" a felkészült, nyelveket beszélő szakpolitikusnak kell felváltania (386–388.).

Tehát a megmaradás egyik legfontosabb biztosítékát a kulturális és oktatási autonómiában látta. Ennek önkormányzati alapja a kisebbségi regiszter lett volna: egy önkéntes nyilvántartás, amely a választások és a demokratikus legitimitás alapját adhatja. Az így megválasztott testületek önállóan kezelhetnék az állami költségvetésből a kultúrára és oktatásra jutó támogatásokat, valódi döntési lehetőséget teremtve a közösségek számára. Az ezt biztosító személyi elvű autonómia nemcsak a tömbmagyarság, hanem a szórványban élők számára is védelmet nyújthatna (450–452.).

Tóth a társadalmat alulról, az egyéni felelősségvállalásra építve kívánta fejleszteni. Ennek része volt a civil szervezetek felkészítése tréningekkel és képzésekkel, hogy hatékonyan tudják felhasználni a nyugati alapítványi forrásokat és a személyi jövedelemadó egy százalékának felajánlásából származó támogatásokat (529–536.). Ezzel párhuzamosan fontos célnak tartotta a parasztpolgári réteg megerősítését is a földtulajdon visszaszolgáltatása és az agrárprogramok révén (335–336.). Úgy gondolta, hogy a gazdasági biztonság teremti meg annak feltételét, hogy az emberek magabiztosan vállalhassák magyar identitásukat.

Elutasította a konfrontatív, kizárólag etnikai alapú politizálást. Ehelyett racionális érvrendszerre és közös jogállami érdekekre építve próbálta meggyőzni a szlovák politikai elitet.

---

azzal, hogy teljesen kiszorítsanak bennünket a politikai színtérről, semmi mással nem, csak azzal, hogy ezt megtegyék, miközben a rendszerváltás kezdetén álltunk csupán. Az pedig egyenesen felháborított bennünket, hogy néhányan a mi sorainkban kezdenek olyan nemzeti vagy más alapon működő pártkezdeményekbe, amelyek ellentétben álltak az egész folyamattal. Mindezzel csak arra szeretnék rámutatni, hogy akkoriban a szabadelvűség a szabadságjogok törvényi rögzítését jelentette számunkra, a tényleges rendszerváltást." Elbeszélt történelem – A rendszerváltás évei. Tóth Károly (1996–1997). In: *Autonómiakisértet*…, 41.

Kiemelten foglalkozott az oktatás fejlesztésével is. Szemléletváltást és modernizációt sürgetett, különösen a nyelvoktatásban. A Skabela–Bóna-féle korszerű szlováknyelv-oktatási módszer támogatásával azt kívánta elérni, hogy a magyar gyermekek versenyképes tudáshoz jussanak, miközben megőrizhetik anyanyelvű iskoláikat (488–489.).

Összességében Tóth Károly a „jogot alakító polgár" eszméjét állította a középpontba. Az érzelmi alapú mozgósítást tudományosan megalapozott önismerettel és polgári kollektív öntudattal kívánta felváltani. Ezt szolgálták a Fórum Intézet kutatásai, valamint az *Elbeszélt történelem* program rendszerváltásról készült interjúi is. A cél az volt, hogy a „hontalanság évei" mellett a rendszerváltásban betöltött magyar szerep is a szlovákiai magyarság közös történelmi élményévé váljon. Hasonló realista önképalakító szerepet tölthettek be a *Magyarok Szlovákiában* kötetei is.

Miért fontos ma ez az életmű és ez a stratégia?

A kisebbségi magyar közösségek mai helyzetét kettősség jellemzi. Egyfelől történetük során korábban soha nem rendelkeztek olyan széles körű saját intézményrendszerrel, oktatási és nyelvi jogokkal, önkormányzati lehetőségekkel, emancipáltsággal és anyaországi támogatással, mint napjainkban. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy alapvető problémáik megoldódtak volna.

A szlovéniai és horvátországi magyarság – noha önkormányzati jogokkal is rendelkezik – az asszimiláció következtében, az ötven százalékot meghaladó vegyes házassági arány mellett a magyarországi nemzetiségekhez hasonló etnoregionális csoporttá válik. A kárpátaljai és a szerbiai magyarság létszámcsökkenése a több délszláv, illetve az orosz–ukrán háború következtében olyan mértékű, hogy már kivándorlásszerű folyamatról beszélhetünk.

A szlovákiai magyarság politikai szervezetei közel tizennégy éven át részt vettek a kormányzásban, 2020 óta azonban nincs parlamenti képviseletük, csupán megyei szinten vannak jelen, ott is egyre erősebb megosztottságban.[8] Az RMDSZ tizenhét évig – további négy évnyi megszakítással – kormányzati tényező volt Romániában. Ma a romániai nemzetállami szélsőjobboldallal szembeni küzdelem egyik fontos szereplője, ugyanakkor 2013–2014 óta egyértelműen a Fidesz politikai közösségéhez kapcsolódott, és annak politikai, kormányzati, valamint identitáspolitikai mintáit követte.

Az utóbbi két év kritikai irodalmának összegzése alapján a magyar kisebbségpolitika ma vakrepülésben van. A kisebbségi társadalom alrendszerei bezárkózó, túlélő üzemmódban működnek, amit jórészt elfed az infrastrukturális építkezés és az identitáspolitikai rendezvények sokasága.

[8] A 2022-es önkormányzati választás óta a Magyar Szövetség a magyar lakosság zömét magában foglaló négy megyében – Nagyszombat, Nyitra, Besztercebánya, Kassa – jelentős (az első kettőben erős) képviselettel rendelkezik. A 2026-os önkormányzati választásokon a polgármesterek és a megyei tanácsosok megosztottsága miatt a megyei önkormányzatokban csökkenhet a magyar párt befolyása.

Úgy tűnik, naiv várakozás volt az autonómia kikényszerítését a nemzetközi kisebbségvédelemtől vagy az Európai Uniótól remélni. A kormánykoalíciós részvétel fokozatos politikája létrehozott ugyan egy aszimmetrikus alkalmazkodási modellt, de a szomszédos államok egységes nemzetállamot építő etnopolitikai stratégiája alapvetően nem változott meg.

A magyarországi támogatások sokat segítenek a kisebbségi intézményrendszer fenntartásában, de önmagukban nem képesek eltartani azt, és a kisebbségi magyar közösségek életviszonyait sem tudják érdemben megváltoztatni.

Tóth Károly kisebbségi társadalomépítő felfogása – Várady, Duray, Tőkés, Markó vagy Kató stratégiájától eltérően – a kisebbségi intézményi alrendszerek működésére és a saját szakmai logikájuk szerinti fejlesztésére épült. A kisebbségi intézményesség megerősítését nem csupán az önkormányzati hatáskörök bővítésében látta, hanem a következőkben is:

> „A kisebbségi gazdasági, társadalmi, érdekvédelmi, kulturális szervezkedések megléte. Demokratikusan szerveződő egyletek, társaságok és szervezetek létezése, amelyek a különböző érdekeket védeni és érvényesíteni képesek az államigazgatási, az önkormányzati szervekkel és egymással szemben, hogy mindezek a szerveződések egyszerre szolgálják a kisebbségek integrációját és az integráció folyamatában az etnikai identitás megőrzését. A gazdasági társulások esetében meghatározónak kell lennie a regionális szemléletnek és a versenyképességnek. […] Egyeztető tanácsok létrejötte a politikai, társadalmi, érdekvédelmi, ifjúsági és kulturális szervezetek és mozgalmak között a kisebbségi élet egyes területein végzett munkájuk egyeztetése és összehangolása céljából, például az iskolaügy, a könyvkiadás, a sajtó, a kultúra vagy a kulturális rendezvények területén.”[9]

Mindez azt jelenti, hogy a támogatási rendszer átalakítása mellett szükség van a kisebbségi alrendszerek saját szabályaik szerinti szerveződésére, a területen belüli érdekkülönbségek nyílt megfogalmazására, valamint a kisebbségi közélet működtetőinek pártpolitikától való függetlenségére.

A kötet meggyőzően bizonyítja, hogy Tóth Károly ezt a munkát kezdte el.

[9] Kulturális autonómiát In *Autonómiakisértet*... 437.

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v34i3.93

MŰHELY

Kovács Kristóf*

Az evangélikus vendvidéki szlovén lelkészek nemzeti identitása** és kulturális tevékenysége Magyarországon 1918 előtt***

National Identity and Cultural Activities of Slovenian Lutheran Pastors in the Vend Region in Hungary Before 1918

Abstract: Several important unanswered questions and political and cultural phenomena can be observed prior to 1918 in relation to the Slovenes of Vas and Zala counties. In this study, I have focused on the Lutherans, who constituted a minority even within the Slovenian ethnic group and who, from the 1820s and 1830s onward, had virtually no connection with the Austrian Slovenian political movement unfolding on the other side of the Mura River. The majority of Lutheran pastors distanced themselves from the language reform and native-language cultural activities of the Catholic clergy in the Slovene ethnic region; they actively collaborated with the local Hungarian or pro-Hungarian political elite, and from the 1870s onward, they scarcely wrote in their own preserved "Vend" language. I explore the cultural and political activities and identity of these pastors based on archival sources, literature, and press.

Keywords: Slovenes in Hungary, nationality question, magyarization, culture politics, lutherans

* A szerző doktorandusz ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék E-mail: kovacs.kristof72@gmail.com; ORCID: 009-0004-4433-662X

** A tanulmányban az identitás fogalmát Anthony D. Smith alapján értelmezem. Lásd Veres Valér: Etnikai versus nemzeti identitás kisebbségi helyzetben – az erdélyi magyarok esete. *Kötő-jelek*, 2003. 9–10.

*** A tanulmány a „Hungarikumok a Maribori Regionális Levéltár gyűjteményében, a Ljubljanai Történeti Levéltár fiókjaiban és a szlovén Nemzeti és Egyetemi Könyvtár Kézirattárában" (SNN 146934) pályázat keretében készült.

A magyarországi szlovénok – vagy ahogyan a 19. század folyamán magyar nyelvi környezetben hívták őket, a vendek – Vas és Zala vármegye délnyugati sarkát lakták.[1] Önmagukra anyanyelvükön szlovénként (*Sloven*, többes számban *Sloveni*/*Slovenci*) hivatkoztak. Mivel évszázadokig külön éltek az osztrák örökös tartományokban élő szlovénoktól, sajátos kulturális-társadalmi identitásuk lett, nyelvjárásuk az elszigeteltség miatt konzerválódott, magyar és német szavakat kölcsönzött, amelyből egy párhuzamos irodalmi nyelvet alkottak meg. Ez lett a *sztári szlovenszki jezik* (ősi szlovén nyelv), magyarul a vend nyelv. A magyarországi szlovén etnikai régiót a 19. század elejétől Vendvidéknek hívták a hazai közbeszédben, amely nem alkotott közigazgatási egységet. Ugyan a mai történettudomány gyakran Muravidékként hivatkozik erre a területre az 1919 előtti időkre vonatkozóan, ez a megállapítás nem helyes. A Muravidék terminus csupán 1919 augusztusa után alakult meg, amely területet a trianoni békeszerződés 1920. június 4-én a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságnak ítélt. Ez a terület nem fedte le a teljes szlovén etnikai régiót, hozzácsatoltak közel harminc színmagyar települést, a Szentgotthárd környéki szlovén falvakat pedig meghagyta Magyarországnak. Ma a Muravidék a Szlovén Köztársaság része. Tehát a történelmi hűség kedvéért e dolgozatban is a Vendvidék, néhol a Mura mente terminust használom a szlovén etnikai régióra, amely a történelmi Vas és Zala vármegye három járása (Muraszombati-, Szentgotthárdi- és Alsólendvai járás) területén feküdt. A Vendvidéket a Mura menti szlovénok nyelvükben a *Slovenska krajina*, azaz „Szlovénvidék” alakban használták. Az ausztriai szlovénok e területet már az 1860-as évektől leggyakrabban *Prekmurje*, azaz Murántúlként azonosították, ahogyan ezt ma is (részben) teszik.[2]

Visszatérve a Mura menti szlovénokra, számuk hetven-hetvenötezer fő körül volt az 1910-es népszámlálás alapján, amit pontosan szinte lehetetlen megállapítani

[1] A tanulmány keretei nem teszik lehetővé, hogy a „vend kérdéssel”, vagyis a muravidéki szlovénok eredete körül kialakult két évszázados diskurzussal részletekbe menően tudjak foglalkozni. Az utolsó két évtized történettudományi munkái és saját kutatásaim alapján egyértelműen kijelenthetem, hogy a Magyarországon 1918 előtt élő vend etnikai csoport – ahogyan anyanyelvükön is hivatkoztak önmagukra (*Sloven*) – a szlovén nemzethez tartozott, kiknek legnagyobb része az osztrák örökös tartományokban élt. Ettől függetlenül a magyarországiak évszázados különállásuk révén saját nyelvi-kulturális hagyományokra tettek szert, ami azt okozta, hogy a 18. századtól egy saját irodalmi nyelvet alkottak meg. A magyarországi szlovénok irodalmi nyelvét hol vend nyelvnek, hol magyarországi szlovén nyelvnek hívom, hogy az ausztriai oldalon kodifikált szlovén irodalmi nyelvtől való különállása érzékelhető legyen. A vend kérdéshez lásd: Szilágyi Imre: A magyarországi szlovénokról, avagy régebbi nevükön a vendus-tótokról. *Limes*, 2003/3. 83–98.; Angyal Endre: A vend kérdés. In: Lukács István (szerk): *A vend kérdés. Válogatás eszmék és téveszmék bőséges tárházából*. Budapest: Kossics Alapítvány, 1996. 71–104.

[2] A terület terminológiai problémáihoz lásd: Bokor László: Gondolatok a Muravidék elnevezéséről és területi határairól. *Földrajzi Közlemények*, 2012/1. 56–65.

a korabeli kettős identitások[3] és az asszimilációs folyamatok miatt. Értelmiségük legnagyobb részt az akkulturáció felé indult el, kiválóan beszéltek magyarul, lojálisak voltak a politikai berendezkedéshez, elfogadták a magyar politikai nemzet gondolatát, amelyet a helyi katolikus társadalom lelki vezetője, Ivanóczy Ferenc is támogatott (1857–1913), azonban az 1890-es évek derekától aktívan fellépett a Katolikus Néppárt oldalán a liberális kormánypárttal szemben. Tevékenysége ettől függetlenül nem irányult a magyar állam ellen. Ettől eltekintve Ivanóczy szlovén érzelmű volt, támogatta az anyanyelvi művelődést, hitoktatást, bíztatta papjait anyanyelvük használatára, a szombathelyi püspök támogatása révén Mura menti szlovén nyelvjárásban periodikát is kiadatott. Tanítványai később, 1918 őszétől markánsan képviselték a szlovén politikai érdekeket. Ivanóczy és a helyi kormányzat befolyása ellenére a nagyon gyér polgárosodás és ipari fejlődés miatt a legnagyobb részt földművelésből élő lakosság kevésbé érdeklődött[4] a magyar és a Mura túloldalán szerveződő szlovén politikai mozgalom iránt. A magyar nyelvoktatás eredményei is csak az 1890-es évek után váltak kimutathatóvá, 1910-re a magyarországi szlovénok közel harmada beszélt magyarul. Ez természetesen nem jelentett egyet az asszimilációval.

A Mura menti szlovénok legnagyobb részt katolikus, kisebb részt evangélikus vallásúak. A muraszombati járás evangélikusainak száma 22 050 fő[5] volt, többségükben szlovén anyanyelvűek.[6] Ezzel szemben az osztrák tartományokban élő szlovénoknál szinte alig maradt evangélikus hívő, ezért magyarországi nemzettársaik létezése önmagában is kuriózumnak számított. E tanulmány viszont nemzetiségi szempontból vizsgálja ezt a kérdést. A dualista korszakban azért is volt oly fontos a nemzetiségi kérdés és az ezzel összefüggésben álló magyar nyelvterjesztés, asszimiláció kérdése, mivel a kormányzat úgy vélte, hogy a modernizáció és a nemzetállam építés kéz a kézben járt. A magyar nyelvterjesztő politikát támogatta az is, hogy az ausztriai szlovén nemzeti mozgalom szinte teljesen negligálta a magyarországiakat, nem törekedtek az expanzív nemzetépítésre, ez csupán néhány

---

3 Bindorffer Györgyi: Etnikai, nemzeti és kétnemzeti identitás. In: Bindorffer Györgyi (szerk.): *Változatok a kettős identitásra*. Budapest: Gondolat, 2007. 7–15.

4 Zahra, Tara: Képzelt nemközösségek: a nemzeti közömbösség mint elemzési kategória. *Regio*, 2017/2. 5–42.

5 A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-Társulat Nyomása, 1912. 56–61.

6 A Vasi Közép Egyházmegye vendvidéki egyházközségei a következők voltak: Alsómarác (1887 előtt Tótmorác, ma: Moravske Toplice), Battyánd (Pucinc, Puconci), Bodóhegy (Bodonc, Bodonci), Domonkosfa (Domanjševci), Muraszombat (Murska Sobota), Őrihodos (Hodoš), Péterhegy (Felső-Petróc, Gornji Petrovci), Tótkeresztúr (Krisevci, Križevci). Az ezekhez tartozó fiókközségeket lásd: *Dunántúli evangélikus egyházkerület névtára 1910*. Pápa: Főiskolai Könyvnyomda, 1910. 70–79. A tanulmányban a szlovén helyneveket magyar alakjukban használom, függetlenül attól, hogy ezek csak 1887 után lettek hatályosak.

értelmiségi részéről (Anton Trstenjak vagy Fran Kovačič) jelent meg a publicisztikai életben. A gazdasági fellendítés és polgárosodás problematikája a Mura mentét sokszorosan sújtotta, az ebből való kilábalást és a gazdasági körülmények javítását szorgalmazhatta a magyar nyelv elterjedése, majd az asszimiláció. A magyarosodás egyet jelentett a társadalmi egzisztencia fellendítésével, ezért is léptek fel oly támogatóan például az evangélikus lelki vezetők és a helyi hatóság is. Így ameddig az evangélikus értelmiség szinte teljesen negligálta a vend nyelvű könyvek kiadását, addig a katolikus papság szlovén érzelmű tagjai folytatták az anyanyelvű kultúra ápolását. Persze, ettől függetlenül a katolikus értelmiség szintén a térség modernizációját támogatta, a magyar nyelvoktatás és a helyi hatóságokkal való együttműködés az 1890-es évekig szinte zökkenőmentes volt körükben. A tanulmány középpontjában nem a katolikus, hanem a vendvidéki evangélikus értelmiség identitása és a modernizáció alappillérének számító magyar kultúra- és nyelvterjesztés szerepel.

Elöljáróban érdemes tisztázni a Magyarországi Ágostai Evangélikus Egyház – és ezzel együtt a hazai protestantizmus viszonyát – a magyar nemzetiségpolitikával, mivel az egyház politikai irányvonalát követték a vendvidéki lelkészek és a hívők is. A magyarországi reformátusokkal ellentétben az evangélikus hívők között nagyszámú magyart (32%), németet (31%), szlovákot (35%) és szlovént találunk, ami nagymértékben szülte az egyházon belüli nemzetiségi „csatározásokat", leginkább a magyar tudatú és szlovák lelkészek, értelmiség között. De pont ez a vegyes etnikai összetétel teremtette meg a békés együttélés és együttműködést formáit is.[7] Tekintettel arra, hogy a reformkor elején a magyar tudatú evangélikus családok legnagyobb része asszimiláns volt, még inkább erősítette az egyház vezetésében azt a törekvést, hogy az egyház mellett a közéletet is a magyarosítás eszközévé tegyék. Ezt kiválóan alátámasztják Zay Károly (1797–1871) főfelügyelőnek és Kossuth Lajosnak (1802–1894) a protestáns unióról szőtt gondolatai, mellyel a hazai protestantizmust magyar jellegűvé kívánták előmozdítani. A szlovákok „hazafiatlan (pánszláv)" magatartásának tematizálása pedig a kiegyezés utáni évtizedek „forró" témája maradt az egyházon belül.[8]

A magyarországi protestánsok kisebbségben voltak ugyan a katolikusokkal szemben, mégis a parlamenti képviselők többsége valamelyik protestáns felekezethez tartozott: „A protestantizmus közösséget vállalt a szabadelvű párti kormányokkal."[9] Ez a dualista korszakra mindvégig irányadó felfogás volt, az evangélikus egyháznál is. Ehhez a protestáns egyházszervezet felépítése is hozzájárult,

[7] Ábrahám Barna: „Nemzeti vallások" Magyarhonban a 19. században. In: Tomka Miklós (szerk.): *Ami rejtve van s ami hasonló. Tanulmányok Gereben Ferenc 65. születésnapjára*. Piliscsaba–Budapest: Loisir Kiadó, 2008. 19.

[8] Ábrahám, 2008. 20.

[9] Katus László: *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914*. Pécs: Kronosz, 2021. 554.

ahol az egyházi és világi személyek egyenlően vettek részt az egyházak vezetésében. Több világi protestáns vezetőt találunk a magyarországi legfelsőbb politikai vezetés körében. Ők természetszerűleg egyetértettek és képviselték a liberális nacionalizmus ideológiáját mind az egyházuk, mind a politikai képviselet és a közélet más területein. Sok protestáns iskolát az államnak adtak át, mert „magyar nemzeti szempontból" szükségesnek vélték az állami oktatást, továbbá a protestáns teológiában a 19. században érvényesültek a racionalizmus és a liberalizmus eszméi. Ennek nagyszerű példája az 1871-ben létrejött Magyarországi Protestáns Egylet, melynek célja „a vallásos és erkölcsi élet megújulása Jézus Krisztus szellemében és összhangban a teljes műveltséggel."[10] A magyarországi szlovénok azonban csendben, a hazai nemzetiségi és egyházi csörtéktől mentesen éltek. Evangélikus vezetőik a nagy nemzeti-liberális elgondolások mentén terelgették őket az életben. Először viszont a vendvidéki szlovén művelődés kezdeteit vizsgálom meg, amit az evangélikus értelmiség alapozott meg.

Az evangélikus Mura menti szlovén művelődés a 19. század közepéig

A protestantizmus vendvidéki elterjedése a 16. században, majd a 17-18. századi rekatolizáció eredményeinek bemutatása kimerítenék e tanulmány tárgyát, ezért csupán arról kell mindenképpen megemlékeznem, hogy 1681-ben két artikuláris helyet[11] engedélyeztek a Mura mente közelében: Nemescsót és Surdot. E két település vált a későbbi Mura menti szlovén evangélikus művelődés szellemi középpontjává. Később több korai vendvidéki lelkész is itt működött. A rekatolizáció miatt a vendvidékiek templomait elvették, tömeges elvándorlás vette kezdetét, például Surdra, ahol Nádasdy Mária Magdolna engedélyezte tizennégy család letelepedését 1718. július 3-án. Majd harminc évvel később Pozsonyban tízezer hűséges Mura menti szlovén nevében kérvényezték Mária Teréziától, hogy engedélyezze az evangélikusok számára az imaházak, iskolák építését és hitük nyilvános gyakorlását.[12] A változásra egészen 1781-ig, a II. József-féle *Türelmi rendelet*ig kellett várni, amely kimondta a protestáns és görögkeleti vallások szabad gyakorlását. Ezután 1783-ban Őrihodoson (amely magyar többségű őrségi település volt, viszont

[10] Katus, 2021. 554–555.

[11] „Az 1681:26. törvénycikkben meghatározott helységek, melyekben az evangélikusok és reformátusok hivatalosan is gyakorolhatták vallásukat." Id.: Magyar Katolikus Lexikon.

[12] Lukácsné Bajzek Mária: Reformáció a 17-18. századi Muravidéken. In: István Anna (szerk.): *Reformáció és kánon a szláv irodalmakban, kultúrákban és nyelvekben: Tanulmánykötet*. Opera Slavica Budapestinensia Symposia Slavica (8). Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, 2018. 29–36.

a szlovén lakosságú Sal és Büdinc is hozzá tartozott), Tótkeresztúron, Battyándon, 1792-ben pedig Bodóhegyen alakult újjá az evangélikus gyülekezet.[13]

A Mura menti evangélikusoknak nyomtatásban megjelenő könyvekre a 18. század elejéig várniuk kellett. Ez fontos mérföldkőnek számít művelődés- és nemzetiségtörténeti szempontból, mivel ekkor tették le a Mura menti szlovén irodalmi nyelv normáit, ekkor foglalták írásba, hogy miért is fontos számukra az, hogy saját nyelvükön, és nem az osztrák tartományokban fejlődő és központosuló szlovén irodalmi nyelven adjanak ki könyveket. Érdemes viszont azt is tudatosítani az olvasóban, hogy a magyarországi szlovénoknak három fő nyelvjárása volt: a völgyvidéki, a síkvidéki és a dombvidéki nyelvjárás. Ezek a könyvek – főleg Küzmics István (1723–1779) után – igyekeztek a három nyelvjárás fölé emelkedni, és irányt mutatni a későbbi irodalmi tradíciónak is. Ismételten a tanulmány terjedelmére való tekintettel csak említés szintjén tudok írni az első nyomtatásban is megjelenő vendvidéki íróról, Temlin Ferencről, aki 1715-ben adta ki Hallében katekizmusát, a *Mali Katechismus* című könyvecskét. Az evangélikusok könyvei később szintén csak a vallási témákat öleltek fel, ettől először a katolikusok tértek el. Temlin után Szever Mihály (1699 körül–1750) adta ki *Réd Zvelicsansztva* című könyvét, amelyen még érezhető volt a *kaj-horvát* nyelv hatása.

A legjelentősebb magyarországi szlovén író és lelkész Küzmics István volt, akinek az első (legalábbis is fennmaradó) könyve 1754-ben jelent meg, *Vöre krsztsánszke krátki návuk* címmel. Küzmics, ahogyan sok evangélikus szlovén lelkész és értelmiségi, a Pozsonyi Evangélikus Líceum kulturális megtermékenyítő hatása alatt állva vágott neki a vendvidéki vallásos irodalmi élet fellendítésének. Küzmics a *Vöre krsztsánszke* könyvének bevezetőjében a következőképpen indokolta könyve érdemét: „hogy ez a nehézség a mi szlovén népünk (*nassim Szlovenszkim národom*) körében valamilyen munkával orvosolható legyen, ilyen sorrendbe állítottam össze az egész művet, ahogyan elneveztem: *Vöre krsztsánszke kratki návuk*, így semmi újat és kitaláltat nem tartalmaz, hanem a régi tanítást őrzi."[14] Küzmics István legjelentősebb műve, az Újszövetség fordítása, vagyis a *Nouvi Zákon Ali Testamentom Goszpodna Nasega Jezusa Krisztusa…* 1771-ben jelent meg szintén Hallében. Nyelvi szempontból már „meghaladja a nyelvjárási igényeket és a nyelv általános kommunikációs funkcióját", nyelvjárások feletti irodalmi normát teremtett, vagyis a Mura menti szlovén nyelv irodalmi normája.[15] Úgy gondolom, hogy e munka nyelvészeti relevanciája mellett tanulmányom tárgya, vagyis a Mura menti szlovén művelődéstörténet szempontjából még fontosabb. Ekkor ugyanis papírra vetették – így mi is szemmel látható bizonyítékot nyerünk arról –, hogy hogyan és miként gondoltak magukra nemzetiségi szempontból a Mura menti szlovénok, legalábbis esetünkben az evangélikus írók a 18. század végén. A bibliafordítás elején

[13] Dudás Előd: *Nemeski kincs*. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, 2024. 34–35.
[14] *Vöre krsztsánszke krátki návuk*. Halle, 1754. 5.
[15] Dudás, 2024. 43-44.

található előszót, amely M. Torkos József (1710–1791) soproni lelkész aláírása alatt szerepel, a szakirodalom nagyrészt Küzmicsnek tulajdonítja, mivel sok információ olvasható benne, ami a szlovénok nyelvére, eredetére vonatkozik, s amit ilyen mélységben csak Küzmics ismerhetett. Az előszó nemzetiségi- és művelődéstörténeti szempontból fontos részeit alább idézem:

> „§. 13. Az Úr Istennek hajdanán és mostanság is isteni gondviselése az emberiség és a szláv nemzettel szemben is abban nyilvánul meg, hogy, mint ahogy azzal betöltötte a Földközi-tengertől a Fehér-tengerig egészen Dalmáciát, Isztriát, Szlavóniát, Boszniát, Bulgáriát, Horvátországot, Krajnát, Stájerországot, Magyarországot, Moráviát, Csehországot, Lengyelországot és Oroszországot, úgy ezek közül a nemzetek közül néhány személyt arra buzdított, hogy fordítsák le a szentírást anyanyelvükre, amelybe beleszülettek. Elég, ha másokról nem, de megemlékezünk a krajnaiakról és az alsóstájerországiakról, akik véleményünk szerint a magyarországi szlovéneinkkel együtt Vas, Zala és Somogy megyében azon vandalusok maradványai, akik az ötödik században Krisztus születése után ebből a királyságból Olaszországba és Spanyolországba távoztak, majd onnét a tengeren Afrikába hajóztak. Köztük van már 1562-ben Krisztus születése után Primož Trubar, Isten igéjének szolgálója Urachban, mint ahogy ő maga nevezte magát, aki glagolita írásban krajnai nyelven kiadta az Újszövetséget. A következő évben, azaz 1563-ban Anton Dalmata, Štefan Istrijanski és Jurij Jurijevič egy könyvben újra kinyomtatják ezen a nyelven a négy evangélistát egy könyvben (…) Ezután Jurij Dalmatin lefordítja az egész Bibliát, azaz az Ó- és Újszövetséget stájer nyelvére (…) §. 14. Ki fogja tehát a mi Mura és Rába közti szlovéneinknek korlátozni ezen isteni szent könyvek fordítását saját nyelvükre, kizárólag, amely nyelven értik Istent, amikor az apostolok és az apostolok levelei által szól hozzájuk? (…) Ezt pedig nem várhatják Trubar, Dalmatin, sem Francel vagy bármilyen más fordításból sem. A mi magyarországi szlovénjeinknek a nyelve ugyanis sokban különbözik az összes többiekétől, hiszen sok tőlük idegent, de sajátosat tartalmaz. Hiszen a már említettekben nagy különbségek találhatóak. (…) Azért az Úr Isten erre a cselekedte Küzmics István surdi lelkésznek sugallott ösztönzést, aki görög nyelvről a Szentlélek segítségével és nagy buzgósággal lefordította az Újszövetséget arra a nyelvre, amelyet olvasol és hallgatsz. A sok hívő lélek segítségével (költségek) lett kinyomtatva és a te kezedbe téve éppen azon okból, amelyekből már ennek előtte elkészítette a Vöre Krsztsanksze krátki návuk című művét, amely 1754-ben volt kinyomtatva.”[16]

Ugyan a hivatkozott előszó alapján Küzmics István és a Mura menti szlovén értelmiség abban hitt, hogy népük az ötödik századi vandálok „maradványa”,[17] de

[16] A magyarra lefordított előszó alapján, egy-két helyen módosítottam a terminusokat: Küzmič, Štefan: *Predgovor: Nouvi zakon*. Murska Sobota: Pokrajinski Muzej, 2008. 61–63.

[17] A latin *Vandalus* elnevezést összekeverték a szlovénok latin megfelelőjével, a *Vinidus*-sal. Ugyanez jelent meg a katolikus szlovén íróknál is. Utolsó képviselője ennek a gondolatnak

megjelent az az értelmezés is, hogy Magyarország délnyugati sarkában és az ausztriai tartományokban élő szlávok ugyanannak a népnek tekinthetőek. Sőt, Küzmics behatóan ismerte a krajnai és stájerországi szlovén bibliafordításokat. Mégis, nem arra buzdította népét, hogy az ausztriai tartományok szlovén nyelvén, hanem a maguk Mura menti szlovén nyelvén olvashassanak. Ez egyértelműen szilárd kulturális döntésnek bizonyult, mivel az 1900-as évekig kevés elmozdulás történt a krajnai nyelvjáráson alapuló irodalmi nyelv felé. Ez alapján az értelmiség számára elfogadottá vált a sajátos Mura menti szlovén irodalmi-nyelvi öntudat.

Küzmics István forradalmi munkái után, az 1780-as években szintén megkezdődött a katolikusok irodalmi tevékenysége, ami Küzmics Miklós (1737–1804) espereshez köthető, aki a Szombathelyi Egyházmegye püspökével együttműködve jelentetett meg hét könyvet az 1790-es évek végéig. Az evangélikus lelkészek és írók közül ebben az időszakban, tehát a 18. század végétől a 19. század első feléig Bakos Mihályt (1742–1803), Szijjártó Istvánt (1765–1833) és Barla Mihályt (1778–1824) említhetjük. Az utolsó nagy evangélikus író és fordító Terplán Sándor (1816–1858), Czipott György (1793–1834), Kardos János (1801–1873) és Lülik István (1764–1847) tanító volt.

Bakos Mihály 1780-ban lett a surdi evangélikus közösség vezetője (néhány évig Tótkeresztúron is lelkészkedett), Küzmics István halála után. Egyetlen nyomtatásban megjelent könyv kötődik hozzá, a *Nouvi Gráduvál*, amely 1789-ben jelent meg Sopronban. Valószínű, hogy ő gondoskodott az 1786-ban Pozsonyban megjelenő *Szlovenszki abecedár* és az 1796-os Sopronban megjelenő *Győrszki Kátekizmus* előkészítéséről is.[18] Ennél is érdekesebbnek tartom Bakos levelezését, amelyet a szlovák származású pozsonyi teológus lelkésszel, Institoris Mihállyal (1731–1803) folytatott 1771 és 1791 között. Bakos szintén Pozsonyban végezte tanulmányait, itt került baráti kapcsolatba Institorisszal és körével, akik a magyarországi szlovénok anyanyelvi vallásos mozgalmát támogatták.[19] Bakos első leveléből kiderül (1771. július 4.), hogy Küzmics Újszövetség-fordítását pénzügyileg részben Serpilliana Szófia asszony támogatta, de ez nem volt elég. Ezért kereste meg Bakos Institorist, hogy járjon közbe Jeszenák Jánosnál, a jogásznál és királyi tanácsadónál, a protestáns egyházi ügyek pártfogójánál. Később Jeszenák három alapítványt is tett, ami magyarországi szlovén protestáns intézményeket és magánszemélyeket is támogatott.[20] Bakos hét évvel később (1778. június 20.) küldött egy példányt a Küzmics-féle fordításból, persze, még mindig anyagi gondokkal küzdöttek.

Kossics József felsőszölnöki plébános volt, akit az 1840-es évekre meggyőztek e teória helytelenségéről.

18 Dudás, 2024. 57.

19 Šebjanič, Franc: Pisma Mihaela Bakoša Mihaelu Institorisu-Mošovskemu, *Jezik in Slovstvo*, 1969/1. 24–26.

20 Šebjanič, 1969/1. 26–27.

„A tisztelt szerző mindenhol az eredeti szöveghez igazította ezt a fordítást, így azok a plébánosok, akik jól ismerik a szlovén nyelvet, és éles szemmel átnézik ezt a művet, csak néhány sorrendet és végződést fognak észrevenni (…) biztosan megadja azt, amit eddig senki sem mert megkísérelni ebben a nyelvben; sajnálatosnak tartjuk csak azt, amit nyilvánosan is panaszoltam, hogy eddig még nem tudtuk teljesen kifizetni a nyomdászt, miután a támogatóink nem voltak olyan nagylelkűek, mint vártuk. Ó, bárcsak akkor is megfogadtam volna a tanácsodat (amikor azt tanácsoltad), hogy hogyan próbáljunk meg valamit szerezni Pozsonyban vagy bárhol máshol; csak hozzád kellett volna fordulnom, aki jól ismered ennek a népnek a sorsát. Ezért minden tisztelettel kérem Önt, ha tud, hogy bölcs tanácsával segítsen nekünk és biztosítson nekünk valamilyen támogatást. Ezzel biztosan nagy szolgálatot tesz Istennek és nekünk, tisztelt uram. Most talán megnyugszik a mi népünk."[21]

A kiegyezés előtti evangélikus szlovén értelmiség közösség- és kultúraépítő tevékenységéből érdemes még Czipott György, őrihodosi lelkészt megemlíteni. Czipott György csupán egy könyvet adott ki rövid élete során 1829-ben (*Dühovni áldovi ali molitvene knige*), „tiszta szlovén nyelven"[22], vagyis Mura menti szlovén nyelven írta. Az imádságoskönyv első lapján olvasható Berke Ferenc battyándi evangélikus tanító és esperes cenzori engedélye, hogy „[A]z Vandalus Nemzetnek ezen igen szükséges, 's buzgó-áhétatos, és szivreható imádságokból álló könyvetske szabadon kinyomtattathatik."[23] Czipott az előszóban kifejezte nézetét arról, hogy „szívélyes vágyam, hogy ezzel a kis áldozattal, amelyet most drága hazám oltárára helyezek, hasznára váljak; és ha csak néhány szív meg is hatódik, akkor szívből jövő erőfeszítéseim megérik a fáradságot. Csak Isten adjon segítségét és irgalmát."[24] Czipott „szép, lágy szlovén nyelven" írt könyvét kedvelték az evangélikus hívők.[25] Így gondolkodhatott egy evangélikus lelkész és hazafi, aki őszintén szerette népét és hazáját, és akinek egyetlen gondja a nép jóléte volt.[26]

Az utolsó evangélikus értelmiségi, akihez fontos irodalmi tevékenység köthető, Kardos János őrihodosi lelkész volt. Munkássága nagyban befolyásolta az evangélikus vendvidéki közösségépítést a jövőben. Kiállt a vend nyelv konzerválása mellett, elítélte a katolikusok nyelvújító tevékenységét, amellyel a szlovén irodalmi nyelvhez próbáltak közeledni. Ezzel egyértelműen az evangélikus közösség „magyarbarát" iránya vált mérvadóvá, a Mura túloldalán építkező szlovén nemzeti mozgalommal való kapcsolatkeresésnek pedig gátat szabott. Később a magyar

[21] Uo. 27. A többi levéltást ld.: *Jezik in Slovstvo*, 1969/2. 54–58.; 1969/3. 85–89.
[22] Trstenjak, Anton: *Slovenci na Ogrskem.* Maribor: Pokrajinski Arhiv Maribor, 2006. 164.
[23] Czipott György: *Dühovni Áldovi ali molitve knige*. Szombathely: Perger Ferentz Nyomdája, 1829. 2.
[24] Uo. 4.
[25] Dudás, 2024. 59.
[26] Trstenjak, 2006. 164.

hatóságok erre építve próbálták meg a magyarországi szlovén nemzetiségi fejlődést hermetikusan leválasztani az ausztriai szlovén és „délszláv" befolyástól.

Ettől függetlenül Kardos konzerváló tevékenysége mellett képes volt egy sajátos nyelvújításra is. Kijelenthető, hogy szerteágazó tevékenységet folytatott, a legtermékenyebb evangélikus értelmiségivé vált.[27] A vallásos irodalom mellett a magyar nemzeti mozgalom számára fontos irodalmi műveket is fordított, például Vörösmarty *Szózat*át, Petőfi verseit, vagy akár Arany János *Toldi*ját.[28] A kiegyezés utáni években, Eötvös József felhívására a kultuszminisztérium hivatalos tankönyvfordítójává vált. Ezeket a tankönyveket leginkább csak az evangélikus fenntartású népiskolákban használták.[29] A stájerországi születésű szlovén Anton Trstenjak (1853–1917) – egyáltalán nem elfogult narrációja alapján – „tudva levő volt", hogy a kormány nem engedélyezte a szlovén értelmiségnek, hogy saját maguk, autonóm módon adjanak ki tankönyveket. Ehelyett csak a magyar tankönyvek vend fordítását támogatták, ezeket a Királyi Egyetemi Nyomda nyomtatta ki.[30] Kardos fordítói tevékenységéért kimagasló fizetséget kapott, a minisztérium a fordításokat szakmai szempontból megfelelőnek ítélte. Azonban neve egyik iskolai tankönyv elején sem szerepel fordítóként. Trstenjak narratívája szerint Kardos szándékosan nem írta alá a könyveket, mert a kortárs vendvidéki értelmiségből senki nem akarta volna képviselni a magyar politikai elvárást a fordításokban.[31] Ez a feltevés egyáltalán nem tűnik pontosnak, mivel a hatvanas években senki nem képviselte a szlovén nemzeti mozgalom érdekeit, a legtöbb közéleti szereplő egyetértett a magyar politikai nemzet gondolatával.

Jól példázza Kardos hazafias identitását, hogy az 1867-es országgyűlés által elfogadott majd szentesített törvények az ő fordításában vend nyelven is megjelentek 1868-ban.[32] A könyvecskét Sigray Fülöp (1823–1883), a muraszombati országgyűlési körzet követe fordíttatta le, hogy a választók „kedves anyanyelvükön" is olvashassák a törvényeket.[33] Božidar Raič (1827–1866) stájerországi szlovén nyelvész a fordításáról egész elítélően nyilatkozott. Stílusát merevnek és nehézkesnek tartotta, és

[27] *Dr. Luther Martina máli kátekizmus ali glavni návuk szvéte vere krsztsanszke.* V Pesti: 1837.; *Krátki návuk krsztsansztva naime za deczo obcsin evangelicsanszki okrogline szlovenszke ksztoli goszpodnovomi prihájati*. V Pesti: 1837.; *Mála historia bibliszka ali sz. piszma mészta prigodna*. V Körmendini: 1840.; *Krsztsanszke czerkvene peszmi* V Kőszegi: 1848.; *Krsztsanszke mrtvecsne peszmi.* V Körmendini: 1848.; *Pobo'zne molítvi za poszebno csészt bo'zo*. Körmend: 1853.

[28] Dudás, 2024. 60–61.

[29] Kokolj, Miroslav – Horvat, Bela*: Prekmursko šolstvo od začetka reformacije do zloma nacizma*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1977. 196.

[30] Trstenjak, 2006. 171.

[31] Uo.

[32] *1867-a leta vogrszkoga orszácskoga szpráviscsa poszvetseni právdeszklenje*. V-Pesti: vu násztavi Gyurian i Deutsch Morica, 1868.

[33] Trstenjak, 2006. 174. (Trstenjak ebben is a magyar politikai gondolkodás terjesztését látta, ami egyáltalán nem alátámasztható.)

megjegyezte, hogy a fordítás alapján Kardos nem ismerte a szlovén irodalmi nyelvet, mivel a szlovén kifejezések helyett magyart használt. Ez persze teljesen egyértelmű, mivel a Mura menti szlovénok irodalmi nyelve, a *sztári szlovenszki jezik* nem vette át a krajnai, stájerországi szakkifejezéseket. Gyakran a magyarból pótolták ezeket. Például *gyeleš* (gyűlés), *követ*, *ország*, amelyeket Raič „felesleges magyar szavaknak" titulált, magyar írásmódját zavarosnak vélte, és szerinte a művelt értelmiség között nem találhatott így kedvező megítélésre. Kardos az 1860-as években kezdte el az Ószövetség vend fordítását, végül Mózes öt könyvét fordította le. Az ausztriai szlovén nemzeti mozgalom e munka kapcsán is úgy nyilatkozott, hogy ez csak akkor lett volna „hasznos" a szlovén nemzet számára, ha Kardos „megtanulta volna a nyelv lényegét", vagyis nem anyanyelve irodalmi nyelvét használta volna. Ezek nyomtatásban viszont csak jóval Kardos halála után jelentek meg 1929-ben, *Moses i Josua* címen. Visszatérve a kiegyezés törvényeinek vend fordítására, Kardos saját összetett szóalkotását is hibásnak vélték a Mura túloldalán.[34] Kardos vend nyelvi konzervativizmusáról és identitásáról árulkodik az is, hogy nem sokkal halála előtt, 1872 augusztusában megbírálta a katolikus vend népiskolai tankönyveket, amelyek már *gaj* helyesírással íródtak, és szókincsüket tekintve közeledtek a szlovén irodalmi nyelvhez.[35] Számára ez teljesen elfogadhatatlan volt, szándékosan pánszláv kritikát fogalmazott meg a tanfelügyelőnek írt jelentésében.

Identitásának fontos eleme volt a magyar nemzeti mozgalommal való szoros együttműködés. Kardos haláláig magyarul és vendül is misézett, az 1848-as vendvidéki eseményeknél is aktív szerepet vállalt: „Mikor ugyanis a horvátok és illírek dél felöl betörtek hazánkba és a vend vidék felé közeledtek, kardot kötött és a környékbeli őrségi és vend férfiakból hirtelenében sereget toborozva, elibök sietett, hogy őket feltartóztassa. Éppen Mártonhelyen a mai Vezér-féle korcsmánál pihent kis csapata, mikor az osztrák tisztek által vezetett gyülevész nagy had megjelent. A maroknyi csapat elleinek sokaságát látva, rendes katonaság hiányában velük megütközni tanácsosnak nem tartotta, elszélledt. Mint beszélik, Kardos maga csak úgy menekedett meg, hogy pincérköténynyt kötött (talán kikémlelési szándék is vezette) és a beállító bandavezéreket mint pincér szolgálta ki. Midőn pedig ezek tőle az elmenekült csapat vezére, Kardos után tudakozódtak, maga mondá nékik zamatos sváb dialektussal: az bizony legelői elszaladt."[36] Kardos ekkor fordította le a *Szózat*ot, amiről úgy vélte, hogy minden Mura menti szlovénnak ismernie kell, és hogy ne merüljön az idők során feledésbe, 1860-ban Augustich Imrének (1837–1879), az első magyarországi szlovén újság (*Prijátel*) szerkesztőjének is átadta a szöveget. Kérdéses, hogy mennyire vált ismertté és népszerűvé a Szózat

[34] Raič, Božidar: Prekmurski knjižniki pa knjige. *Letopis Matice Slovenske*, 1870. 67–68.

[35] A Vendvidéken forgalomban levő délszláv nyelvű tankönyvek nyelvészeti kritikája. In: Mayer László – Molnár András (szerk.): *Források a Muravidék történetéhez. Szöveggyűjtemény. 2. kötet*. Szombathely–Zalaegerszeg: Szignatúra Nyomda és Kiadó Kft, 2008. 77–80.

[36] Heiner Géza: Kardos János a vend költőpap. *Harangszó*, 1921. május 22. 163.

a Mura menti szlovénok körében. Trstenjak egyértelműen amellett foglalt állást, hogy a nép nem szavalta, ahogyan a *Himnusz*t sem, amit ekkor vend nyelvre nem fordítottak le.[37] Augustich lapjában közölte a *Szózat* Kardos-féle fordítását 1876-ban. A lábjegyzetben viszont az olvasható, hogy a Szózatot mindig szavalják, ahol magyar nemzeti ünnepet tartanak, mert ez a nép imádságának elismert része. Persze, ezt inkább általánosságban jegyezte meg, nem a Mura menti szlovénokkal kapcsolatban.[38]

Kardosnak kulcsszerepe volt az evangélikusok identitásának alakításában, az 1848-as események idején és kulturális tevékenysége miatt. Az anyanyelvi hagyományok dacára az evangélikusok büszkén vallották magukat magyarnak (vagyis magyar állampolgárnak), akikkel „együtt küzdöttek és szenvedtek a történelem során." Kardos e lelki kapocs megteremtésében munkálkodott, hogy átültesse a „magyar szellemiséget" a Mura menti szlovénok identitásába.[39] Hogy mennyire fontosnak vélték Kardos munkáját, a muraszombati evangélikus gyűlés 1917 szeptemberében emlékezett meg a hodosi lelkészről, aki szerintük „tiszta vend nyelven írt (…) különösen becscsel bírnak vend nyelven írott egyházi énekes könyvei, melyek ma is a vendség körében nagy elterjedtségnek örvendenek." Az evangélikus értelmiség a századforduló után szembeállította Kardos konzervatív vend nyelvét a katolikusok új irodalmi nyelvével, amin „már alig lehet a vend nyelv őselemeire ismerni, mert telve vannak szlovén kifejezésekkel." Ezért a muraszombati gyülekezet elhatározta, hogy Kardos jubileuma alkalmából szülőházát emléktáblával jelölik meg.[40]

A „magyarbarát" irányvonal a kiegyezéstől

A következő alfejezetben az evangélikus szlovén értelmiségnek a kiegyezés utáni időszakban közvetített liberális magyar nemzeti gondolatait vizsgálom meg. Már elöljáróban kijelenthetem, hogy a Kardos által követett politikai irány mérvadó maradt a lelkészek körében, ami a hazai belpolitikai élet közgondolkodását követte.

Czipott Rudolf (1825–1901) battyándi lelkész és alesperes mindenképp a Kardos-féle irányzat követőjének tudható be. Saját vend identitása kevésbé volt olyan erős, mint apjáé, Czipott Györgyé. Ennek ellenére három vend nyelvű könyvet is írt. Két prédikációskönyvet, és egy a konfirmációra felkészítő tankönyvet.[41]

37 Trstenjak, 2006. 171–172.

38 Nabüd. *Prijátel*, 1876. június 1. 1–2.

39 Uo. 164.

40 Kardos János emlékezet. *Muraszombat és Vidéke* [Továbbiakban: MéV], 1917. szeptember 30. 3.

41 Predga 1883-ga leta Octobra 14-toga dneva, liki na sztotni szpoumenek nasztávlanya Püczonszkoga Szpráviscsa czérkevnoga: i zkrátkim dojszpisüvanyem prigode püczonszke gmajne, V Keszthelyi: Grünbaum Márk Nyomdája, 1884.; *Predga 1888-ga leta oktobra 28-ga dneva na dén reformátzie: vu Battyándszkoj (Püczonszkoj) ev. Czérkvi*, v-Szoboti (Muraszombat),

Identitásáról sokat árulkodik önéletrajza, amit 1886. május 5-én írt. Már tízévesen Sopronba költözött édesanyjával és testvéreivel, ahol később elvégezte az evangélikus líceumot, majd 1847-ben a bécsi egyetem protestáns teológiai fakultásába iratkozott. Tehát már tízéves korában elhagyta a hodosi szlovén–magyar környezetet. Az 1848-as szabadságharc idején még Bécsben tartózkodott, ahol magára magyar tanulóként hivatkozott, majd hazautazott Sopronba. Felszentelése után szintén magyar környezetben, Kővágóörsön lett lelkész. A Vendvidékre csak 1858-ban tért vissza, miután Terplán Sándor battyándi lelkész meghalt, aki Czipottot utódjaként jelölt ki. Czipott már 1857-ben, az új battyándi templom felszentelésekor kapott Terplántól egy példányt az Újszövetség Mura menti fordításából, hogy olvassa és tanulja a vend nyelvet.[42] Czipott önéletrajzában is megírta, hogy azért nem tudott teljes mértékben vendül, mivel születésekor Őrihodos már túlnyomó részben magyar község volt, és csupán néhány szlovén fília tartozott hozzá. Ettől függetlenül gyermekkorában valamennyire beszélte a vend nyelvet, de lelkésszé választásakor már nem tökéletesen. Vend nyelvtudása fejlesztésében a battyándi közösség személye iránti ragaszkodása és iskolatársa, a polonai (később Vaspolony, ma Polana) születésű Benkó Ferenc főgondnok, majd egyházi felügyelő ösztönözte. Így sikerült a lelkésznek a nyelvet tökéletesen elsajátítania.[43] Czipott önéletrajzában azzal is elbüszkélkedett, hogy a Mura menti szlovénok sohasem képviselték a „pánszláv politikai irányt", a magyar nemzetiséghez „belsőleg húztak és vonzódtak". Ezért a lelkész a korszak modern politikai felfogásától ösztönözve a vend mellett magyar nyelvű istentiszteletet is tartott 1858-tól, amelyet a gyülekezet támogatón fogadott. Az ünnepi időszakban és néha vasárnap az istentisztelet mellett a gyóntatást is magyar nyelven végezték, ezzel Czipott úgy érezte, hogy valamit tettek Magyarország ügyéért, még ha tudták is, hogy ezzel a magyarosodás a gyakorlatban nem sok eredményt érhet el.

A lelkész az iskolaalapítás terén is aktív volt. Battyándon emeletes, kéttanítós iskolát építtetett 1860-ban. Az ő pártfogása révén 1868-ban további állami, községi és felekezeti fenntartású iskolákat alapítottak Musznyán (ma Moščanci), Andrejcen (később Andorhegy, ma Andrejci), Zsidahegyen (ma Vučja Gomila), Kupsincon (később Murahalmos, ma Kupšinci), Tessanócon (később Mezővár, ma Tešanovci) és Alsómarácon. A felsorolt iskolák iskolaszékeinek elnöke Czipott lett. A lelkész működését több káplán is segítette az évek során, akik között csupán Berke József volt egyedül szlovén származású. A többi magyar lelkészt maga tanította meg a Mura menti szlovén nyelvre.[44] Hima Sándort (1864–1936), az alsómaráci

Muraszombat: Grünbaum Márk Nyomdája, 1888.; *Vcsenyé konfirmátzie*, v-Szoboti (Muraszombat), Muraszombat: Grünbaum Márk Nomdája, 1888.

[42] Czipott Rudolf önéletrajza. Knjižnica Murska Sobota. https://www.ms.sik.si/fileadmin/user_upload/CzipottRudolf_%C3%B6n%C3%A9letrajza_1886.pdf (Utolsó letöltés: 2026. március 24.)

[43] Uo.

[44] Uo.

lelkészt, aki gömöri származású magyar volt, a legjobb vendvidéki evangélikus szónoknak tartották.[45] Azonban Czipott Rezső a Mura menti szlovén nyelv fejlesztése és oktatása mellett a magyar kultúra terjesztése mellett szállt síkra. Tevékenyen közreműködött a Vas megyei szlovén községek névmagyarosítása körül 1887-ben. Pucinc ekkor vette fel a Battyánd nevet, Batthyány Miksa (1739–1804) emlékére, aki a battyándi templom, iskola és lelkészlak számára ingyen adományozta az építési telket.[46] Czipott ugyan büszke volt a vend nyelvre, és a Küzmics István-féle nyelvi hagyományra, az Újszövetség lefordítására, mégis ennek ellenére úgy gondolta, hogy a teljes Bibliát felesleges lefordítani, mivel a Vendvidék „rohamosan haladt a magyar nyelv elsajátításában".[47] Jól tükrözi a vendvidéki evangélikus értelmiség kapcsolatát a magyar nyelvhez, hogy 1870-ben harmincegyen fizettek elő az első teljes magyar evangélikusnak készült bibliafordításra, amelyet Kámory Sámul (1830–1903) fordított görög nyelvből. Teljes Mura menti szlovén nyelvű Bibliára azonban nem gyűjtöttek. Czipott a *Vasmegyei Lapok* 1872. évi egyik számában a vendvidéki népoktatás sanyarú sorsa mellett a „vend kérdés" kapcsán is megszólalt. Nála is érezhető a Mura menti szlovénok származása körüli bizonytalanság. A Mura túloldalán élő szlovénokról nem sokat tudhatott, mivel szerinte a „vendek" a nagy szláv törzsnek még a 6. században leszakadt ága, akik elfogulatlanok voltak és nem lelkesedtek a nemzetiségi ábrándokért. Egyszerűen csak Magyarország polgárának tartották magukat, a magyarokkal pedig osztoztak a hazaszeretetben.[48] Ez a gondolatiság mindenképp jellemző a többi evangélikus értelmiségire is.

Czipott identitása kapcsán Božidar Raič szintén megnyilatkozott, így a szlovén nemzeti mozgalom narratíváján keresztül is értelmezhető a battyándi lelkész tevékenysége. Sérelmezték, hogy Czipott nem követte a Terplán-féle szlovén meggyőződést, „félelmetes és szenvedélyes magyarón volt", a nagy ünnepek idején is magyarul prédikált, hogy ezzel is a „népet magyarosítsa", mint egykor Kossics József, megvilágosodása előtt. Attól persze, hogy a nagy ünnepek idején magyarul prédikált, egyáltalán nem gyorsította Battyánd vagy a térségbeli szlovén települések magyarosodását. Trstenjak ezt kiegészítette azzal, hogy a nép nem is értette a battyándi lelkész magyar prédikációját.[49] Czipott saját identitásáról Raičnak írt levelében is megnyilatkozott:

[45] Mohácsy Lajos: A mi vend testvéreinkről I. *Evangélikus Egyház és Iskola*, 1904. december 15. 601–602.
[46] Czipott Rezső. 1825–1901. *Evangélikus Egyház és Iskola*, 1901. június 13. 299–301.
[47] Mesterházy Sándor: Kuzmics István. *Harangszó*, 1923. december 9. 370–371.
[48] Czipott Rezső: Tanügy. Vasmegye tótsági vidéke 1872 aug. 14. *Vasmegyei Lapok*, 1872. augusztus 22. 1.
[49] Trstenjak, 2006. 74.

> „Elődeim heves ajánlása alapján a sors Pucincba vezetett; gyermekkori első éveim óta elhagytam ezt a helyet, és így teljesen elfelejtettem a szlovén nyelvet, ezért amikor idejöttem, három évig éjjel-nappal gyakorolnom kellett; de hála Istennek, most már szlovén prédikátor vagyok, már nem halogatom, hanem szabadon készítem elő a prédikációimat, és gyakran prédikálok is. Az írói dicsőséget azonban nem érem el, és nem is vágyom arra, hogy ilyen magasságokba emelkedjek, különösen a jelenlegi korban, amikor itt is mindenhol magyarul beszélnek. Mi, szlovénok, nem vagyunk pánszlávok, és nem is akarunk azok lenni. Nincs itt talaj a szláv összeesküvéseknek és zűrzavarnak. E nép egy maroknyi részének szlovén anyanyelve mellett a magyar nyelvet is ismernie kell, ez a mi célunk és küldetésünk, amelyre a királyság jó hazafiaiként törekszünk."[50]

Ez alapján Czipott a kiegyezés idején még biztos nem a teljes elmagyarosodás mellett érvelt.

Anton Trstenjak battyándi látogatása idején ismerte meg személyesen Czipottot és az általa követett felfogást. Remélte, hogy valami újat megtudhat a battyándi lelkész apjáról, Czipott Györgyről és esetleg más vendvidéki íróról, könyvről, azonban hamar csalódás érte. Trstenjakot a helyi körjegyző, Csaplovics Ferenc kísérte, aki figyelmeztette őt, hogy semmi érdekesre ne számítson Battyándon. Czipott barátságtalanul fogadta a stájerországi tudóst, és meglepődött, hogy valaki ilyen dolgok miatt kereste fel őt. Czipott nem ajánlotta fel nekik azt sem, hogy üljenek le, és egyáltalán nem válaszolt a szlovén utazó kérdéseire. Trstenjak kifejtette neki, hogy mennyire érdekelte őt a magyarországi szlovénok nyelve és élete, és hogy apja imakönyve szép elméket állított a szlovénoknak irodalmi téren. Egy idő után Czipott durván megkérdezte Trstenjaktól, hogy mit keresett a Vendvidéken, lehet, hogy „pánszláv agitátort" látott a szlovénban. A körjegyzőt meg is ijesztette a gyanakvás, ezért távozásra intette Trstenjakot. Czipott viszont egyik könyvében megnézte, hogy apja pontosan mikor született, majd Trstenjak felé fordult, és emelt hangon ezt mondta neki: „Nekünk szlovénoknak magyarosodunk kell, nincs szükségünk irodalomra." Ezért Trstenjak is azt a következést vonta le Czipott identitásáról, hogy apja szlovénok iránt érzett szeretetét egyáltalán nem követte. Trstenjak legalább képet kaphatott a battyándi nemzetiségi, politikai viszonyokról. Attól függetlenül, hogy az egész települést csak szlovénok lakták, mégis egy ilyen „lelkes magyar" vezette a közösséget. Azt viszont pozitívan értékelte, hogy a magyarul tudók megszaporodása ellenére a templomban még mindig nem érvényesült a magyar nyelv,[51] a magyar prédikációk ellenére.

A battyándi lelkész után Kováts István (1866–1945) magyar lelkészt kell kiemelnem, aki az újonnan alapított muraszombati egyházközség vezetője volt.

[50] Raič, 1870. 70.
[51] Trstenjak, 2006. 74, 164.

Az egyházi életen túl ő is aktívan részt vállalt a helyi politikai és kulturális életben. A muraszombati „városi" tanács képviselője, az 1897-ben alapított Vendvidéki Magyar Közművelődési Egyesület (V.M.K.E.) vezetőségi tagja volt, és a Muraszombati Takarékpénztár elnöki székét is betöltötte. Kováts 1892-től szolgált Muraszombatban, egészen 1945-ig, 1922-ben pedig esperes lett.

A fiatal lelkész Muraszombatba érkezése előtt egy szót sem tudott vendül, erről maga is megemlékezett. Kováts szerint ez kiválóan reprezentálta „a gyülekezet magyar érzületét, hogy mindkét választáskor mellőzve a vend jelölteket, magyar anyanyelvűeket választott lelkészévé."[52] Kováts hamar nekiállt a nyelv elsajátításának, virágvasárnap már meg is tartotta első szlovén prédikációját. A muraszombati magyar nyelvű prédikációt bevezetése azonban nem hozzá, hanem elődjéhez, Balogh Istvánhoz volt köthető. A muraszombati gyülekezet gyűlése 1886. szeptember 23-án kimondta, hogy minden harmadik vasárnap magyar istentiszteletet is tart.[53] Kund Sámuel esperes a vendvidéki gyülekezetek istentiszteletének nyelve kapcsán intézett jelentése szerint Péterhegyen kívül minden gyülekezet tartott magyar nyelvű istentiszteletet. Persze, néhányuk csupán a nagyobb egyházi és állami ünnepek idején.[54]

A Kardos-féle evangélikus gondolatiság Kovátsot is megihlette, nagy tisztelőjévé vált a volt őrihodosi lelkésznek. Kardos számos kéziratát összegyűjtötte, sőt, Küzmics István *Újszövetség* fordításának eredeti kiadását is nagy becsben megőrizte.[55] Tehát az evangélikus vendvidéki kulturális örökséget nagyra tartotta.

---

[52] Kiss János (szerk.): *Tisztelendő Méltóságos Gyurátz Ferenc a dunántúli ágostai hitv. evangélikus egyházkerület püspöke által, a Vasi Közép Egyházmegyében 1900. máj. 8-20-ig napján teljesített Egyházlátogatás*. Kézirat. 337.

[53] Uo. 329.

[54] Kund Sámuel jelentése a püspöknek. EOL, Vasi Közép Egyházmegye, Közgyűlési iratok és esperesi irattár. 12. doboz, 17. csomó. 1892/3 – 1893/4. „*Jelentem, hogy: 1. Vasi Közép Egyházmegyémben minden lelkész és segédlelkész tud jól magyarul. 2. Az isteni tiszteletek* (…) *Battyándon vend és évenként 10-szer magyar nyelvű is. Muraszombatban vend nyelven, minden harmadik vasárnap magyarul is. Tótmoráczon minden negyedik vasárnapon magyar nyelven, máskor vendül. Tótkeresztúrott vend az isteni tisztelet nyelve, de advent első vasárnapján, karácsony első és második, húsvét első és második, pünkösd első és második, áldozó csütörtökön, nagypénteken, vízkereszt és újév ünnepén magyar nyelven is, vend nyelven is. Hodoson vend nyelven tartatik az isteni tisztelet minden vasár és ünnepnapon, ünnepek másodnapján magyar, vízkereszt és István király napján, magyar nyelven is tartatik isteni tisztelet* (…) *Domonkosfán magyar isteni tisztelet tartatik minden vasárnapon és minden sátoros ünnepen d.e. és d.u., hétköznapokon is reggeli könyörgés, vend nyelven is tartatik isteni tisztelet minden második vasárnap és minden sátoros ünnepen. Csak Péterhegyen tartatik az isteni tisztelet kizárólag vend nyelven. Bodóhegyen minden hónap utolsó vasárnapján vagy ünnepén tartatik magyar nyelven isteni tisztelet, úgy húsvét hétfőn, egyébkor vend nyelven. Anyakönyvek a muraszombati és tótmoráci kivételével vezetettnek a fentebb elősorolt gyülekezetekben, és pedig magyar nyelven*."

[55] Sedar, Klaudija: Mentaliteta prekmurskih evangeličanov v začetku 20. stoletja. *Stati in obtati*, 2019. 19–20. doi: 10.26493/2590-9754.15(30)11–22.

A kilencvenes években ugyan egy állami és egy római katolikus fenntartású iskola is működött Muraszombatban, de a gyülekezet úgy érezte, hogy a polgárosodás, a magyarosodás és az evangélikus hit megerősítésének eszméjét egy saját fenntartású iskola tudná támogatni. Ebben az ügyben a muraszombati lelkész 1892-ben egy felekezeti népiskola épületének jóváhagyása kapcsán a Vasi Közép Egyházmegye esperesének jóindulatát kérte, hogy a hivatkozott év szeptemberében már megindíthassák a tanítást. Arra hivatkozott, hogy a vallási szempontból elhanyagolt Vendvidéken bármilyen egyszerű felekezeti iskola is nagy áldással járt volna. Amikor a magyarnyelvi bizottságot képviselő alispán és a megyei tanfelügyelő tartott vizsgálatot a vidéken, és megtekintették az épülő iskolát is, elismeréssel nyilatkoztak róla.[56] A muraszombati gyülekezetnek a kis imaház helyett saját templomra is szüksége volt. Kováts és a gyülekezet vezetése írt egy levelet a belügyminiszternek, hogy a gyülekezetet anyagilag mennyire megterhelte az iskola és a paplak építése, ezért a felállítandó templom országos gyűjtésére kértek engedélyt. A minisztert a következő okokkal akarták meggyőzni: A kis imaház nem tudta ellátni a 2094 főt számláló gyülekezetet. Ennél még nagyobb befolyást tehetett a miniszterre az az érv, hogy az új templom a muraszombati gyülekezet magyarosító tevékenységét támogathatta:

> „Gyülekezetünk a vend városban, mint a vendség központján és főhelyén, a vallás mellett magyar nemzeti érdeket is képvisel és szolgál, mert a vendségben a mi gyülekezetünk volt az első, mely elhatározta minden harmadik vasárnapon magyarnyelvű istentisztelet tartását. S ezen tette által nemcsak a gyülekezet megmaradását istápolja erősen, hanem e hazafias tettével a környékbeli gyülekezeteket is hasonlóra serkenti, amint, hogy már két gyülekezet követte is példánkat."[57]

Az iskolát még ősszel, október 30-án, a reformáció ünnepén nyitották meg:

> „Előbb a templomban magyar nyelven, majd az iskolában vend nyelven kérte Isten áldását a s. lelkész az új intézményre. (...) 50 forint mint iskolafelavatási emlék alap takarékba tétetett, azon rendeltetéssel, hogy ennek kamatja évenként a vizsgakor a jó tanuló és a magyar nyelvben legszebb előmenetelt tett gyermekek közt osztassék ki."[58]

Kováts nagy buzgósággal tanította a környező falvak szlovén gyermekeit. A következő évben a vallás- és közoktatásügyi minisztertől százötven forint

[56] Kováts István lelkész esperesnek írt levele. Muraszombat, 1892. július 8. EOL, Vasi Közép Egyházmegye, Közgyűlési iratok és esperesi irattár. 12. doboz, 17. csomó. 1892/3 – 1893/4.

[57] A nagyméltóságú m. kir. Belügyminisztériumhoz felterjesztett alázatos kérvénye a muraszombati ág. hitv. ev. gyülezetnek. Muraszombati, 1893. június 5. EOL, Vasi Közép Egyházmegye, Közgyűlési iratok és esperesi irattár. 12. doboz, 17. csomó. 1892/3 – 1893/4. 8.

[58] Kiss 338.

támogatást kérvényezett, mivel a muraszombati iskolán kívül a murahalmosi és a kőhidai (korábban Gederóc, ma Gederovci) iskolában is tanította a hittant, az utazás nagy pénzügyi terheket rótt a lelkészre. Munkájának létfontosságát azonban megint a magyarosítással magyarázta:

> „Ezen vend iskolákban a vallást teljesen magyar nyelven tanítom, mely állításom bizonyítására hivatkozni bátorkodom Vas megye nagyságos alispánjára, aki ez előtt egy évvel ez iskolában lévén, állítom igazságáról személyesen is meggyőződött."[59]

Az evangélikus iskolák tanítói magyar nyelven oktattak szinte minden tantárgyat, a magyar nyelv tanítása kapcsán is rendelkeztek minden elvárással. A Vas megyei alispán, Károlyi Antal (1843–1911) érdeklődése a magyar nyelv tanítása és a tanítók képesítése kapcsán Kund Sámuel esperes a dunántúli püspöknek a következőt jelentette:

> „A nt. alispán úr által a vendvidéki gyülekezetekkel s tanító urakkal sürgősen közlendő tudomásul s hozzá alkalmazkodás végett. Egyúttal felhívom a tanítóurakat, hogy habár addig is tudtommal megfeleltek a magyar nyelv tanításában a törvények és méltányos várakozásoknak, és panasz e tekintetben egyikük ellen sem emeltetett."[60]

Az iskolai feladatok mellett a gyülekezeti autonómia megteremtése is fontos kérdés volt. A muraszombati gyülekezet anyásítása után jobb pénzügyi helyzetben, így megfelelő befolyással tudtak hatni a kisváros felekezeti és politikai ügyeire is. Az anyásítási, vagyis Battyándtól való elszakadási kérelmüket Muraszombat „város" Vendvidékre gyakorolt politikai-kulturális-gazdasági szerepével indokolták:

> „(…) Muraszombat kezdett mindinkább úgy egyházi, mint politikai tekintetben a vendség központja lenni. Mint járási székhely, a hivatalság és intelligencia tartózkodási helye lévén, gyors fejlődésnek indult, s mindinkább vonzotta magába a környék lakosságát. Természetes, hogy az evangélikusokat is. Az a körülmény azonban, hogy a bevándorlók többnyire iparosok és kereskedők, tehát félműveltek, s hozzá vallásukról csekély, majd semmi ismerettel sem bíró emberek voltak. Érthetővé teszi azt a sajnos tényt, hogy itt a katolikusság központján majd kivétel nélkül, mind katolikusokká lettek. Ehhez járult még, hogy a Muraszombatban lévő négy tanerővel bíró állami népiskola és

[59] A nagyméltóságú m. kir. vallás és közoktatásügyi miniszter úrhoz felterjesztett alázatos kérvénye Kováts István muraszombati ág. hitv. ev. missió lelkésznek, melyben a halmosi, kőhidai, és muraszombati állami népiskolákba járó ev. gyermekek vallásoktatásáért 150 fr. évenkénti segélyezésért esedezik. Muraszombat, 1893. november 25. EOL, Vasi Közép Egyházmegye, Közgyűlési iratok és esperesi irattár. 12. doboz, 17. csomó. 1892/3 – 1893/4.

[60] Kund Sámuel jelentése a püspöknek. 1893. október 13. EOL, Vasi Közép Egyházmegye, Közgyűlési iratok és esperesi irattár. 12. doboz, 17. csomó. 1892/3 – 1893/4.

kétosztályú iparosiskola, továbbá a közelben lévő halmosi két tanerővel bíró és a kőhidai egy tanerővel bíró állami népiskola, az evangélikus gyermekeket, felekezeti iskola hiányában, mind magához fogadván, mivel azok vallástanításáról az anyagyülekezeti lelkész nem gondoskodott, nagymérvű elfoglaltsága miatt nem is gondoskodhatott. Ezen gyermekek, kiknek száma évenként körülbelül kétszázötven, vagy vallásismeret nélkül, vagy pedig a katolikus lelkészek által elcsábíttatva, katolikus szellemben nőttek fel. Ezen elszomorító állapot bírta végre a hitükért még lelkesedni tudó jobbérzelműeket arra, hogy itt Muraszombatban a környékbeli tizenhárom faluval társulva ev. gyülekezetet alakítsanak. 1885-ben megkezdték e tekintetben már a mozgalmat, de minden kísérletük meghiúsult az anyagyülekezet lelkészének részvétlenségén. Végre 1889-ben megalakult tényleg e gyülekezet, de az anyagyülekezet oly terhes feltételeinek kénytelen kelletlen elfogadásával, hogy annak értelmében mindennemű fizetést és szolgálmányt, ép úgy kell továbbra is teljesítenünk Battyándon, mint az előtt."[61]

Egy „különutas" lelkész?

Az evangélikus lelkészek között beazonosíthatunk több személyt, akik nem értettek egyet a teljes magyarosodással és a „vend identitás" propagálásával. Azonban közjogi szempontból lojálisak maradtak a fennálló politikai helyzethez. Ehhez tartozott Terplán Jenő és Szinicz Lajos lelkész, de közülük talán Berke János a legfontosabb, aki sok tekintetben kiállt szlovén identitása, de a magyar politikai nemzet mellett is. Berke 1839-től hetvenkét éven át volt Tótkeresztúr lelkésze. A Muraszombati járás politikai elitje tisztelte őt, magyar hazafiként tartották számon. Ehhez képest a szlovéniai történeti munkák erős szlovén identitását emelik ki. Úgy vélem, hogy a valóságban mindkettő igaz, mivel ekkor nem zárta ki egymást a kettő. Szlovén írói munkássága leginkább a fordítások előkészítésében merült ki, saját munkája sajnos elveszett, vend–magyar szótárát pedig nem fejezte be.[62] Politikai ügyekben élete végig aktív volt, vármegyei virilistaként politizált, testvére, József képviselőválasztását is támogatta, aki a goricskói (hegyvidéki) szlovénok szavazatát nyerte el. Fejlett politikai gondolkodását jelzi az is, hogy úgy vélte, Oroszország a cári uralom alatt szét fog esni, ahogyan a Monarchia is, mert a vasbilincsek nem

[61] A főtisztelendő és méltóságos egyházkerületi közgyűléshez intézett alázatos folyamodványa a muraszombati evang. leánygyülekezetnek melyben a nevezett leánygyülekezet anyásításáért esedeznek. B) Muraszombat, 1893. július 4. EOL, Vasi Közép Egyházmegye, Közgyűlési iratok és esperesi irattár. 12. doboz, 17. csomó. 1892/3 – 1893/4.

[62] *Pôtikazanye za one, ki szo nê vrácsi, pro o'zivávanyi lüdi na pô mrtvi, i prvo pomáganye pri nágloj, zitka pogibeli*. In folio. 4 lap. Szombathely. [ez a munka elveszett]; *ABC zacsétne knige cstenyá za vesznicske solé. Po rédi Gönczy Pál-a. Nóvo vödánye*. V Budapesti: Vogr. kr. ministerium vadlüványa i návuka, 1899. 94 lap; *Novi zákon ali Testamentom Goszpodna nasega Jezus Krisztusa. Szlovencseni po Küzmics Stevani*. V Becsi, Vödáni po angluskom i zvönésnyem tüváristvi za Biblie. V Becsi: A. Holzhausen, 1883. 117 lap.

tudják összetartani a különböző nemzeti érzéseket és nyelveket. Halála előtt egy ezerkétszáz koronás alapítványt tett a Soproni Evangélikus Líceumban, amelyből fiatal szlovén lelkészek nyerhettek ösztöndíjat.[63]

Az 1848-as vendvidéki események történeti feldolgozása sajnálatos módon eddig egészen hiányos volt. Pedig pont az evangélikus lelkész Berke Jánoshoz köthető az egyik legérdekesebb epizódja a helyi eseményeknek, amit csak Fliszár János (1856–1947), Sinkovich Elek (1868–1938) és Kováts István elmondása alapján tudunk rekonstruálni.[64] Anton Trstenjak Berkével való találkozása alapján az evangélikus lelkésznek személyes, baráti kapcsolata volt a szlovák Jozef Miroslav Hurban (1817–1888) „nemzetébresztővel", aki 1836-ban járt nála Tótkeresztúron, valószínűleg bécsi éveik alatt ismerkedtek össze. Hurban 1848-ban Berkét is megkereste, hogy a liberális magyar kormány elleni felkelésre buzdítsa a Mura menti szlovénokat, de sikertelenül. Hurban nem csak őt, hanem Terplán Sándor lelkészt és a helyi elit közül is sokakat győzködött. Berkének pénzt, egy szép bécsi kételemes házat és gyermekei taníttatását ígérte. Berke azonban visszautasította az ajánlatot, mivel szerinte a Mura menti szlovénok békében és elégedetten éltek, nem volt okuk a lázadásra, lelkészként pedig nem vállalhatná a felelősséget, hogy a nyugodt életet élő embereket erőszakba és még nagyobb nyomorúságba taszítsa. A közhangulat tekintetében a nép nem érezte magát elnyomottnak, mivel ugyanazon jogok illették őket, mint az ország többi lakóit. Hurban ennek ellenére egy fiatal szlovén fiút arról győzködött, hogy a magyarok elnyomják a szlávokat, megfosztották őket jogaiktól, el akarják venni földjüket, nyelvüket és hagyományaikat pedig fel akarják számolni. A fiú elutasította ezeket az állításokat, aki ugyan szlovén anyanyelvű volt, „magyarnak" tartotta magát, azt pedig nem tapasztalta, hogy a magyarok elnyomnák a szlovénokat, mivel a két nép testvéri viszonyban él együtt. A legény szerint a szlovénok Kossuth felhívására a honvéd zászlóra akartak felesküdni, ezért teljesen hiábavalónak tartotta, hogy Hurban a magyarok ellen akart toborozni. Ezen felül a szlovák lelkész azzal akarta meggyőzni a helyieket, hogy Jellasics horvát bán negyvenezer fős sereggel készül betörni Magyarországra, és ha a szlovénok nem csatlakoznak ehhez, akkor a seregek felégetik az egész Vendvidéket. Hurban propagandaakcióját viszont a Muraszombatból érkező Szapáry Antal gróf és Augusztich Sándor főszolgabíró szakította meg. Berke János pedig Kardos János őrihodosi lelkésznek segített a helyi nemzetőrség megszervezésében. Több vendvidéki honvéd harcolt később Budán is.

A negyvennyolcas események után térjünk ki Berke szlovén identitására, ami számára minden bizonnyal nagyon fontos volt. Fliszárék is azt emelték ki, hogy Berke nagyon szerette népét és a szlovén nyelvet, de mindenféle lekicsinylés

[63] II. Prekmurja szvetszki evang. znameniti možje. Berketova família. *Düsevni Liszt*, 1926. május 20. 67–68.; 1926. június 20. 80–81.

[64] Uo.; Sinkovich Elek: Néhány sor a nagy idők történetéből. *MéV*, 1902. március 23. 1–3.; Kováts István: Nekrológ. Berke János. *Evangélikus Őrálló*, 1908. június 24. 204–205.

nélkül tisztelte a magyar államnyelv értékét és szükségességét. Emellett németül is tökéletesen tudhatott, amit a valódi műveltség forrásának tartott, de a német nacionalista politikát elítélte. Szlovén identitása miatt elítélte a szlovén falvak neveinek magyarosítását, mivel úgy gondolta, hogy „*[N]em kívülről, hanem belülről kell a szellemet a hazához kötni, eljön az idő, amikor ezeket a neveket elvetik, és újra felveszik az eredeti neveket*."[65]. Attól függetlenül, hogy magyar szellemű intézményekben nevelkedett fiatal korában, nem tántorította el anyanyelve iránti tiszteletét, mint ahogyan ezt Czipott Rezsőnél is láthattuk. Berke csak a tótkeresztúri gyülekezethez tartozó két elmagyarosodott településen prédikált magyarul, minden máshol szigorúan szlovénul.

Trstenjak szerint Berke „nehezen viselte a magyar önkényt", ami valószínűleg túlzó állítás, egyes ügyek kapcsán viszont kifejezhette nemtetszését, amikor Trsenjakkal bizalmi kapcsolatba került. Úgy gondolom, ez alátámasztható, mivel ezt Berke leginkább a szlovén nyelvű oktatás háttérbe szorulása és az istentiszteleteknél tapasztalható magyarosodás megerősödése kapcsán gondolta. Mivel Berke nagy pártfogója volt az oktatásnak, ausztriai városok iskoláit is meglátogatta (Varaždinske Toplicét vagy akár Radkersburgot), ezért lelkészeit is buzdította, hogy dolgozzanak és fejlődjenek úgy, mint a stájerországi szlovénok. Berke a Mura menti szlovén irodalmi nyelv megreformálásán is dolgozhatott, erre utal az, hogy Küzmics *Újszövetség* fordításának negyedik kiadásánál horvát és szlovén szótárak segítségével változtatott a szövegen. Berke elfogadta az egységes szlovén nemzet gondolatát, ezért is vágyódott az iránt, hogy a vendvidékiek irodalmi nyelvben is egyesüljenek az ausztriai szlovénokkal. Erről valószínűleg Anton Janežič (1828–1869) győzte meg, aki 1838-ban járt nála. A magyar kormány meggátolta ennek a gondolatnak a megvalósítását, erősen fellépett minden ilyen egységesítő gondolat, például a szlovén helyesírás bevezetése ellen. Persze, felmerül a kérdés, ha Berke így gondolkodott, akkor miért nem írt könyveket anyanyelvén? Erre saját maga azt a választ adja, hogy a magyar kormány csak azokat a vend könyveket engedélyezte, amelyek olyan szellemben íródtak, amit elvártak. És mit vártak volna el? A „vend kérdés" egyik ismeretlen epizódja Berkéhez kapcsolódik, amikor a 19. század vége felé a magyar kormány meg akarta bízni a lelkészt, hogy írja meg az *Über den Ursprung der Wenden*, vagyis a *Vendek eredete* című propagandisztikus pamfletet. Ebben az írásban Berkének amellett kellett volna érvelnie, hogy a Mura menti szlovénok a magyaroktól származnak. Ezt a vend nyelvben található magyar szavakra akarták alapozni. Trstenjak a templomban is hallotta, hogy a papok amellett érvelnek, hogy a hívek a magyaroktól származnak, és őseik még magyarok voltak. De az utcán is hallotta valakitől, aki azt hangoztatta, „*hogy ezek a szlovének a magyaroktól származnak, a magyarok nélkül semmik sem lehetnének, hogy*

[65] II. Prekmurja szvetszki evang. znameniti možje. Berketova família. *Düsevni Liszt*, 1926. május 20. 67–68.; 1926. június 20. 80–81.

magyar anya szülte őket, és hogy minden műveltségüket a magyaroktól kapták." A tótkeresztúri lelkész a honorárium ellenére sem írta meg a munkát.[66]

A lelkészt Ferenc József magyar király 1898-ban a Koronás Arany Érdemkereszttel tüntette ki. A kitüntetés elfogadására csak barátai, Széchenyi Tivadar (1837–1912) gróf és Pósfay Pongrácz (1852–1918) főszolgabírói tudták rábeszélni. Pósfayék a felterjesztés kapcsán Berke egyházi és közügyek terén elvégzett munkájára és paptársai, polgártársai által biztosított bizalomra hivatkoztak. Egyházi irodalmi tevékenysége mellett kiemelték, hogy a kiegyezés után Berke fordította le az Országos Törvényár néhány évfolyamát Mura menti szlovén nyelvre, mert a törvényeket hiteles fordításban közre kellett adni. Berke viszont maga járta ki a kormánynál, hogy a törvénytárt ne fordítsák le szlovén nyelvre, annak ellenére, hogy pénzügyileg egészen jól járt vele. Úgy vélem, hogy ennek szimplán gyakorlati okai voltak: aki olvasta ezeket a törvényeket, mindenképpen tudott magyarul is. Az érdemkereszt kapcsán a tótkeresztúri plébánia idősebb tagjainak magyar nyelvtudását is kiemelték, akiket Berke még aktív tanítói korában oktatott. Velük a magyar nyelvtudásban csak a legfiatalabbak versenyezhettek. Berke több iskolaszék elnöke is volt, ő építtette az úrdombi (előbb Falkóc, ma Fokovci) és ottóházi (előbb Pecsnaróc, Otóc, ma Otovci) iskolákat is. A felsoroltak révén, szlovén identitása ellenére is, nagyon jó kapcsolatban volt a helyi elittel. Sőt, kitüntetése kapcsán a nagydolinci (később Dolány, ma Dolenci) katolikus plébános, Mentsik Károly (1939–1911) is felköszöntötte, ami a két felekezet baráti viszonyára utal.[67]

Az oktatás helyzete és a „magyar kultúra terjesztése"

A lelkészek tevékenysége után nézzük meg az evangélikus települések oktatási és kulturális helyzetét, ami a polgárosodás és a magyarosodás szempontjából kardinális kérdés volt. A vendvidéki evangélikus iskolákban, az 1868-os népoktatási törvény szellemében anyanyelven tanították a tanulókat. Azonban már a hetvenes években több iskolában is magyarul oktattak egyes tantárgyakat és az idősebb iskolásokat. Német Ferenc evangélikus tanító számolt be az oktatás helyzetéről 1868-ban. A battyándi iskolában a vend és magyar olvasást is tanították. Az őrihodosi magyar iskola 109 tanulójából 50 szlovén diák volt, akik a környező szlovén falvakból érkeztek, és az iskolában már az első osztályosok is magyarul feleltek. A vizsgák során az első osztályba járó szlovénok vallástanból értően és jól feleltek, gazdaságtanból jó magyar kiejtéssel. A második osztályosok a hittant szlovénul is tanulták. A tótkeresztúri elsős tanulók magyarul és szlovénul is tanulták a hittant,

[66] Trestenjak, 2006. 64–66.; 187–188.; Trstenjak, Anton: Ivan Berke. Ob njegovi devetdesetletnici. *Slovenski Narod*, 1904. október 8. 1–2.

[67] Berke János. *MéV*, 1898. július 17. 2.; Egy emberélet a közügyek szolgálatában. *MéV*, 1898. július 24. 2.

magyarul is olvastak, magyarul és szlovénul is kikérdezték a tanulók egymást. A „keresztény ábécét" nagyon jól tudták, a nagyobbak értették is, magyarul is olvastak, középszerű kiejtéssel. A másodikos lányok a táblára írt számokat magyarul mondták ki. A felsőpetróciak közül mindenki szlovénul olvasott, írt és énekelt. A sztrukóci (később Sűrűháza, ma Strukovci) iskolások tanítója magyar volt, katolikus gyerekek is jártak ide, hogy magyarul tanulhassanak. A kiegyezés körüli években jelentkező iskolalátogatási problémák, a tanárhiány a későbbiek során is meghatározóak voltak. Német Ferenc tanító a gondok forrását abban látta, hogy „a vend nyelvnek irodalma nincs, mi nagy oka annak is, hogy a nép gyermekei közül kevés szánja magát a tanító pályára, s igy kénytelenek idegen ajkú tanítókat választani." A gyülekezetek a magyar tanítókhoz ragaszkodtak, mert a német nyelvű tanítók se a vend, se a magyar nyelvet nem ismerték, ez pedig gyakran ellenszenvet szült az iskola iránt a közösség és diákok részéről.[68]

Ugyan Kardos János több magyar tankönyvet (leginkább olvasókönyveket) is lefordított Mura menti szlovén nyelvre, ezeken kívül a hetvenes években nem készült el a többi tantárgy tankönyveinek fordítása. Szinicz Lajos (1830/32–1895) bodóhegyi lelkész 1871-ben az esperesi gyűlésnek írt jelentésben arra hívta fel az egyházmegye figyelmét, hogy segítsék a szükséges és hiányzó vend tankönyvek kiadását.[69] Azonban újabb tankönyvek nem születtek. Feltétlenül ambíció se volt erre később az evangélikus (és állami) iskolák kapcsán, így inkább minden tárgyat magyarul, magyar tankönyvekből tanítottak. Szinicz e problémakör kapcsán 1873. július 3-án azt jelentette az egyházmegyei iskolai bizottmánynak, hogy az iskolák a hiányzó szlovén tankönyvek miatt több tárgyat nem tudtak tanítani.

> „Taníttatott több kevesebb-sikerrel minden vendvidéki iskolában a vallás, olvasás, írás, számvetés, ének, történelem és földrajz. Alkotmánytan csak Hodoson és Domonkosfán adatott elő magyar nyelven, vend kézikönyv pedig nem lévén annak tanítására, a többi iskolákban mellőztettek. Hasonló okból elmaradott a gazdaságtan is, csak Hodoson adattatott elő. (…) Nagy hátránya van az oktatásnak vendvidéken vend tankönyvek hiánya, minek következtében a tanítók a legjobb akarat és legnagyobb igyekezet mellett sem működhetnek kívánt sikerrel a tanítás fontos ügyében, mely sajnos körülményt a nagyt. egyházm. iskolabizottmány komoly figyelmébe ajánlom."[70]

A magyar nyelv kötelező oktatásáról szóló törvény (1879. XVIII.) hatályba lépése a magyar nyelvoktatás felé billentette a felekezeti népiskolákat is. Magyar József körlelkész közel nyolc évvel később, 1881-ben a péterhegyi iskola

[68] N[émet Ferenc]: Mura-szombat vidéke 1868. oct. 25-én. *Vasmegyei Lapok*, 1868. október 29. 2.
[69] Szinicz Lajos jelentése az esperesi gyűlésnek 1871. július 25-én. EOL Vasi Közép Egyházmegye 7. doboz 9. cs..
[70] Szinicz Lajos vendvidéki körlelkész jelentése az egyházm. iskolai bizottmánynak, 1873. július 4-én. EOL Vasi Közép Egyházmegye 7. doboz 9. cs.

kapcsán azt jelentette, hogy a természettanon kívül minden tárgyat tanítottak, de csak a földrajzot és az alkotmányt tanították magyarul. Tótkeresztúron tankönyvek nélkül, magyarázatokból tanultak. Magyarul a nagyobbak közül már mindannyian értettek, könnyen fordítottak és helyes kiejtéssel szavaltak.[71] Berke János alesperes 1882-ben már azt jelentette, hogy a magyar nyelv tanítására „mindegyik iskolában kellő gond fordíttatott", a kilenc vendvidéki evangélikus tanítóból négy el is nyerte a magyar nyelvterjesztési alap jutalmát.[72] Szinicz lelkész 1882. júliusi iskolalátogatási jelentése bevezetőjében már azzal büszkélkedett, hogy a vendvidéki iskolákban a magyar nyelv oktatása mekkora előmenetelre tett szert, a diákok pedig olyan szinten el tudták sajátítani, hogy lehetségessé vált, hogy egyes tantárgyakat teljesen magyar nyelven tanítsanak. A battyándi másodikosok minden kötelező tantárgyat már magyarul tanultak, eredményük az év végén pedig dicséretes volt. A péterhegyiek a hittant, a természettant és a számtant szlovénul, a földrajzot, a természetrajzot és a történelmet magyarul, az alkotmánytant nem tanulták. A sűrűházaiak az alkotmány kivételével minden tantárgyat magyarul tanultak. A felsőszlavecsaiak (később Felsőcsalogány, ma Gornji Šalevci) a hittant, a keresztény ábécét, magyarhon történetét, a földrajzot, a természetrajzot, a számtant, a szlovén és magyar olvasást, verselést, egyházi énekeket és dalokat tanultak. Az alsómaráciak a hittant, a magyar és szlovén olvasást, a számtant magyarul és szlovénul, a földrajzot, a magyarok történetét, a gazdaságtant, a természetrajzot és a természettant tanulták.[73] A vendvidéki evangélikus iskolák azonban a dualista időszak végére sem váltak teljesen magyar nyelvűvé. Persze, az anyanyelvű oktatás is csak kisegítő szinten maradt meg. Az 1905/6-os tanévben a hét evangélikus fenntartású iskolából hat magyar tannyelven és szlovén kisegítő nyelven tanított 1229 tanulót, egy iskolában pedig magyar és szlovén vegyes oktatási nyelv mellett tanítottak 130-at.[74]

A fentiekből is látszik, hogy egy tantárgy volt, amelyet az evangélikus iskolákban is legtöbbször anyanyelven tanítottak: a hittant. Ez főleg a katolikus fenntartású iskolákban volt kardinális kérdés, attól függetlenül, hogy ott is egyre több tantárgyat tanítottak magyarul. Az állami iskolákban is gyakori volt, hogy a hittant továbbra is szlovénul taníthatták. Persze, ettől függetlenül, mindhárom fenntartói intézménytípusban megfigyelhető volt, hogy a hittant magyarul tanították. Ezt leginkább a Vendvidéki Közművelődési Egyesület (V.M.K.E.) tagjai, a tanítóság és az evangélikus értelmiség támogatta. A helyi viszonyokat borzolta az az esemény, hogy 1914 tavaszán a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendeletében az állami, a községi és a polgári népiskolákban megengedte az anyanyelvű hitoktatás

[71] Magyar József: Jelentés a domoskofai, hodosi, f. petróczi és tótkeresztúri iskolákról az 1881/2 tanévben. EOL Vasi Közép Egyházmegye 7. doboz 9. cs.

[72] Berke János alesperesi jelentése 1882. június 29. EOL Vasi Közép Egyházmegye 7. doboz 9. cs.

[73] Szinicz Lajos vendvidéki körlelkésznek iskolalátogatási jelentése 1882. július 2-án. EOL Vasi Közép Egyházmegye 7. doboz 9. cs.

[74] *Magyar statisztikai évkönyv*, 1906. Budapest: Athenaeum. 346.

lehetőségét. A V.M.K.E. részéről Czifrák János muraszombati ügyvéd azonnali nemtetszését fejezte ki. Klekl József (1874–1948), ekkor már nyugalmazott római katolikus lelkész, aki a Belatinc-környéki szlovén érzelmű katolikus papok szellemi irányítója volt Ivanóczy halála után, ellenezte azok véleményét, akik az anyanyelvi oktatás lehetősége ellen szólaltak fel. Klekl cikkében mindenképp a magyarosító politika ellen érvelt, amit saját lapjában, a *Novine*ben is megtett.[75]

Azonban nem Kováts István, hanem Luthár Ádám (1866–1972), az új fiatal szlovén battyándi lelkész szólalt meg. Szerinte Klekl cikkével mindenki számára nyilvánvalóvá vált, hogy a katolikus papság ki akarta használni a rendelet adta lehetőséget. Luthár azonban nem várta el az egyháza területén működő hat tanítótól, hogy mostantól szlovénul tanítsák a hittant, lelkésztársai szolidaritásáról is meg volt győződve. Luthár azonban nem próbálta feloldani azt a dichotómiát, ami abban rejlett, hogy a reformáció pont az anyanyelven való művelődés segítette elő, most az evangélikus gyülekezetek az anyanyelvet próbálják mellőzni a templomban és az iskolában. Az, hogy a gyerekek eddig magyarul tanulták a hittant, semmiben nem gátolta őket a tantárgy és a magyar nyelv elsajátításában. Luthár alapján a gyerekek szerettek magyarul tanulni, amire fogékonyak is voltak, a második-harmadik osztályra már „el is tudták sajátítani" a nyelvet. A luthári felfogás szerint pont az okozott volna diszharmóniát, ha a hittant anyanyelven, a többi tárgyat pedig esetleg magyarul tanították volna. Egy másik érdekes aspektus a cikk kapcsán az, hogy Klekl felvetette a helyi papok-lelkészek engedelmességének kérdését: vajon Rómát vagy a muraszombati V.M.K.E-t kell hivatása alapján egy papnak követnie. Egyértelmű, hogy ezt az evangélikusoknak rótta fel Klekl. Az evangélikus szerző azzal támadt vissza, hogy a katolikus papságnak először a hazai törvényeket kellene betartani, nem Rómának engedelmeskedni, ami egyház- és mentalitástörténeti szempontból is igazán érdekes. Klekl megrovása szerint az evangélikus lelkészek és tanítók nem kértek a szülőktől engedélyt a magyar hitoktatáshoz. Luthár ugyan a hitoktatás kapcsán adott szülői beleegyezésről nem írt, de a havi két vasárnapi magyar misézésről megkérdezték a híveket, akik elfogadták ezt. Azt pedig nem értette, hogy az anyanyelvet a szívükön viselő katolikusok papok miért álltak ki még mindig a latin misézés mellett.[76]

A vendvidéki nyelvpolitika mellett a művelődés terjesztése is kulcsszerepet játszott az evangélikus értelmiség körében. Az evangélikus értelmiség két prominens tagja, Czipott Rudolf és Kováts István egy „magyar egyesület" vagy egy polgári olvasókör létrehozása kapcsán polemizált, még a vendvidéki tanítók által alapított *Magyarosító és Közművelődési Szakosztály* (1893) és a V.M.K.E. előtt.

Vasvármegye Törvényhatósága megvizsgált tizenegy iskolát és meggyőződtek arról, hogy a tanulók megfelelően haladtak a magyar nyelvtanulással.

[75] Vere včenje v šolah. *Novine*, 1914. április 3. 2.; Klekl József: A hitoktatás nyelve. *MéV*, 1914. május 31. 1–2.

[76] Mégegyszer a hitoktatás nyelve. *MéV*, 1914. június 7. 1–2.

A Muraszombati járásban nem is volt senki, aki a „magyarosítás" ellen felszólalt volna, a szülők kifejezetten örültek annak, ha a gyerekük magyarul tanult. Czipott szerint a népiskola utáni falusi környezet gátolta a szlovén gyermekek magyarosodását, mivel ilyenkor a fiatal „[…] *elveszti eddigi vezetőjét, hirtelen kizökken eddigi nevelési köréből s a tapasztalás mutatja, hogy az ily mintegy az élet hullámaiba kidobott új magyarunk lassankint – ha nem is feledi el egészen a magyar nyelvet, de visszaesvén környezetének szellemi világába, ismét csak a vend nyelv lesz a kenyere*."[77] Vas megye ennek ellenére nagy anyagi és szellemi tőkét invesztált a Muraszombati járás „magyarosítására". Ezért gondolta a battyándi lelkész, hogy a papságnak is ki kell venni a részét, meg kell „hálálniuk" a vármegye segítségét. A lelkészek az eredményesség terén úgy segíthettek, hogy lassanként a templomokban is teret engednek a magyar szónak. Czipott olyan romantikusan látta a szerepüket, hogy szerinte a magyar kultúrát terjesztő papok nevét örökre megörökítik, és úgy gondolta, hogy megérik azt az időt, hogy a templomokban és a vidék „minden zugában" magyar szót és magyar éneket fognak hallani. Persze, ez nem így lett. Ezért is akart egy jól megszervezett egyesületet, ahol a magyarosítás útját és módjait ki tudják találni.

Kováts István ugyan üdvözölte a magyar nyelvű népies iratok ingyenes terjesztését, mert így szerinte talán a magyarosítás új erőre kaphatott volna az iskolából kikerült fiatalok körében. De a központi könyvosztás helyett jobbnak gondolta azt, hogy új pénzügyi forrásokat kell megnyitni, és a szlovénokat is bele kell vonni az adakozásba, ez a polgári olvasókör megszervezése által lett volna működőképes. A tanítók és papok az olvasókörben hasznos tudással láthatták volna el a fiatalokat, „fülbemászó" magyar dalokat taníthattak, illetve újságokat járathattak, ami az idősebbek érdeklődését is felkeltette volna. A kis összegű tagsági díjakból pedig könyvtáralapot lehetne létesíteni. Kováts szerint a Gazdasági Egyesületnek a falusi polgári olvasókörök létesítését kellett volna támogatnia, ahol a tagok a magyar nyelv és az erkölcsnevelés után a helyes gazdálkodást is elsajátíthatták. A művelődés terén észrevették, hogy az egyszerű szlovén paraszt is szeretett olvasni, s ha ezt anyanyelvén nem tehette meg, akkor magyar művekkel próbálkozott. Ezt támasztja alá az is, hogy amikor az egyik lelkész megrendelte az erkölcsi olvasmányokat tartalmazó *Téli Ujság*ot, akkor azt a lakosság szó szerint elkapkodta. Ezért egy képes újság, amit házról házra tudtak volna terjeszteni, fokozhatta volna a magyar nyelv iránti érdeklődést. A polgári olvasókörökbe az eddig magyarul nem tudók is szívesen jártak volna, mivel tagtársaik elmagyarázhatták nekik a hallottakat, a közművelődési állapotok javulását várták el ettől, a népet például az alkoholtól és a korban más erkölcstelennek ítélt tevékenységtől tarthatták volna vissza.[78]

[77] r[udolf] cz[ipott]: Alkossunk magyar egyesületet. *MéV* 1892. július 10. 1–2.
[78] K[ováts] I[stván]: Polgári olvasó-kör. *MéV* 1892. július 17. 1–2.

Czipott kissé kioktató stílusban vágott vissza a fiatal muraszombati lelkésznek, aki szerinte félreértette az egyesületről kifejtett gondolatait, a gazdakör működését, illetve, hogy Kováts nem ismerte a járás magyarosodási viszonyait. Az biztos, hogy Kováts ekkor még csak pár hónapja foglalta el állását a Vendvidéken. Czipott amellett kapacitált, hogy egy „magyarosító egyesületet" kellene létrehozni, amelyhez hozzátartozna az olvasóköri funkció is. Az egyesület fő feladata az ismétlőoktatás megerősítése, a dalárdák szervezése, a magyar olvasmányok, a naptárak terjesztése, a jutalmazás, a magyar egyházi énekek és istentisztelet bevezetése. Azt ugyan ismerte Czipott, hogy milyen eszközzel lehetett volna erősíteni a magyarosodást a vidéken, azonban először a szervezeti háttér felépítése jelentett kihívást. Kováts polgári körökről alkotott gondolatait Czipott irrelevánsnak vélte, mivel akármennyire is jól kitalálta ezt, egyetlen olvasókör se fog ettől függetlenül csak úgy magától megalakulni a vidéken, mivel nem volt meg hozzá a megfelelő társadalmi-szociális közeg. Ezért Czipott az erős akaratú személyiségek elhatározásában hitt. Látni kellett, hogy még a helyi értelmiség is alig támogatta önerőből a nép között kiosztandó magyar nyelvű füzeteket, akkor egy szegény földműves mennyit áldozott volna erre az ügyre. Ezt tudta volna ellensúlyozni egy egyesület, aminek „nyomást kellett volna gyakorolnia" a helyi értelmiségre. A templomi nyelvhasználat terén Czipott kifejtette azon nézetét, hogy nem azonnal, hanem csak lassanként, a magyarosodás ütemével megegyezően szabad csak a templomban a magyar nyelvet erőltetni.[79]

Ugyan a két lelkész nem igazán értett egyet a magyarosítás eszközeivel kapcsolatban, sőt, Czipott még ki is oktatta Kovátsot arról, hogy fiatal lelkészként meg ne próbálja az idősebbet korrigálni és tanácsokkal ellátni, később mégis hathatósan együttműködtek a V.M.K.E.-tel. Sőt, Kováts az egyesület vezetői közé tartozott.

Kovátsék 1911. június 8-án lelkészi értekezletet tartottak Muraszombatban, ahol a már a több mint egy évtizede működő V.M.K.E.-nek mondtak köszönetet az 1910-ben adományozott magyar nyelvű ima- és énekeskönyvekért. Az értekezlet azonban jelezte az egyesület felé, hogy a Magyarhoni Evangélikus Egyház új énekeskönyvet adott ki, mivel a régiek zenei is nyelvi tekintetben elavultnak számítottak. Az új énekeskönyvnél kiemelték, hogy

> „[E]zen új énekeskönyv minden mástól eltekintve a magyar nemzeti érdekeknek is jobban megfelel az eddiginél, amennyiben benne a himnusz, szózat a templomi énekek közé felvétetett. Hogy ezen új énekeskönyv, amely úgy zenei, mint költészeti szempontból is kimagasló mű a vendvidéki ev. egyházközségekbe bevezettessék, s a magyarosítás hathatós támogatójává válhassék, az értekezlet felkérni határozza a vendvidéki magyarosító és közművelődési egyletet, hogy a jövőben már ezen új énekeskönyvet adományozza és pedig a minél előbbi elterjedés szempontjából minél többet."

[79] r[udolf] cz[ipott]: Értsük meg egymást! *MéV* 1892. július 24. 1–2.

Az evangélikus értekezlet a magyar nemzeti szempont kidomborításával próbálta az egyesületet rávenni, hogy vásároljanak az új énekeskönyvekből, és ezzel támogassák a vendvidéki gyülekezeteket. Az értekezlet Mesterházy Sándor nemespátrói lelkész által írt Küzmics István életrajzról is beszámolt. Megemlítik Küzmics főművét, az Újszövetség lefordítását. Kováts nem a megszokott vend, hanem szlovén nyelvű fordításként hivatkozik rá. Büszkén említik viszont azt, hogy Küzmics anyanyelvi munkássága ellenére a somogy megyei szlovénok elmagyarosodását segítette elő, akik közül ekkor már csak nagyon kevesen beszéltek szlovénul. A „magyarság lelkes apostolának", Küzmics Istvánnak az életrajzát az értekezlet több száz példányban rendelte meg, amit a vidéken ingyen osztottak ki a hívők között.[80] Jól példázza a helyi lelkészek mentalitását a Vasi Közép Egyházmegye esperességi gyűlése, amit szintén Muraszombatban tartottak 1911. június 27–28-án. Az egyházi vezetők, lelkészek mellett a tanítók is jelen voltak. A helyi lelkészek a gyűlés fontosságát az egyházi vonatkozáson kívül „magyar szempontból" nagy jelentőségűnek titulálták, mivel úgy vélték, a muraszombati járásban az evangélikus egyházi- és kultúrélet diktálta a magyarosodást.[81]

Azonban kérdés, hogy a lelkészek milyen eredményeket is értek el a magyarosodás terén? Úgy vélem, hogy érdemes megtekinteni a gyülekezetek nyelvi-kulturális helyzetét a századfordulón. Erről Gyurátz Ferenc (1841–1925) püspök egyházlátogatása hű képet adhat. A vizitáció szerint a V.M.K.E. az őrihodosi gyülekezet konfirmáló fiataljait támogatta tíz-tíz imádságoskönyvvel a századfordulón.[82] A püspök meg volt elégedve a Sali (ma Šalovci) szlovén tanulók eredményeivel, akik legyőzték a nyelvi nehézségeket, kiválóan feleltek magyarul.[83] Az őrihodosi lelkész jelentése alapján az anyaegyházközséghez tartozó Salon 650, Büdincen (később Bűdfalva, ma Budinci) 10 szlovén élt. A vend istentiszteleteket a Kardos-féle énekeskönyvből és a régi kerületi agendából tartották. A hívők „el voltak látva bibliával, különösen Újszövetséggel", a Küzmics-féle „vend" fordítással.[84] A konfirmáló gyerekeket a magyar nyelvű Raffay Sándor-féle kátéból tanították. A magyar többségű Domonkosfa a hozzá tartozó szlovén települések miatt nyelvileg vegyes gyülekezet volt, egyik vasárnap magyar, a következőn szlovén nyelven tartották az istentiszteletet, a lelkész, Kuzma István az ünnepek idején mind a két nyelven végezte az úrvacsorai szolgálatot. A konfirmálók a muraszombati egyesülettől szintén imakönyveket kaptak.[85] A tótkeresztúri lelkész, Berke János az istentiszteletekre magyar és német nyelvű agendák imáit fordította le vendre, büszkén

[80] K[ováts] I[stván]: Evangélikus lelkészek értekezlete. *MéV*, 1911. június 11. 1–2.
[81] Evangélikus egyházi gyűlés Muraszombatban. *MéV*, 1911. július 2. 2–3.
[82] Kiss, 41–42.
[83] Uo. 48.
[84] Uo. 56–57.
[85] Uo. 93–97.

jelenthette azt is, hogy a gyülekezetben akadtak olyanok, akik hírlapot is olvastak.[86] A péterhegyi gyülekezet iskolájában tanulók kisebb gyerekek vendül, a nagyobbak magyarul feleltek. A püspök utasította Terplán Jenő lelkészt, hogy a magyarul tanuló gyerekeket magyarul konfirmálja meg, főként azokat, akik állami iskolába jártak. Terplán a jelentésében kiemelte, hogy a nép hazafias érzelmű volt, legnagyobb részük kénytelen volt a szomszédos Stájerországban munkát vállalni. A szülők hazafiságáról árulkodott az is, hogy a gyermekeket magyar községek iskoláiba adták, hogy megtanuljanak magyarul. A lelkész indítványozására az egyházközség 1896 óta havi egyszer és augusztus 20-án magyarul tartotta az istentiszteletet.[87] Czipott a battyándi vizitáció idején magyarul tartott istentiszteletet, ami biztosan elnyerte a püspök elismerését, a közművelődési egyesület a Gyurátz-féle magyar imakönyv tíz-tizenöt példányával ajándékozta meg a magyarul jól beszélő diákokat.[88] Az alsómaráci látogatás kapcsán a püspök szintén elégedett volt a népiskolai eredményekkel, és azzal, hogy a tanító az összes tantárgyat magyarul tanította, a diákok kiejtése viszont még két-háromévnyi gyakorlást szükségelt.[89]

1. táblázat: A vendvidéki evangélikus anyagyülekezetek nyelvi-etnikai összetétele[90]

Anyagyülekezet	*Szlovén (1880)*	*Szlovén (1910)*	*Magyar (1880)*	*Magyar (1910)*	*Magyarosodás*	*Magyarul ért (1910)*
Alsómarác	579	710	82	15	-67	301 (42%)
Battyánd	354	444	25	62	37	239 (54%)
Bodóhegy	660	913	15	54	39	236 (26%)
Domonkosfa*	27	111	385	601	216	99 (89%)
Muraszombat*	1112	1310	231	1305	1074	788 (60%)
Őrihodos*	55	20	348	469	121	16 (80%)
Péterhegy	415	409	19	31	12	244 (60%)
Tótkeresztúr	960	1118	19	43	24	450 (40%)

* Muraszombat lakosai közül 1910-ben csupán 534 fő (19,9%) vallotta magát evangélikusnak, ezért nem tekinthető teljesen reprezentatívnak. Domonkosfa és Őrihodos pedig magyar települések voltak.

Azonban az evangélikus anyagyülekezetekben, Muraszombat és a magyar többségű Domonkosfa és Őrihodos kivételével, jelentős magyarosodásra nem került sor. A magyar nyelvtudás tekintetében azonban jelentős eredményeket értek el a tanítók, illetve az evangélikus lelkészek. E tekintetben Bodóhegy és Tótkeresztúr

86 Uo. 129, 135.
87 Uo. 175.
88 Uo. 275.
89 Uo. 287.
90 A magyarországi népszámlálások adatai alapján. A leánygyülekezetek nem kerültek vizsgálatra.

szerepelt a legrosszabbul. Bodóhegyen, ahogyan Szinic lelkész is jelentette az 1870-es évek elején, 1888-ig szlovén nyelven tanítottak, ezután viszont már magyar nyelven.[91] Tótkeresztúron viszont magyar nyelven folyt az oktatás, amellett, hogy a legtöbb tanító szlovén származású volt.[92] A tanítók anyanyelvi magyarázatai, illetve a közösséget vezető szlovén identitását is megtartó Berke János lelkész is hozzájárulhatott a kevesebb magyarul értő személyhez.

Magyarország területi integritása mellett

A vendvidéki evangélikus szlovén értelmiség a Monarchia összeomlása után, illetve a Magyar Népköztársaság kikiáltása idején – a muraszombati „magyar" értelmiséggel egyetértésben – támogatta az új rendszert és Magyarország területi integritását. Ez azért is volt fontos részükről, mert a délnyugati határszélen érzékelték a „jugoszláv" politikai agitáció szeleit, sőt, a zalai[93] szlovén katolikus értelmiség erre rezonáló mozgásait. Kovács J. István,

> „[A] protestáns ügyek kormánybiztosa 1918. november 9-én megbeszélést tartott az Evangélikus Egyház elnökségével, ahol felhívta figyelmüket arra, hogy az egyház nagy nemzeti feladata a veszélyeztetett nemzetiségi vidékek megmentésében való közreműködés és az elszakadási tendenciák megakadályozása."[94]

A püspök ez alapján értesítette a Vasi Közép Egyházmegye esperesét is, aki „esperesi egyházlátogatás címén" ellátogatott a Vendvidékre. Az értekezleti jelentés kapcsán egyértelmű, hogy az esperesnek nem kellett komolyabb agitálást kifejtenie a vendvidéki gyülekezetek integritásbarát agitációja kapcsán.

Politikai és kulturális szándékaik kinyilatkoztatása céljából 1918. november 21-én a vendvidéki gyülekezetek vezetői Muraszombaton tartottak bizalmas értekezletet. Zongor Béla esperes ismertette Gyurátz Ferenc, dunántúli püspök levelét, melyben a protestáns ügyek védelmére kiküldött kormánybiztos közlései szerepeltek a népkormány politikai szándékai kapcsán. Ezeket az értekezlet tudomásul vette, az ország békéje és a rend fenntartása érdekében biztosították a népkormányt a támogatásukról. Az esperes felhívta a lelkészek figyelmét arra, hogyha Muraszombaton kívül máshol is alakult volna néptanács, ott a helyi lelkész csatlakozzon hozzá. A gyülekezetek vezetősége ragaszkodott az ország területi integritásához,

[91] Kokolj – Horvat, 1977. 423.
[92] Uo. 458.
[93] A muraszombati katolikus papság, Szlepec János esperes vezetésével, nem támogatta Klekl József és más zalai papok követeléseit.
[94] Tengely Adrienn: Az egyházak és a nemzetiségi kérdés 1918-ban. *Egyháztörténeti szemle*, 2007/1. 3. A vendvidéki evangélikusok 1918. évi helyzetéről lásd uo. 35–37.

tiltakozott minden erőszakos elszakítási törekvés ellen, ígérték, hogy megtesznek mindent az ország területi egységének fenntartására. Proklamálták a következőket, amellyel felhívták az esperes figyelmét arra, hogy Klekl József tevékenységét és politikai lapját nemzetiségi szempontból káros hatásúnak értékelték:

> „c) A Vendvidék mindig nagyon hazafias érzelmű volt s nem voltak sohasem elszakadási szándékai. Siftár Károly lelkész mondja, hogy tudtával most sincsenek elszakadási törekvései. Zsupánek Sándor a cserföldi nyug. és nagydolányi két Klekl plébános szerkesztette „Novine" c. hetilap bomlasztó hatását említi, amelyet Szombathelyen az egyházmegyei nyomdában nyomtatnak Rogáts püspöki titkár pártfogásával. Ennek a lapnak egyik utóbbi száma a Muraszombatban rendezett magyar kultúrünnepélynek tendenciával azt a hatását fejtegeti, hogy azóta minden vend gyerek is Jugoszláviát élteti. Az ünnepély pszichológiai káros hatását Luthár is kiemeli, de hangsúlyozza, hogy az itt-ott hallható disszonáns hangoknak inkább a háborús mizériák az indítékai, mint ruha- és világítóanyag ínség, amit a szomszédos Steierben [Stájerországban] élelmiszerként mindig lehetett szerezni. Kováts felhozza, hogy elszakadási törekvések a Mura-mellékén, s Zalamegyében vannak, ahonnét a katholikusok a határon túl fekvő Wernsébe járva, az ottani szlávosító szerzetesek erős befolyása alatt állnak, úgyhogy a muraszombati r. kath. esperes is emiatt már többször panaszának adott kifejezést. Esetleges izgatásnak lehetett talaja. A vendnép evangelikus ágától azonban a legjobbat lehet remélni, úgyhogy szavazás esetén a többség a magyar haza mellett volna; sem a horvátokhoz, sem steierekhez, sem az osztrák németekhez nem akarnak csatlakozni. Esperes kéri a lelkészeket és tanítókat, hogy arra is figyelmeztessék a népet, hogy ahol a föld nem adná meg a népnek az élelmet, azt a magyar hazától könnyen megkapnák, ellenben Ausztriában ezt nem tudják megszerezni, ez a magyar föld ezért az, amelyért élniük - halniuk kell. A lelkészek és tanítók tőlük telhetőleg mindent megtesznek, hogy a népet a magyar hazához való hűségben megtartsák."[95]

Mégis a következő területeken fontosnak tartották, hogy intézkedjen a kormány: állítsanak fel harminc új népiskolát a Vendvidéken, ami „erősítené a magyarságot", csatolják vissza a muraszombati választókerülethez Tótkeresztúr és vidékét, mert az 1913-as átrajzolással az evangélikusok kisebbségbe kerültek, és ami a legfontosabb, hogy a „propaganda megindítása miatt" egy vend nyelvű evangélikus naptár és egy felekezeti jelleg nélküli hazafias hetilap kiadása terén anyagi segítséget kértek. Végezetül a lelkészek és káplánok „hazafias működése kapcsán" emeljék meg a fizetéseket.

Persze, ezekre se a népköztársaságnak, se a később a tanácsköztársaságnak nem volt már lehetősége. Lovászy Márton (1864–1927) vallás- és közoktatásügyi

[95] Jegyzőkönyv felvétetett vasi közép ág. h. ev. egyházmegye Muraszombat-vidéki gyülekezeti vezetőségének 1918. november 21-én Muraszombatban tartott értekezletéről. EOL, Vasi Közép Egyházmegye Közgyűlési iratok, esperesi irattár 1918-1920. 18. doboz. 29. cs.

miniszter rendeletében (206.631/1918. VKM. sz. r.) a népiskolai anyanyelvi oktatására is lehetőséget adott. Az evangélikus gyülekezetek iskolaszékei azonban továbbra is a magyar nyelvű oktatás mellett döntöttek 1918 decemberében. Ezt a szülők kívánságára, a szlovénul nem beszélő tanárokra és a szlovén tankönyvek hiányára alapozták. Kivétel volt a felsőcsalogányi iskola, ahol a hittant anyanyelven tanították, illetve bevezették, hogy hetente két-három nap vend könyveket olvastatnak a gyerekekkel. A tótkeresztúri lelkész, Darvas Aladár (1884–1944) bizalmasan jelentette az esperesnek, hogy az iskolaszék még akkor is magyarul akarja folytatni a tanítást, hogyha a Vendvidéket „Jugoszláviához" csatolják. A lelkész a változó politikai közhangulatot is megemlítette, amiért a november 14-ei muraszombati köztársasági népgyűlést okolhatta,[96] amivel „megnyitották a nép szemét" a nemzetiségi elképzelések előtt.[97] Ez Darvas levele alapján az evangélikus közösségre is nagy hatással lehetett. Pár hónappal később, Szentbenedeken (korábban Kancsóc, ma Kančevci) harminckét szlovén evangélikus hívő 1919. január 19-én egy gyűlést tartott, ahol elhatározták, hogy semmi áron sem akarnak Magyarországhoz tartozni. Arra az esetre, ha a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság nem fogadná őket „szárnyai alá", akkor egy „szlovén államot" akarnának létrehozni. Erre egy külön szervezetet is létrehoztak, amit a katolikus Zichy gróf is támogatott. A gyűlésen Szentgotthárdtól északra fekvő falvak képviselői is megjelentek.[98] Persze, ez kevésbé vehető komoly próbálkozásnak.

A zalai (Belatinc környéki) katolikus szlovén papság vezetője, Klekl József 1918 decemberében még támogatta az Obál Béla vend kormánybiztos kezdeményezte szlovén vármegye tervét, majd 1919 januárjában már saját autonómiatervét adta ki lapjában. Klekl a valóságban a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság mellett döntött, persze, nem publikusan, ezt támasztja alá Rudolf Maister tábornoknak írt bizalmas levele, valamit saját vallomása a *Noviné*-ben.[99] Kováts István evangélikus lelkész a *Muraszombat és Vidéke* hasábjain nyíltan opponálta a nyugalmazott katolikus plébános szlovén irányú mozgásait, és a „vend" nyelv elszlovénosítására tett kísérleteit. Klekl nyelvi programját nem egyszerűen kulturális kérdésnek, hanem egy tudatos politikai akció előkészítésének titulált, amellyel nyelvi és politikai hidat képez a Murán a „vendek" és „Jugoszlávia" között.[100]

---

96 Köztársaság. *MéV*, 1918. november 17. 2.

97 Darvas Aladár lelkész jelentése a püspöknek. Tótkeresztúr, 1918. december 13. EOL Vasi Közép Egyházmegye Közgyűlési iratok, esperesi irattár 1918-1920. 18. doboz. 29. cs.

98 Iz Prekmurja. *Slovenski Narod,* 1919. január 27. 2.

99 Klekl József politikai tevékenységéről, autonómiatervéről lásd: Göncz László: *A Muravidék útja a délszláv királyságba. A tájegység története az első világháború végétől a jugoszláv megszállásig*. Szombathely: Magyar Nyugat Könyvkiadó, 2024.; Göncz László: A muravidéki szlovénok és a Mura mente helyzete 1918 őszétől a Tanácsköztársaság létrejöttéig. *Századok*, 2020/4. 725–778.

100 Kováts István: Bárány bőrbe bujt farkasok. *MéV*, 1919. március 9. 1.

A vendvidéki evangélikusok sajátos identitása a térség elcsatolása, vagyis 1919 nyara után is érezhető maradt. 1922-ben önálló egyházi autonómiát szereztek, saját nyelvükön, az ún. „vendszlovén" nyelven folyóiratot,[101] kalendáriumot[102] és könyveket adtak ki, magyarbarát identitásukat gyakran hangoztatták.[103] Ennek kitárgyalása azonban már egy másik tanulmányra vár.

Összegzés

Elmondható, hogy a magyarországi evangélikus szlovénok lelki vezetői 1919 előtt egyértelműen a Mura mente és Magyarország gazdasági-társadalmi helyzetét kívánták elősegíteni, emellett a vend irodalmi nyelvet háttérbe szorítva a magyar nyelvet kívánták terjeszteni az iskolákban és alkalmakként a templomban is. Ugyan több lelkészük is magyar származású vagy magyar identitású volt, a nép legnagyobb része a dualista korszak végére sem sajátította el a magyar nyelvet (ugyan a hazai nemzetiségi átlag feletti eredményt értek el e tekintetben), a magyarosodás sem figyelhető meg. Azonban a Belatinc-környéki katolikus papok által terjesztett szlovén érzelmű irányzat sem hatott igazán az evangélikus lakosságra a hitfelekezeti különbségek miatt, az osztrák tartományokban megerősödő szlovén nemzeti mozgalomnak sem volt semmilyen befolyása a Vendvidék evangélikusaira. 1918 őszétől a vendvidéki evangélikusok vezetői egyértelműen Magyarország mellett foglaltak állást, lojalitásukat nyilatkozat formájában is kinyilvánították, de ez sem volt elég a Muravidék katonai elfoglalása ellen 1919 augusztusában. Sajátos „magyarbarát" és konzervatív vendszlovén identitásukat az elcsatolás utáni időszakban is erélyesen képviselték.

FELHASZNÁLT IRODALOM

A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-Társulat Nyomása, 1912.

Ábrahám Barna: „Nemzeti vallások" Magyarhonban a 19. században. In: Tomka Miklós (szerk.): *Ami rejtve van s ami hasonló. Tanulmányok Gereben Ferenc 65. születésnapjára*. Piliscsaba–Budapest: Loisir Kiadó, 2008. 15–31.

101 Düsevni liszt (1922–1941).

102 Evangelicsanszki kalendari (1923–1942).

103 A két világháború közötti eseményekhez lásd: Rágyanszki György: A Düsevni Liszt (1922-1941) mint a muravidéki evangélikus nyelvtervezés forrása, in: István Anna (szerk.): *Reformáció és kánon a szláv irodalmakban, kultúrákban és nyelvekben*. Budapest: ELTE BTK, Szláv Filológiai Tanszék, 2018. 117–128.

Bindorffer Györgyi: Etnikai, nemzeti és kétnemzeti identitás. In: Bindorffer Györgyi (szerk.): *Változatok a kettős identitásra.* Budapest: Gondolat, 2007. 7–15.
Czipott Rezső: Tanügy. Vasmegye tótsági vidéke 1872 aug. 14. *Vasmegyei Lapok*, 1872. augusztus 22.
Dudás Előd: *Nemeski kincs*. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, 2024.
Dunántúli evangélikus egyházkerület névtára 1910. Pápa: Főiskolai Könyvnyomda, 1910. 70–79.
Evangélikus egyházi gyűlés Muraszombatban. *MéV*, 1911. július 2. 2–3.
Fliszár János – Luthár Ádám: II. Prekmurja szvetszki evang. znameniti možje. Berketova família. *Düsevni Liszt*, 1926. május 20. 67–68.; 1926. június 20. 80–81.
Heiner Géza: Kardos János a vend költőpap. *Harangszó*, 1921. május 22.
K[ováts] I[stván]: Evangélikus lelkészek értekezlete. *MéV*, 1911. június 11. 1–2.
K[ováts] I[stván]: Polgári olvasó-kör. *MéV* 1892. július 17. 1–2.
Katus László: A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914. Pécs: Kronosz, 2021.
Kiss János (szerk.): Tisztelendő Méltóságos Gyurátz Ferenc a dunántúli ágostai hitv. evangélikus egyházkerület püspöke által, a Vasi Közép Egyházmegyében 1900. máj. 8-20-ig napján teljesített Egyházlátogatás. Kézirat.
Klekl József: A hitoktatás nyelve. *MéV*, 1914. május 31. 1–2.
Kokolj, Miroslav – Horvat, Bela: *Prekmursko šolstvo od začetka reformacije do zloma nacizma.* Murska Sobota: Pomurska založba, 1977.
Kováts István: Bárány bőrbe bujt farkasok. *MéV*, 1919. március 9. 1.
Kováts István: Nekrológ. Berke János. *Evangélikus Őrálló*, 1908. június 24.
Kováts István: Nekrológ. Berke János. *Evangélikus Őrálló*, 1908. június 24. 204–205.
Köztársaság. *MéV*, 1918. november 17. 2.
Küzmič, Štefan: Predgovor: *Nouvi zakon.* Murska Sobota: Pokrajinski Muzej, 2008.
Lukácsné Bajzek Mária: Reformáció a 17-18. századi Muravidéken. In: István Anna (szerk.): *Reformáció és kánon a szláv irodalmakban, kultúrákban és nyelvekben: Tanulmánykötet. Opera Slavica Budapestinensia Symposia Slavica (8)*. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, 2018. 29–41.
Magyar statisztikai évkönyv, 1906. Budapest: Athenaeum.
Mayer László – Molnár András (szerk.): Források a Muravidék történetéhez. Szöveggyűjtemény. 2. kötet. Szombathely–Zalaegerszeg: Szignatúra Nyomda és Kiadó Kft, 2008.
Mégegyszer a hitoktatás nyelve. *MéV*, 1914. június 7.
Mesterházy Sándor: Kuzmics István. *Harangszó*, 1923. december 9.
Mohácsy Lajos: A mi vend testvéreinkről I. *Evangélikus Egyház és Iskola*, 1904. december 15.

N[émet Ferenc]: Mura-szombat vidéke 1868. oct. 25-én. *Vasmegyei Lapok*, 1868. október 29.
r[udolf] cz[ipott]: Alkossunk magyar egyesületet. *MéV* 1892. július 10. 1–2.
r[udolf] cz[ipott]: Értsük meg egymást! *MéV* 1892. július 24. 1–2.
Rágyanszki György: A *Düsevni Liszt* mint nyelvtervezési forrás. In: István Anna (szerk.): *Reformáció és kánon…* Budapest: ELTE BTK, 2018. 117–128.
Raič, Božidar: Prekmurski knjižniki pa knjige. *Letopis Matice Slovenske*, 1870. 57–84.
Šebjanič, Franc: Pisma Mihaela Bakoša Mihaelu Institorisu-Mošovskemu. *Jezik in Slovstvo*, 1969/1. 24–27.
Sedar, Klaudija: Mentaliteta prekmurskih evangeličanov… *Stati in obstati*, 2019/2. 11–22.
Sinkovich Elek: Néhány sor a nagy idők történetéből. *MéV*, 1902. március 23. 1–3.
Tengely Adrienn: Az egyházak és a nemzetiségi kérdés 1918-ban. *Egyháztörténeti Szemle*, 2007/1. 3–52.
Trstenjak, Anton: Ivan Berke. Ob njegovi devetdesetletnici. *Slovenski Narod*, 1904. október 8. 1–2.
Trstenjak, Anton: *Slovenci na Ogrskem*. Maribor: Pokrajinski Arhiv Maribor, 2006.
Vere včenje v šolah. *Novine*, 1914. április 3.
Veres Valér: Etnikai versus nemzeti identitás kisebbségi helyzetben. *Kötő-jelek*, 2003. 9–26.

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v34i3.128

Kulcsár Beáta*

Közvetítők a kanadai magyar bevándorlók körében

Esettanulmányok az 1945-ig terjedő időszakból

Brokers among Hungarian Immigrants in Canada
Case Studies from the Period before 1945

Abstract: The study examines the brokerage activities of three key figures within the Hungarian immigrant elite in Canada – the consul, the clergyman, and the journalist – from the late 1920s to 1945. Through case studies, it explores the forms and conditions of brokerage between Hungarian immigrants and various institutions, as well as how changing political, economic, and social circumstances, the structure of the brokerage network, and the resources available to individual brokers gave rise to opportunities for mediation. By maintaining existing connections and establishing new ones, these practices likely contributed both to the continuity and renewal of relationships within the immigrant network.

Keywords: Emigration, Brokerage, Mediation, Network, Consul, Journalist, Clergy, Canada, Elite

Bevezető

Magyarok az 1880-as évektől érkeztek Kanadába, részben a Magyar Királyságból, illetve a Monarchia egyéb területeiről, részben az Egyesült Államokból. Az amerikai bevándorlási politika szigorodása és a kanadai szabályozás enyhülése következtében az 1920-as évek második felében jelentősen megnőtt a Magyarországról és az utódállamokból Kanadába kivándorló magyarok száma. Kezdetben elsősorban a préritartományokban, mindenekelőtt Saskatchewanban telepedtek le, az 1920-as

* A szerző az ELTE TK Kisebbségkutató Intézet tudományos munkatársa. E-mail: kulcsar.beata@tk.hu. A tanulmány az NKFI Alapból megvalósuló, PD 146522 számú projekt támogatásával készült. ORCID: 0009-0002-6843-3534.

évek második felétől azonban egyre inkább Ontario és Quebec ipari térségeiben kerestek munkát. A gazdasági világválság és az annak nyomán bevezetett korlátozások azonban jelentősen visszavetették a bevándorlást.[1]

A bevándorlói lét nehézségei felértékelték azoknak a személyeknek a szerepét, akik kompetenciáiknak, formális pozíciójuknak, tekintélyüknek és kapcsolatrendszerüknek köszönhetően képesek voltak közösségi intézményeket szervezni és működtetni, összeköttetéseket teremteni, információkat szélesebb körben közvetíteni, illetve egyéni és kollektív problémák megoldásában érdemben közreműködni.[2] A tanulmány az 1945 előtti kanadai magyar elit néhány ilyen, csomóponti helyzetben lévő tagjára – a konzulra, az újságíróra és a lelkészre – összpontosít.

A vizsgálat kiindulópontja a hálózati szemlélet: a magyar bevándorlókat, valamint a velük kapcsolatban álló kanadai és magyarországi egyéneket és intézményeket egy hálózat részeinek tekintem. Ugyanakkor nem feltételezem, hogy e hálózat valamennyi szereplője kapcsolatban állt egymással, sem azt, hogy egységes közösséget alkottak. A konzul, a lelkész és az újságíró eltérő pozíciókat foglaltak el, és különböző erőforrásokkal rendelkeztek, mégis közös volt bennük, hogy egy többirányú kapcsolatrendszerben, vertikális és horizontális relációk metszéspontjában helyezkedtek el. Érintkeztek magyar bevándorlókkal (gyülekezeti tagokkal, olvasókkal, segítségre szoruló személyekkel stb.), kanadai és magyarországi állami és más intézményi szereplőkkel, valamint egymással is. Csomóponti helyzetük abból fakadt, hogy – formális és informális tevékenységük révén – e hálózat egymástól távol eső vagy nehezen érintkező pontjai között kapcsolatokat tudtak teremteni és fenntartani, illetve ezek között különböző tartalmakat (információkat, identitásmintákat, értelmezéseket, lehetőségeket, tudást stb.) áramoltatni.[3]

A konzul, az újságíró és a lelkész szerepei nem egyszerűen átkerültek az Újhazába, hanem az új környezethez igazodva formálódtak, egyes funkciók pedig

---

1 1911-ben tízezernél is kevesebb magyar élt Kanadában; számuk 1921-ben 13 181, 1931-ben 40 582, 1941-ben 54 598, 1951-ben pedig 60 460 fő volt. Létszámadataikhoz lásd Kósa, John: *Land of Choice. The Hungarians in Canada*. Toronto: UTP, 1957. 4–6.; Patrias, Carmela: *Patriots and Proletarians. Politicizing Hungarian Immigrants in Interwar Canada.* Montreal: MQUP, 1994. 235., 237. A magyar népesség bevándorlásának és letelepedésének körülményeiről, sajátosságairól lásd Kovács, Martin L.: *The Saskatchewan Era 1885–1914.* In: Dreisziger, F. Nándor (ed.): *Struggle and Hope. The Hungarian-Canadian Experience.* Toronto: McClelland and Stewart Ltd., 1982. 61–93.; Dreisziger, F. Nándor: *Years of Growth and Change, 1918–1929.* In: Dreisziger, 1982. 94–103.; Patrias, 1994. 21–92.; Ruzsa Jenő: A *kanadai magyarság története.* Toronto: Ruzsa Jenő ev. lelkész, 1940.

2 Lásd Patrias, 1994. 87.

3 A csomópontban álló személyeket Richard Alvarez 'alapszemélyeknek' (*core individuals*) nevezi. Szerinte ők a bevándorlói közösségek aktív, nagy hatású tagjai, akik akár a következő generációk útjának irányát is befolyásolhatják. Alvarez, Robert R.: *Familia. Migration and Adaptation in Baja and Alta California 1800–1975*. Berkeley: UC Press, 1987. 56. Lásd még az erős szerkezet fogalmát. Bárdi Nándor: *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete*. Pozsony: Kalligram, 2004. 35.

a korábbinál is nagyobb jelentőségre tettek szert. Különösen felértékelődött a közösségi identitás erősítése, a segélyezés, az információszolgáltatás és az érdekképviselet, amelyek gyakran közvetítői tevékenységet is igényeltek. A közvetítés jelentőségét növelte a magyar népesség földrajzi szétszórtsága, korlátozott helyismerete, az intézményekhez és információkhoz való nehézkes hozzáférése, valamint hiányos nyelvtudása. Közvetítői tevékenységük azonban nem merült ki a kapcsolatteremtésben és különböző erőforrások továbbításában. A közvetítő ugyanis gyakran szelektálja és értelmezi az átadott tartalmakat, emellett hozzájárulhat mind a meglévő struktúrák fenntartásához, mind a hálózat – esetünkben mindenekelőtt a bevándorlói társadalom – belső viszonyainak alakításához.

Jelen írásban esettanulmányok keretében vizsgálom a kanadai magyar elit három, már említett szereplőjének közvetítői tevékenységét. A konzul, az újságíró és a lelkész kiválasztását mindenekelőtt az indokolja, hogy csomóponti helyzetük révén cselekvésük hatása túlterjedt egy-egy helyi közösség határain. A vizsgálat időbeli keretét (az 1920-as évek második felétől 1945-ig) pedig az, hogy ez a politikai, társadalmi és gazdasági fordulatokban különösen gazdag időszak – mindenekelőtt a gazdasági világválság és a II. világháború következtében – sokféle közvetítési helyzet kialakulásának kedvezett. Elemzésemben elsősorban arra keresem a választ, hogy a hálózat mely tagjai között közvetítettek, milyen közvetítői gyakorlataik voltak, továbbá milyen körülmények és erőforrások határozták meg mediátori tevékenységüket. Nem törekszem tevékenységük teljes körű bemutatására, inkább néhány, a forrásanyagból kirajzolódó jellegzetes közvetítői gyakorlatot ismertetek.[4] Az esettanulmányok azért tanulságosak, mert eltérő helyzeteket tárnak fel, így azt is megmutatják, miként variálódott közvetítői tevékenységük a körülmények és a mozgósítható erőforrások függvényében. A közvetítés vizsgálata a magyar bevándorlói társadalom kapcsolatrendszerének formálódásába is betekintést enged.

A társadalomtudományos szakirodalom elsősorban az adott kapcsolati helyzetben kialakuló (informális) közvetítői szerepek feltárására helyezi a hangsúlyt.[5]

[4] A nagyvárosokban koncentráltabban, a prérin szétszórtan élő magyar népesség eltérő társadalmi és intézményi feltételeket teremtett a kapcsolatépítés és a közvetítés számára. E különbségek szisztematikus összehasonlítására ebben a tanulmányban nem vállalkozom.

[5] A közvetítés és a közvetítő/bróker fogalma az 1950-es évektől kapott nagyobb figyelmet a társadalomtudományokban; a migrációkutatásban a kérdés főként a közösségi elit, az etnikai vezetők vizsgálata során került előtérbe. A fogalom újabb térnyeréséhez, a főbb megközelítésekhez, kutatási kérdésekhez (a közvetítés feltételei, formái, következményei, jelentősége, a közvetítő pozíciója, típusai, az erőforrások áramlása, brókerek Kanadában stb.) lásd De Jong, Sara et al.: Agents of Order? Brokerage and Empowerment in Development and Conflict. *Journal of International Development*, Vol. 35, Issue 3, 2023. 385–400.; Stovel, Katherine – Shaw, Lynette: Brokerage. *Annual Review of Sociology*, Vol. 38, 2012. 139–158.; Lindquist, Johan: Anthropology of Brokers and Brokerage. In: Wright, James D. (ed.): *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences.* 2nd ed. Vol. 2. Oxford: Elsevier, 2015. 870–874.; Mar, Lisa Rose: *Brokering Belonging: Chinese in Canada's Exclusion Era, 1885–1945.* New York: OUP, 2010; Greene, Victor R.: *American Immigrant Leaders, 1800–1910: Marginality*

Én azonban nem választom el élesen a formális és az informális közvetítést, mivel a formális pozícióból fakadó erőforrások az informális közvetítés során is hasznosíthatók.

Közvetítők és közvetítés

Az 1945 előtti kanadai magyar bevándorlói társadalom döntő részét alacsony társadalmi státuszú, főként földműves eredetű bevándorlók alkották; mellettük azonban egy kis számú, részben helyben kialakult, a közösségek életére jelentős hatást gyakorló elit is létezett. Ebbe mindenekelőtt értelmiségiek, intézményi vezetők, önálló tulajdonosok és kommunista aktivisták tartoztak,[6] akik számarányukat meghaladó mértékben vettek részt a magyar intézmények és közösségi viszonyok formálásában. Befolyásuk ugyanakkor nem jelentett korlátlan hatalmat, mivel működésük a magyar népesség együttműködésétől, támogatásától, igényeitől és elvárásaitól is függött.[7]

A konzul a lelkésznél és az újságírónál lazábban kapcsolódott a bevándorlói társadalomhoz. Családi kötelékei általában már az Újhazához fűzték, ő maga azonban nem volt bevándorló. Hivatali megbízatásából adódóan az Óhaza és a bevándorlói társadalom közötti sajátos, átmeneti pozíciót foglalt el. Tisztsége és közvetítői tevékenysége a hálózat részévé, egyúttal alakítójává tette. A konzul a magyar államot képviselte, és a magyar állampolgárok érdekeit védte Kanadában.[8] Ennek

and Identity. Baltimore–London: JHUP, 1987; Klymasz, Robert B.: *Ukrainian Folklore in Canada: An Immigrant Complex in Transition.* New York: Arno Press, 1980. A szakirodalom a közvetítőket ambivalensen ítéli meg, felveti, hogy a közvetítés függőségi viszonyokat teremthet vagy tarthat fenn, erősítheti a társadalmi egyenlőtlenségeket, lehetőséget kínál az információk manipulálására és a közvetítői önérdek érvényesítésére. Stovel – Shaw, 2012. 144–145., 153.; De Jong et al., 2023. 386–387.

6 A magyar farmerek köréből olykor egy-egy rátermettebb személy is kiemelkedhetett, aki tudásával és helyismeretével segítette társait, és tekintélyt szerzett körükben. Ilyen volt például Kruppa József (Esterhazy, Sask.), aki a többiekhez képest hamarabb megtanult angolul, és „a magyarokkal eljött Cuparra, kivitte őket, mert ő már a térképből meg tudta mutatni mindegyiknek, hogy itt van ez a section". Indiana University (Bloomington), Archives of Traditional Music (a továbbiakban: IU ATM). EC 4487 Part 2. *Interjú,* 00:48:45. Hasonló szerepet töltött be az ukrán Paul Rudyk, aki az újonnan érkező ukrán bevándorlók beilleszkedését segítette; később sikeres edmontoni vállalkozó, közösségi szervező és mecénás lett. Lásd Melnycky, Peter: "Great Tasks and a Great Future": Paul Rudyk, Pioneer Ukrainian-Canadian Entrepreneur and Philanthropist. In: Hinther, Rhonda L. – Mochoruk, Jim (eds.): *Re-imagining Ukrainian Canadians: History, Politics, and Identity*. Toronto–Buffalo–London: UTP, 2011. 108–109. Az ilyen, társaik megbecsülésén alapuló tekintélyt élvező személyek Victor Greene *internal leader* típusával rokoníthatók. Greene, 1987. 14–16.

7 Lásd ehhez Patrias, 1994. 8–9., 117–118.

8 1922-ben Montrealban főkonzulátus, 1927-ben Winnipegben konzulátus nyílt. Patrias, 1994. 133. A montreali főkonzul joghatósága az ország keleti részeire, a winnipegi konzulé

jegyében hivatalos ügyeket intézett, kanadai és magyar hatóságokkal egyeztetett, valamint reprezentatív feladatokat látott el.[9] A közvetítés tehát eleve szerepkörének lényegi része volt, tevékenysége során a kanadai magyar társadalomhoz, valamint a magyar és kanadai állami intézményekhez egyaránt kapcsolódott.

Az újságíró ugyancsak meghatározó szerepet játszott a magyar bevándorlói társadalomban. Elsődleges feladata az információközvetítés és a magyar nyelvű nyilvánosság fenntartása volt. Tevékenységének sokrétűségét mutatja a magyar nyelvű sajtó (*Kanadai Magyar Újság, Kanadai Magyar Munkás, Tárogató, Kanadai Kisújság* stb.), mindenekelőtt a *Kanadai Magyar Újság* működése. A lap munkatársai belföldi, külföldi és magyarországi híreket közöltek, magyar egyesületi eseményekről és vállalkozásokról számoltak be, kanadai jogszabályokat fordítottak és magyaráztak, angol nyelvleckéket tettek közzé, valamint munkalehetőségekről és segélyezésről is tájékoztattak. Az olvasók gyakorlati problémáikkal közvetlenül is fordulhattak a szerkesztőséghez. Az újságíró közvetítői szerepe azonban túlmutatott az információátadáson: kapcsolatokat teremtett a bevándorlók között, segítette eligazodásukat a kanadai környezetben, a Magyarországról szóló tudósításokkal pedig identitásmintákat és politikai üzeneteket közvetített, hozzájárulva az Óhazához és a magyarsághoz való kötődés fenntartásához.[10] A hazafias és a kommunista sajtó újságíróinak egyaránt lehetőségük nyílt a kanadai magyarok véleményének formálására, hiszen a híreket saját politikai orientációjukhoz és az őket támogató érdekcsoportok céljaihoz igazodva szelektálták és értelmezték.[11] Az újságíró munkaköre, különösen az információszerzés és -továbbítás széles körű kapcsolatrendszer kiépítésére adott lehetőséget, nemcsak az olvasókkal, hanem kanadai és magyarországi szereplőkkel, intézményekkel is.

---

a préritartományokra, valamint Nyugat- és Észak-Kanadára terjedt ki.

9 A konzul feladatai közé tartozott a magyar politikusok és megbízottak fogadása, kanadai látogatásaik legalább részbeni szervezése, valamint Magyarország imázsának alakítása is. Jó példa erre Perényi Zsigmond országgyűlési képviselő 1928. évi kanadai utazása. Körülményeire lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), K 139 Külügyminisztérium Winnipegi Konzulátus 1926–1941 (a továbbiakban: K 139), 1. cs. 1927–1929. 1. t. 1439 Perényi Zsigmond dossziéja. *Schefbeck Jakab István levele Walko Lajos külügyminiszternek*. Winnipeg, 1928. április 25.

10 Carmela Patrias az újságírók szerepét kifejezetten közvetítőiként (*intermediaries*) írja le. Patrias, 1994. 140. Lásd még uo. 90–91., 139.

11 A magyar kormányzat a két világháború között fontos szerepet tulajdonított a kanadai magyar sajtónak a bevándorlók óhazai kötődéseinek fenntartásában, nemzeti identitásuk erősítésében és a magyarországi politikai törekvések megismertetésében. Ennek jegyében anyagilag is támogatta a *Kanadai Magyar Újság*ot, amelynek működésére tulajdonosi szerepén keresztül is befolyást gyakorolt. Patrias, 1994. 136–138. A kanadai magyar sajtó és a politika kapcsolatához lásd Patrias, 1994. 137–140., 203–204., 215–216.; Dreisziger, 1982. 124–126., 158–159., 227.

A három szereplő közül a lelkésznek volt a legösszetettebb szerepköre.[12] Legfőbb feladata természetesen az igehirdetés, a lelkigondozás és a gyülekezeti élet megszervezése volt, emellett oktatási, kulturális és szociális tevékenységeket is végzett: magyar iskolákat és ifjúsági csoportokat szervezett,[13] kulturális programokat kezdeményezett, segélyezési feladatokat látott el,[14] továbbá adminisztratív és néha hagyatékkal kapcsolatos ügyeket is intézett.[15] E tevékenységek egy része nem a bevándorlói helyzetből fakadt, Kanadában azonban felértékelődtek, mivel az anyanyelv, a vallási és kulturális hagyományok továbbadására, a magyar identitás erősítésére, valamint a szociális segítség megszervezésére kevés intézmény állt rendelkezésre. Egyes tevékenységei viszont kifejezetten a bevándorlók sajátos helyzetéhez kapcsolódtak, ilyen volt például a tolmácsolás vagy a nyelvtanfolyamok szervezése.[16] Formális pozíciója, vezetői státusza és sokrétű feladatköre mély közösségi beágyazottságot és a közösségen kívülre is kiterjedő kapcsolatrendszert biztosított számára.[17]

A fentiekből látható, hogy a három szereplő csomóponti helyzetét részben formális pozíciójuk, szűkebben vett feladataik és az ezekhez tartozó erőforrások alapozták meg. Ezek közé tartozott például a bevándorlói társadalomhoz, a magyar és a kanadai intézményekhez, valamint az információkhoz és a nyilvánossághoz való hozzáférés,

[12] Más nemzeteknél is hasonló volt a helyzet, például a kanadai skót lelkésznek tanítóként, gyógyítóként, jogi és általános tanácsadóként is helyt kellett állnia. Calder, Jenni: *Scots in Canada.* Edinburgh: Luath Press, 2003. 43.

[13] A magyar iskola jelentőségét a montreali református egyház gondnoki jelentése is kiemelte. Library and Archives of Canada (Ottawa) (a továbbiakban: LAC), MG8-G76 Hungarian Reformed Church of Montreal 1924–1971 (a továbbiakban: MG8-G76), Vol. 1. Szilágyi István: *Gondnoki jelentés 1930.* Montreal, 1931. január 14.

[14] A montreali magyar lelkész és gyülekezete különféle szociális akciókat szervezett, többek között ételt és ruházatot osztott a rászorulóknak, támogatást nyújtott munkanélküli családoknak, valamint karácsonyi ajándékokat adományozott. Lásd Fehér Mihály montreali lelkésznek az 1931., 1935., 1936., 1937. és 1939. évekre vonatkozó magyar és angol nyelvű éves jelentéseit: LAC MG8-G76 Vol. 1. Máskor ugyanő a gyülekezet számára próbált támogatást szerezni, például 1932-ben a magyarországi református egyháztól kért anyagi segítséget a gyülekezeti magyar iskola tankönyveinek és vallásos kiadványainak beszerzéséhez, mivel a munkanélküliség miatt a közösség nem tudta fedezni a költségeket. Uo. *Fehér Mihály levele a MRE Konventje elnökségéhez.* Montreal, 1932. április 29.; vö. uo. *Fehér Mihály levele Winter Károlynak.* Montreal, 1932. április 29.; uo. *Fehér Mihály levele Winter Károlynak.* Montreal, 1932. szeptember 10.

[15] Például 1937-ben Darányi Lajos sárospataki lelkipásztor Fehér Mihály montreali lelkész segítségét kérte, hogy egy elhunyt kanadai magyar özvegye és négy árvája hozzájuthasson a férfi értékeihez. LAC MG8-G76 Vol. 1. *Darányi Lajos levele Fehér Mihálynak.* Sárospatak, 1937. október 13. Fehér válaszában jelezte, hogy azonnal felvette a kapcsolatot a montreali főkonzulátussal (ez a hivatal fogja intézni az ügyet), egyúttal az elhunyt testvérének (Kardos József) haláláról is értesítette kollégáját. Uo. *Fehér Mihály Darányi Lajosnak.* Montreal, 1937. november 5.

[16] A montreali lelkész ez irányú tevékenységéhez lásd LAC MG8-G76 Vol. 1. Michael Fehér: *The Hungarian Church 1932.* H. n., d. n.

[17] „Az etnikai közösségek legbefolyásosabb vezetői többnyire lelkészek." Dreisziger, 1982. 172. (Az angol nyelvű idézetek magyar fordítását magam készítettem.)

illetve – különösen a lelkész esetében – a mély közösségi beágyazottság. Az alábbi esettanulmányok azonban azt is megmutatják, hogy csomóponti helyzetük létrejöttében félformális vagy informális közvetítői tevékenységeik is szerepet játszottak.

A csomóponti szereplők a magyar bevándorlók és az intézmények közötti közvetítés mellett egymással is kapcsolatba léptek, sőt együttműködtek. Leveleket váltottak, a sajtó beszámolt a konzul tevékenységéről és az egyházi eseményekről, a konzul részt vett közösségi és egyházi rendezvényeken, a lelkész pedig a többi értelmiségit is igyekezett bevonni a segélyezési és kulturális akciókba. 1928-ban Winter Károly montreali főkonzul[18] hivatalba lépésekor Fehér Mihály montreali református lelkész[19] együttműködését kérte a „canadai magyarság érdekében",[20] a lelkész pedig 1932-ben a főkonzul közreműködésével kívánt Magyarországra eljuttatni egy adománykérő levelet, és könyveket is rajta keresztül szeretett volna beszerezni.[21] Hasonló kölcsönösség figyelhető meg Schefbeck Jakab István winnipegi konzul[22] és Sántha Pál

[18] Winter Károly (1885–1961?), magyar diplomata. 1928 előtt az Egyesült Államokban, majd Brazíliában teljesített diplomáciai szolgálatot. 1928 és 1941 között a montreali magyar külképviselet vezetője volt. Amikor Kanada a II. világháború idején megszakította diplomáciai kapcsolatait Magyarországgal, hazatért, feleségét és fiát hátrahagyva. Hosszas erőfeszítések árán 1946-ban sikerült visszajutnia az Egyesült Államokba, ahol haláláig élt. *Külügyi Közlöny,* 1927. március 1. 28.; uo. 1927. április 1. 53.; uo. 1927. április 25. 57.; uo. 1927. július 15. 64.; uo. 1928. június 10. 54. LAC MG30-E544 Charles Winter 1902–1961 (fondleírás), lásd https://recherche-collection-search.bac-lac.gc.ca/eng/home/record?app=fonandcol&idnumber=199603&q_type_1=q&q_1=charles%20winter&ecopy=. (letöltés ideje: 2026. július 17.).

[19] Fehér Mihály (1900–1986) lelkész, Méhteleken született. 1912–1918 között a Debreceni Református Kollégium, 1920–1923 között a Debreczeni Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetem teológiai fakultásának diákja volt. Tanulmányait 1923–1926 között a new brunswicki, majd a princetoni presbiteriánus teológiai főiskolán folytatta. 1925-ban lelkészképesítő vizsgát tett. 1926-ban magyar hívekkel együtt megalapította a Montreali Első Magyar Református Egyházat, amelyet – rövid magyarországi szolgálat után – egészen 1967-ig vezetett. A gyülekezet a magyar református egyház hitelvei és szervezeti rendje szerint, de a United Church of Canada keretében és támogatásával működött; az 1940-es évek elejére önfenntartóvá vált. 1943-tól saját templomban szolgált, 1953-tól angol nyelvű istentiszteleteket is tartott. 1928–1967 között szerkesztette a kanadai magyar reformátusok havilapját, a Református Híradót, és a gyülekezet alapításának 40. évfordulóján a montreali reformátusság kétnyelvű krónikáját is megjelentette. Fehér Mihályhoz lásd Uő: *A Montreáli Magyar Református Egyház jubileumi emlékkönyve 1926–1966.* Montreal: Az Egyház Presbitériuma, 1966; Fazakas Gergely Tamás – Venkovits Balázs: „Ama nemes harcot megharcoltam". Nt. Fehér Mihály és a Montreali Első Magyar Református Egyház megalapítása. *Református Tiszántúl,* 2025/4. 54–58. Az alapítás körülményeihez lásd LAC MG8-G76 Vol. 1. [Mihály Fehér:] *The Hungarian Reformed Church in Montreal.* Montreal, 1935. június 28.

[20] LAC MG8-G76 Vol. 1. *Winter Károly levele Fehér Mihálynak*. Montreal, 1928. július 26.

[21] LAC MG8-G76 Vol. 1. *Fehér Mihály levele Winter Károlynak*. Montreal, 1932. április 29.

[22] (Petényi) Schefbeck Jakab István (1884–1936), magyar diplomata. 1927 előtt Chicagóban teljesített diplomáciai szolgálatot. 1927-ben helyezték a winnipegi konzulátus élére konzuli címmel felruházott alkonzulként, 1928-ban nevezték ki konzullá. A konzulátust haláláig vezette. *Külügyi Közlöny*, 1922. június 20. 100.; uo. 1925. február 2. 31.; uo. 1927. május 30. 61.; uo. 1928. szeptember 15. 63.; uo. 1934. június 15. 31.

(1890–1962) stockholmi lelkész kapcsolatában: hol a konzul ajánlotta fel, hogy magyarországi intézmények felé közvetít,[23] hol a lelkész vállalta, hogy magyarországi útja során képviseli a kanadai magyar közösségek problémáit.[24] Az együttműködés olykor szervezeti szinten is megjelent: László Kálmán lelkész (1902–1976) szerint Kovácsy Lajos vándorlelkész a konzulátus fizetési listáján szerepelt, és diplomáciai „fedéssel" végzett közösségszervező munkát.[25]

E példák azt mutatják, hogy a csomóponti helyzet nem tette lehetővé minden személy és intézmény elérését, így a hálózat egyik szereplője gyakran csak egy másik közreműködésével juthatott el bizonyos fórumokhoz. A kapcsolatteremtés és a közvetítés képessége tehát nem valamely személy állandó tulajdonsága, hanem helyzetfüggő adottság, így ugyanaz a személy az egyik esetben közvetítőként léphet fel, míg egy másikban maga is közvetítésre szorulhat.[26]

A közvetítési helyzetek létrejöttében és a közvetítés működésében alapvetően három tényező játszik szerepet. Az egyik a közvetítő erőforrásai: személyes kompetenciái (ismeretei, nyelvtudása, kommunikációs készségei, ügyintézési tapasztalatai, kapcsolatteremtési képessége stb.) és kapcsolati erőforrásai (összeköttetései, az elnyert bizalom stb.), valamint pozíciójából fakadó erőforrásai (hivatali tekintélye, intézményi jogosítványai stb.). A másik a közvetítői hálózat szerkezete, az, hogy hány mediátor működik benne, mennyire elérhetők, és milyen alternatív útvonalak közül választhatnak a bevándorlók. Az 1945 előtti hálózatban viszonylag kevesen rendelkeztek a közvetítői szerephez szükséges kompetenciákkal és kapcsolatokkal, az általam vizsgált csomóponti szereplők is nehezen voltak helyettesíthetők. A harmadik tényező az a strukturális feltételrendszer (politikai, gazdasági, társadalmi viszonyok együttese), amely megteremti a közvetítők iránti keresletet és a közvetítési helyzeteket. Ezek a feltételek a kanadai magyar közegben többé-kevésbé folyamatosan adottak voltak, egyes makroszintű események és fordulatok – így a trianoni határok meghúzása, a gazdasági világválság és az azzal járó munkanélküliség, valamint a II. világháború – azonban új közvetítési helyzeteket teremtettek, fokozták a közvetítés iránti igényt és módosították a közvetített tartalmakat.[27] Az alábbi példák jól érzékeltetik e három tényező jelentőségét, elemzésük során mindhárom szerepét vizsgálom.

---

[23] MNL OL K 139 67. cs. 1938. 1. t. 1841. Sántha Pál dossziéja (a továbbiakban 1841). *Schefbeck Jakab István levele Sántha Pálnak*. Winnipeg, 1929. december 19.

[24] MNL OL K 139 67. cs. 1938. 1. t. 1841. *Sántha Pál levele Schefbeck Jakab Istvánnak*. Stockholm (Kanada), 1931. június 16.

[25] „[V]alahogy a konzulátusnak a fizetési listáján szerepelt [...]. Úgy látszik, hogy az egyház nem látta el elegendő pénzzel [...]. Tehát egy névleges hivatalt viselhetett a diplomáciai, a konzuli hivatalban, de meg volt adva neki ez a feladata, hogy keresse fel a magyar telepeket és [a] reformátusokat szervezze." IU ATM EC 4487 Part 1. *Interjú,* 00:02:07.

[26] Ehhez lásd Lindquist, 2015.

[27] A közvetítés sikerének hármas feltételrendszeréhez lásd De Jong et al., 2023.

Közvetítői gyakorlatok (esettanulmányok)

A konzul mint közvetítő bevándorlói konfliktusokban

1929. szeptember 25-én Balázs György aneroidi (Sask.)[28] magyar farmer adóslevélben ismerte el, hogy 75 dollárral tartozik Kozma Istvánnak, vállalva, hogy tartozását 1930. november 1-jéig kiegyenlíti. A fizetés azonban elmaradt. 1931. július 5-én Kozma István (Que.) Schefbeck Jakab István winnipegi konzulhoz fordult segítségért, mivel – mint írta – „most sem munkám, sem pénzem, és jön a tél, és még azt a kis pénzem sem kapom meg, akkor mi lesz velem, sem haza menni nem bírok".[29] A fennmaradt levelek szerint a konzul júliusban két alkalommal is felszólította Balázs Györgyöt a tartozás rendezésére, és arra biztatta, hogy próbálja megelőzni a pert, akár részletfizetést vállalva (Kozma nem helyezett kilátásba pert, ennek emlegetése a konzul nyomásgyakorlásának eszköze volt). Balázs elismerte az adósságot, de azt állította, hogy a rossz gazdasági helyzet és a gyenge termés miatt képtelen fizetni, családjával együtt kormányzati segélyből él. Szerinte Kozma tisztában volt nehéz helyzetével, és szóban beleegyezett abba, hogy hátralékát csak kedvezőbb terméshozam esetén rendezze. Kozma azonban tagadta, hogy ilyen megállapodás született volna. A konzul közvetítést ajánlott: azt javasolta Balázsnak, hogy tartozását a hivatalnak küldje el, amely nyugtát adna az összeg átvételéről, majd azt elismervény ellenében továbbítaná Kozmának. Balázs megígérte, ha a következő évben jó termése lesz, kifizeti a tartozását. A dossziéban fennmaradt utolsó levelében a konzul azt írta Kozmának, hogy „[i]ly körülmények között ezen hivatal ez ügyben eddig foganatosított intézkedéseinél egyebet nem tehet". Az ügy végkimenetele ismeretlen.[30] A levelezés – miként számos más konzuli irat – érzékletesen tükrözi a kanadai prérigazdálkodás kiszámíthatatlanságát és a gazdasági világválság következményeit, a tulajdonos farmerek és alkalmazottaik anyagi nehézségeit és fizetésképtelenségét.

A fennmaradt iratok alapján az ügy nem pusztán két magánszemély közötti adósságvita története, hanem annak bizonysága, hogy a konzul informális közvetítőként is fellépett a magyar bevándorlók mindennapi konfliktusaiban. Az ügy rendezése elvileg a helyi bíróságra tartozott volna, a konzulnak ilyen ügyekben sem eljárási kötelezettsége, sem döntési jogköre nem volt. Ennek ellenére felszólító leveleket küldött, felhívta a figyelmet az adóslevél kötelező erejére és Kozma kiszolgáltatott helyzetére, átvette a kötelezvényt, és peren kívüli megegyezést

[28] A továbbiakban a kanadai tartományok nevét eszerint rövidítem: Saskatchewan: Sask., Alberta: Alta., Québec: Que.

[29] A tanulmányban közölt forrásrészletek helyesírását és központozását a mai szabályokhoz igazítottam.

[30] MNL OL K 139 13. cs. 1931. 1. t. 2864 *Kozma István dossziéja.*

javasolt. Elgondolkodtató, hogy a konzul egy viszonylag csekély összegű tartozás rendezése érdekében is kész volt közbenjárni.

Informális közvetítői szerepe ugyanakkor szorosan összekapcsolódott formális státuszával, hiszen tisztsége és kapcsolódó tekintélye, közvetítői tapasztalatai megalapozhatták mind a hozzá forduló bevándorló elvárásait, mind a konzul saját, a közvetítés sikeréhez fűzött várakozásait. Schefbeck azonban nem járt el kíméletlen felszólító „hatóságként", hiszen békés, peren kívüli rendezést és részletfizetést javasolt. Kozmát sem buzdította arra, hogy perelje be a másik magyar farmert, ami arra utal, hogy az adós oldalán is mérlegelte a gazdasági válság következményeit. Fellépésében tehát a magyar bevándorlók problémái iránti fogékonyság, a velük való legalább részleges azonosulás és a konfliktuskezelésre való hajlandóság is szerepet játszhatott.

A közvetítési helyzet létrejötte legalább részben a hálózat szerkezetéből adódott. A kanadai magyar intézményrendszer a vizsgált időszakban töredezett volt, számos településen hiányoztak azok a kompetens személyek, akikhez a bevándorlók konfliktusaik rendezése érdekében fordulhattak volna. Emellett sokan nem rendelkeztek a bírósági eljárások kezdeményezéséhez szükséges nyelvtudással, helyismerettel és ügyintézési tapasztalattal. Ebben a helyzetben a konzul a magyar bevándorlói társadalom földrajzilag egymástól távol élő tagjai számára elérhető intézményi szereplőnek számított, akihez személyes ismeretség vagy közösségi beágyazottság nélkül, levélben is fordulhattak.[31] A közvetítés igénybevétele a bevándorlók részéről és felvállalása a konzul oldaláról részben a diaszporikus tér sajátos hiányaira adott adaptív válaszként értelmezhető.

A történeti helyzet harmadik tényezőként szintén alakította a közvetítést. A gazdasági világválság idején a magyar bevándorlók – hitelezők és adósok egyaránt – fokozott egzisztenciális kiszolgáltatottságban éltek, és egy viszonylag csekély összegű tartozás is létfenntartási problémákat okozhatott.[32] Ez itt mindkét fél helyzetében

[31] A magyar állam képviselőivel szembeni bizalom azonban nem volt töretlen és egységes. A magyar állami képviselet tekintélyét eltérő irányokból kérdőjelezték meg. A hazafias Canadian Hungarian Association egyes vezetői úgy vélték, hogy a kormány képviselői saját kanadai intézményeik befolyását féltik az egyesülettől. A kommunista tábor pedig a hivatalos képviselőket a „Horthy-rendszer" politikai befolyásának közvetítőiként bírálták. Patrias, 1994. 187–188., 203–204.

[32] A magyar bevándorlást az 1920-as években – a kanadai szövetségi kormány bevándorláspolitikája mellett – elsősorban a mezőgazdasági konjunktúra alapozta meg. A fellendülés a kiépülő közlekedési és piaci hálózatokra, valamint a farmokon folytatott gazdálkodásra épült. Az évtized végén már számottevő visszaesés volt a felvásárlási árakban. A kibontakozó gazdasági világválság a farmok tömeges tönkremeneteléhez és súlyos munkanélküliséghez vezetett. Friesen, Gerald: *The Canadian prairies: a history*. Toronto: UTP, 1987. 301., 329.; MacGibbon, D. A.: *The Canadian Grain Trade 1931–1951*. Toronto: UTP, 1952. 3. Sok magyar önkéntesen, saját költségén tért haza, másokat a kanadai állam deportált állami költségen, de előfordult az is, hogy a kiadásokat részben vagy egészben a magyar állam fedezte. További adatokhoz lásd Dreisziger, F. Nándor: Immigrant Lives and Lifestyles in Canada, 1924–1939.

érzékelhető: Kozmának sem munkája, sem pénze nem volt, Balázs pedig a kedvezőtlen gazdasági körülményekre és a gyenge termésre hivatkozva állította, hogy képtelen törleszteni tartozását. A gazdasági válság tehát nem pusztán az ügy hátterét jelentette, hanem kiélezte a konfliktust, és ezzel hozzájárult a közvetítési helyzet létrejöttéhez.

Schefbeck fellépése ugyanakkor rendezési lehetőséget jelentett a felek számára, eredményességét azonban korlátozta, hogy döntési jogkör és kényszerítő eszközök híján csak megegyezésre ösztönözhette őket. Az eset egyszerre mutatja a konzuli közvetítés lehetőségeit és korlátait, vagyis azt, hogy létrejöttében a közvetítő saját pozíciója és erőforrásai, a hálózat sajátosságai, valamint a változó történeti körülmények egyaránt szerepet játszottak.

A konzul mint információközvetítő és lelki tanácsadó

A konzuli közvetítés sajátos változatát képviseli Csiga Gábor esete. A konzul ezúttal nem két, egymással konfliktusban álló bevándorló, hanem egy krízishelyzetbe került személy és az Óhaza intézményi világa között közvetített, majd a szükséges információk átadását követően lelkigondozói-tanácsadói szerepet is vállalt. Eljárásában a korábbinál is hangsúlyosabb volt a paternalista elem.

A whitewoodi (Sask.) Csiga Gábor 1931. július 21-én levélben fordult a winnipegi konzulhoz, segítségét kérve ahhoz, hogy visszatérhessen Magyarországra, Hajdúböszörménybe, amelyet több mint 26 évvel korábban hagyott el. A levél tanúsága szerint az akkor 52 éves, nős, kilencgyermekes férfi (legkisebb gyermeke nyolcéves volt) már jó ideje kanadai állampolgár volt. Csiga kilátástalannak ítélte helyzetét, elsősorban megromlott családi kapcsolatai miatt. Szerinte feleségével – akit egyébként jó asszonynak és anyának tartott – soha nem értették meg egymást, és úgy érezte, elvesztette a „kontrollt" családja felett. Ráadásul „a családom tiszteletét kivívni soha nem tudtam". Szorongásait anyagi nehézségei is fokozták, farmerként ugyanis nem tudott elegendő jövedelmet biztosítani családjának. Körülményeit annyira elviselhetetlennek tartotta, hogy már csak két lehetőséget látott maga előtt: a hazatérést és az öngyilkosságot. Arra kérte a konzult, segítsen neki munkát találni Magyarországon, olyan helyet, ahol még értékelik a becsületességet, a hűséget és a munkabírást. Azt is kiemelte, hogy elismerésre vágyik. Levelét könyörgő hangnemben zárta.

A konzul válaszában arról tájékoztatta Csiga Gábort, hogy hazaszállításáról nem tud gondoskodni, mivel a törvények értelmében tíz év távollét után elveszítette magyar állampolgárságát, így nem jogosult állami segítségre. Ugyanakkor jelezte, hogy kanadai állampolgárként, kanadai útlevéllel, saját költségén és felelősségére beutazhat Magyarországra, ott azonban idegen állampolgárként munkát nem vállalhat. A levél legérdekesebb része a záróbekezdés, amelyben a konzul túllépett a hivatalos tájékoztatás keretein, és tanácsot adott Csigának helyzete rendezéséhez:

Hungarian Studies Review, Vol. 8, No. 1, Spring, 1981. 76–77., 83.; Kulcsár Beáta: Adaptációs kísérletek Kanadában. Egy magyar emigráns küzdelmei az 1920-as évek második felében. *Pro Minoritate,* 2021/Tavasz. 3–4.

„Ettől azonban teljesen eltekintve, a beadványában előadottak alapján nem látom a helyzetét olyan súlyosnak, hogy a családját elhagyja és kivándoroljon, ellenkezőleg, egy kis jóakarattal és megértéssel tovább élheti boldog családi életét, annál is inkább, mert hisz nem is panaszkodik a felségére. Én azt hiszem, hogy csak pillanatnyi elkeseredésében gondolt Ön arra, hogy családját elhagyja, amit semmi esetre se tegyen. Felejtse el túlzott érzékenységét, és minden rendbe jön." Schefbeck tehát vigasztaló soraival igyekezett lebeszélni a levélírót a hazatérésről.[33]

Csiga levele egy identitásában és státuszában megingott bevándorló önreprezentációja, amelyben a kedvezőtlen gazdasági folyamatok következményei, a családi tekintélyvesztés és az elismerés iránti erős igény egy krízisnarratívában sűrűsödnek.[34] Az eset a konzuli közvetítés egy sajátos változatára is rávilágít. A konzul ugyanis nem egy magyar, hanem egy magyar származású kanadai állampolgár és az Óhaza intézményi világa között vállalt közvetítő szerepet, tájékoztatást adva bizonyos szabályokról. Ennek során értelmezte Csiga állampolgársági helyzetét, ismertette a hazatérés lehetőségeit, és felhívta figyelmét a magyarországi munkavállalás korlátaira. Különösen figyelemre méltó, hogy Schefbeck annak ellenére is lelkiismeretesen foglalkozott a levélíró ügyével, hogy az már kanadai állampolgár volt.

Tevékenysége azonban nem merült ki a tájékoztatásban. Schefbeck a férfi személyes problémáira is reagált, vagyis igyekezett megnyugtatni, relativizálta az általa kilátástalannak ítélt helyzetet, tanácsot adott neki, és családi kapcsolatai rendezésére ösztönözte. A formális információközvetítés tehát informális lelkigondozói-tanácsadói szereppel egészült ki. A winnipegi külképviselet iratanyagában fennmaradt levelezések alapján máskor is előfordult, hogy a bevándorlók az ügyintézés mellett tanácsot vagy erkölcsi támaszt vártak a konzultól. Schefbeck gyors és személyes hangú válaszai a magyar bevándorlók problémái iránti – már említett – érzékenységéről, segítőkészségéről és felelősségérzetéről, továbbá az informális közvetítés iránti nyitottságáról tanúskodnak.

A fenti közvetítői-tanácsadói helyzet létrejöttében a közvetítői hálózat hiányosságai nem játszottak számottevő szerepet, és feltehetően a konzul személyes adottságai (tekintélye, tapasztalatai) sem voltak meghatározóak abban, hogy a levélíró épp hozzá fordult. Jelentősége inkább a konzul formális pozíciójából fakadó információs erőforrásainak lehetett. Csiga ugyanis a hazatérés jogi és intézményi feltételeiről akart tájékozódni, és ezekkel kapcsolatban leginkább a konzultól remélhetett hiteles tájékoztatást. A helyzet kialakulásához emellett a gazdasági világválság is hozzájárult, amely az egzisztenciális nehézségeken túl a családfő kenyérkereső és családfenntartó szerepét is megrendítette, valamint személyes és családi kríziseket idézett elő. A válság ezzel a konzul elé kerülő problémák körét bővítette, új közvetítési helyzeteket és részben informális feladatokat teremtve a számára.

[33] MNL OL K 139 13. cs. 1931. 1. t. 3132 *Csiga Gábor dossziéja.*

[34] Az elismerés szerepére a paraszti közösségben lásd Thomas, William I. – Znaniecki, Florian: *The Polish Peasant in Europe and America.* Ed. Ely, Melvin J. L. Urbana–Chicago: UIP, 1984. 225.

A konzul mint közvetítő a bevándorlók és piaci szereplők között

A vermilioni (Alta.) Endrényi Margit és a konzul 1927–1931 közötti levelezése a magyar konzuli közvetítés egy további formájáról árulkodik. Schefbeck ebben az esetben egy magyar bevándorlócsoport és egy kanadai vállalat között közvetített.

Az Endrényi-csoport (Endrényi Margit, Méhely László és Eisenhut Pál gazdasági társulása) 1925 májusában kezdte meg tevékenységét Alberta tartományban, miután a British Dominions Land Settlement Corporation Ltd.-vel (BDLSC) 480 acre földre kötött szerződést. Az első két évben főként bozótirtással, földfeltöréssel, ház- és kerítésépítéssel, valamint kútfúrással foglalkoztak, és mindössze 160 acre-t tudtak művelés alá vonni. A gyenge terméshozamok miatt 1927 végére jelentős tartozást halmoztak fel, ezért egyezkedni kényszerültek a vállalattal.[35] Endrényi Margit 1927. december 27-én fordult először a konzulhoz azzal a kéréssel, hogy közvetítsen közte és a BDLSC között: fordítsa le magyar nyelvű kérvényét (ebben a kamatok elengedéséért folyamodott), majd juttassa el a fordítást a címzetthez, és hivatali tekintélyét felhasználva kövessen el mindent az érdekükben.

A konzul támogatásáról biztosította az asszonyt: „Minden tőlem telhetőt elkövetek, hogy nehéz viszonyai között segítségére legyek [...]. Meg lehet azonban győződve Asszonyom, hogy ügyüket teljesen a magamévá tettem [...].” Schefbeck nemcsak lefordította és továbbította a kérvényt, hanem kísérőlevelet is csatolt hozzá, amelyben fizetési halasztást kért, és telefonon is tárgyalt a cég képviselőjével. A vállalat azonban elutasította a segítségnyújtást, és nem biztosított további kedvezményeket.

A vermilioni kórházból 1931. június 6-án küldött levelében Endrényi Margit már a hazatéréshez kért támogatást a konzultól, aki ezúttal is segítséget nyújtott az anyagi csődbe jutott, beteg asszonynak: hitelezett hajójegyet szerzett a Cunard társaságtól és félárú vasúti jegyet a Canadian National Railwaystől. A konzulátus a vasúti és az európai utazási költségeket vállalta át, valamint 15 dollár készpénzsegélyt is biztosított az asszony számára. Endrényi Margit 1931. augusztus 21-én elhagyta Kanadát, és hazatért Magyarországra.[36]

A konzul 1927–1928. évi közvetítése túlmutatott a kérvény lefordításán és továbbításán, hiszen kísérőlevelet csatolt hozzá, és tárgyalt a vállalat képviselőjével. Két igen eltérő helyzetű fél között közvetített, miközben egyértelműen a bevándorlók érdekei mellett köteleződött el (*broker capture*); levelei erős szolidaritásról és személyes elkötelezettségről tanúskodnak. A kanadai intézmények felé való közvetítés nem volt idegen hivatali gyakorlatától (más bevándorlók ügyében rendszeresen

[35] A BDLSC földvásárlási rendszere kamatterhekkel teli adósságcsapdát hordozott. A vállalat kezdőtőke nélkül adta át a birtokot, illetve az eszközöket, állatokat és építőanyagokat is megelőlegezte. Az első három évben csak kamatot és adót kellett fizetni, a vételár törlesztése a negyedik évtől indult volna. Endrényi szerint azonban a kapott gépek kezdetlegesek, a lovak pedig túl öregek voltak. MNL OL K 139 13. cs. 1931. 1. t. 2516/R *Endrényi Margit dossziéja.*

[36] Uo. Az eset részletes tárgyalását lásd Kulcsár, 2021. 3–18.

egyeztetett tartományi és szövetségi hatóságokkal, valamint vasúttársaságokkal, utóbbiakkal főként kedvezményes jegyek megszerzése érdekében); egy bevándorlócsoport és egy piaci szereplő gazdasági konfliktusának kezelése azonban nem tartozott szorosan konzuli feladatköréhez. Az eset abban is különbözik az előző két ügytől, hogy a fennmaradt leveleknek köszönhetően ismert a közvetítés eredménye (kudarca), és világos a tárgyalások tétje is: az Endrényi-csoport fennmaradása és tagjainak kanadai egzisztenciája függött a mediáció kimenetelétől.

A közvetítési helyzet létrejöttében ezúttal is több tényező játszott szerepet. Az iratokból nem derül ki, miért éppen a konzulhoz fordult Endrényi, az azonban feltételezhető, hogy ebben az esetben is döntő lehetett Schefbeck formális pozíciójából származó tekintélye és személyes kompetenciái (kanadai intézményi ismeretei, tárgyalási tapasztalatai, angol nyelvtudása). A közvetítői hálózat gyérségének feltehetően kisebb volt a jelentősége, mint más esetekben. Endrényiéknek ugyanis nem egyszerűen egy elérhető közvetítőre, hanem egy számos erőforrással rendelkező, nagy tekintélyű szereplőre volt szükségük. Olyanra, aki presztízsét, személyes kompetenciáit és kapcsolati erőforrásait befolyássá képes alakítani, és azt a bevándorlói kiszolgáltatottság ellensúlyozására felhasználni.

A strukturális adottságok ebben az esetben is elősegítették a közvetítési helyzet létrejöttét még a gazdasági világválság előtt. Ilyenek voltak a szokatlan éghajlati és talajviszonyok, a piacoktól és a magyar közösségektől való távolság, a gyenge terméshozamok és a kedvezőtlen szerződéses feltételek. Mindezt a személyes kompetenciák korlátozottsága, mindenekelőtt az angol nyelvtudás hiánya súlyosbította. Az 1929-ben kibontakozó kedvezőtlen folyamatok csupán elmélyítették a korábbi problémákat, hozzájárulva a társulás gazdálkodásának végleges ellehetetlenüléséhez.

Az eset azért is tanulságos, mert a közvetítés eredménye is ismert. Schefbeck hiába mozgósította formális pozícióját, tekintélyét és számos személyes kompetenciáját, a vállalattal folytatott egyezkedés sikertelen maradt. Amikor viszont Endrényi hazatérésének megszervezéséhez már bevett hivatali eszközöket alkalmazott, közreműködése eredményesnek bizonyult. A két eltérő kimenetel arra világít rá, hogy a közvetítő rendelkezésére álló erőforrások önmagukban nem garantálták a sikert, vagyis az számos, rajta kívül álló tényezőtől függött. Az eset így egyszerre mutatja a konzuli közvetítés előnyeit és korlátait: a konzul új lehetőségeket teremthetett a bevándorlók számára, de azok eredményességét nem tudta biztosítani.

A lelkész mint közvetítő a bevándorlók és a kanadai intézmények között

1937. október 23-án Fehér Mihály montreali református lelkész levélben fordult Adhémar Raynault montreali polgármesterhez gyülekezetének egyik tagja, Balogh Sándor ügyében. Balogh családjával visszatért Montrealba, de mivel elveszítette „lakóhelyi jogosultságát", nem részesülhetett segélyben, így a lelkész

a polgármester közbenjárását kérte.[37] November 18-án Fehér ismét a család érdekében intézkedett, ezúttal a Royal Victoria Hospital szociális osztályának írt Balogh tízéves fia, Zoltán érdekében, mivel a munkanélküli apa nem tudta kifizetni fia szemészeti vizsgálatát és megvásárolni a szükséges szemüveget. A levél szerint az apa segélykérelmét az Unemployment Relief Commission (URC) utasította el,[38] jóllehet tíz éve Montrealban élt, és mindössze egy évig volt távol a várostól.[39]

A lelkész más bevándorlók érdekében is közbenjárt kanadai állami intézményeknél (önkormányzatoknál, minisztériumnál, az URC-nél) segélyt vagy különféle kedvezményeket kérve.[40] Egy elakadt segélyezési ügyben maga szerezte be a hiányzó munkáltatói nyilatkozatot, majd továbbította azt a hivatalnak,[41] máskor a Canadian Pacific Railway bevándorlási és telepítési osztályához fordult,[42] illetve az állami tulajdonú Canadian National Railway utazási ügynökétől kért utazási kedvezményt magyar bevándorlók számára.[43] 1934-ben Fehér a bevándorlási minisztériummal is levelezett. Egyik levele azért is érdekes, mert ebben egy erdélyi magyar ügyében közvetített: Erdei Károlynak a felesége beutazási engedélyére (*Permit of Entry*) vonatkozó kérelmét azzal ajánlotta a bevándorlási minisztérium osztályvezetőjének figyelmébe, hogy a férfi megbecsült egyháztag, biztos keresettel és megtakarítással rendelkezik, segélyt sohasem vett igénybe, és feleségét is el tudja tartani.[44] Ugyanezen időszakban egy másik erdélyi magyar, Török Imre önkéntes hazatérése ügyében egyeztetett a minisztérium montreali irodájával. A hatóságok azt vizsgálták, hogy Török képes-e saját költségén visszatérni Romániába. A lelkész igazolta, hogy a férfi beteg, és a családja hazavárja, valamint jelezte, hogy 15 dollárral maga is hozzájárul Török vasúti költségeihez.[45]

---

37 LAC MG8-G76 Vol. 1. *Fehér Mihály levele Adhémar Raynault-nak*. Montreal, 1937. október 23.

38 Az 1930-ban létrehozott URC a gazdasági világválság idején a munkanélküli-segélyezés koordinálásáért és egyes szövetségi segélyprogramok működtetéséért felelt. LAC R224-92-2-E, RG27-H-1 Unemployment Relief Commission 1918–1953 (fondleírás), lásd https://recherche-collection-search.bac-lac.gc.ca/eng/home/record?idnumber=159592&app=fonandcol&resource=folderlist&ecopy= (letöltés ideje: 2026. szeptember 15.).

39 LAC MG8-G76 Vol. 1. *Fehér Mihály levele a kórház szociális osztályának*. Montreal, 1937. november 18.

40 Lásd pl. LAC MG8-G76 Vol. 1. *Fehér Mihály levele az URC képviselőjének*. Montreal, 1939. február 7.; vö. uo. *Fehér Mihály levele az URC képviselőjének*. Montreal, 1938. február 26.

41 LAC MG8-G76 Vol. 1. *Fehér Mihály levele az* [URC] *Segélyosztályának*. Montreal, 1939. március 3.

42 LAC MG8-G76 Vol. 1. *Fehér Mihály levele Chester Allan Van Scoynak.* Montreal, 1937. december 8.

43 LAC MG8-G76 Vol. 1. *Fehér Mihály levele A. A. Gardinernek.* Montreal, 1939. június 22.

44 LAC MG8-G76 Vol. 2. *Fehér Mihály levele Mr. Frasernek*. Montreal, 1934. március 23.

45 LAC MG8-G76 Vol. 2. *Fehér Mihály levele J. M. Langlais-nek.* Montreal, 1934. október 11.; uo. *Dr. Antoine-Hector Desloges levele Fehér Mihálynak*. Montreal, 1934. november 21.; uo. *J. M. Langlais levele Fehér Mihálynak*. Montreal, 1935. január 17.; uo. *Fehér Mihály levele J. M. Langlais-nek*. Montreal, 1935. január 23. Forgách László katolikus pap is vállalt anyagi

Fehér Mihály szükség esetén magyarországi intézményekkel is kapcsolatba lépett. 1939-ben arra kérte a csetényi református lelkipásztort, hogy küldje el neki az ekkor 68 éves, Csetényben született, 1902-ben Kanadába vándorolt Molnár István („egy teljesen nincstelen, nyomorgó hittestvérünk") születési anyakönyvi kivonatát. A férfit ugyanis a gazdasági válság tönkretette, és csak születési bizonyítványa vagy keresztlevele bemutatásával kaphatott hatósági segítséget.[46] A lelkész ebben az esetben már két ország intézményeit kapcsolta össze egy bevándorló ügyének rendezése érdekében.

Fehér közvetítői gyakorlata nem volt egyedi. Forgách László (1907–1979) torontói katolikus pap – más egyházi emberekhez hasonlóan – néha a teljes napját azzal töltötte, hogy munkát keresett magyar bevándorlók számára.[47] Czakó Ambró (1887–1974) lelkész ugyancsak közbenjárt a bevándorlók érdekében a kanadai hatóságoknál, 1929-ben például sikerült elérnie a minisztériumnál egy beteg, közsegélyre szorult magyar nő deportálási eljárásának leállítását.[48] A gazdasági világválság idején pedig Montrealban a tartományi és városi hatóságok, valamint a magyar főkonzul a magyar egyházakon keresztül juttattak támogatást a segélyre jogosult munkanélküli bevándorlóknak.[49]

A mediáció esetenként a közbenjárásnál jóval kiterjedtebb ügyintézést is jelentett. Jól példázza ezt Halasi István esete, akinek a halála után Fehér gyakorlatilag teljes körűen intézte a Magyarországon élő özvegyet érintő hagyatéki ügyeket. Gondoskodott a temetésről, beszerezte a szükséges iratokat, bankokkal levelezett, pénzt és személyes tárgyakat továbbított az özvegynek, és részletesen elszámolt a hagyatékkal.[50]

A bemutatott esetek alapján tehát a lelkész szerepe intézményi mediátori funkcióként írható le, hiszen magyar bevándorlók, valamint különféle állami intézmények (minisztérium, önkormányzatok) és vállalatok között közvetített. Közvetítői tevékenysége nem korlátozódott az információk továbbítására: hivatalokkal levelezett, dokumentumokat szerzett és nyújtott be, kérelmek újbóli elbírálását kezdeményezte, személyes garanciát adott, esetenként anyagi támogatást nyújtott, sőt egy-egy ügy teljes körű intézését is magára vállalta.

E közvetítési helyzetek létrejöttét elsősorban a lelkész bevándorlói közösségen belüli pozíciója, mély beágyazottsága segíthette elő. Gyülekezete tagjaival rendszeres, személyes kapcsolatban állt, mindennapi problémáikról közvetlenül

áldozatot: több, a magyar bevándorlóknak fenntartott ház bérleti díját maga fizette, mígnem eladósodott. Patrias, 1994. 118.

46 LAC MG8-G76 Vol. 1. *Fehér Mihály levele a csetényi református lelkésznek*. Montreal, 1939. március 17.

47 Patrias, 1994. 119.

48 Uo.

49 Uo. 121.

50 LAC MG8-G76 Vol. 3. *A Halasi-dosszié.* Montreal, 1947–1949. Halasi István (1890–1947) ácsmester 1928-ban vándorolt ki Kanadába.

értesülhetett, és könnyebben elérhető volt számukra, mint más közvetítő. Emellett a lelkészi hivatáshoz a közösségről való gondoskodás normája is társult (ez általában a lelkész szerepfelfogásában is megjelent), ami szintén hozzájárulhatott ahhoz, hogy a bevándorlók intézményi segítséget igénylő ügyeikkel a lelkészhez fordultak. Választásukban az is szerepet játszhatott, hogy tisztában voltak azzal, hogy a lelkész rendelkezik a közvetítéshez szükséges tekintéllyel, valamint személyes kompetenciákkal és kapcsolati erőforrásokkal: magas szintű nyelvtudással, ügyintézési rutinnal és kapcsolatrendszerrel.

Hasonló levélváltásokra és segítségnyújtásra a konzuli iratanyagban is találunk példákat, ami érthető, hiszen a bevándorlók és a kanadai hatóságok közötti közvetítés a konzul formális feladatai közé tartozott. Az iratok tehát arra utalnak, hogy a kanadai állami intézmények felé irányuló közvetítésben a konzul és a lelkész tevékenysége részben átfedte egymást, vagyis a lelkész olyan feladatokat is vállalt, amelyeket a konzul ugyancsak ellátott. Ezt mindenekelőtt személyes kompetenciáik és egyéb erőforrásaik hasonlósága tette lehetővé. A közvetítői hálózaton belül így párhuzamos útvonalak alakultak ki: a bevándorlók bizonyos kanadai intézményeket a konzul és a lelkész közreműködésével egyaránt elérhettek.

Amennyiben viszont a köztük lévő pozicionális vagy erőforrásbeli különbségek váltak meghatározóvá, a lelkész közvetítői tevékenysége nem helyettesítette, hanem kiegészítette a konzulét. Jó példát kínálnak erre az utódállamokból kivándorolt magyarok – például Erdei Károly és Török Imre – ügyei. Mivel a konzul intézkedési jogköre formálisan nem terjedt ki más államok polgárainak képviseletére, közvetítői lehetőségei esetükben korlátozottak voltak, bár előfordult, hogy leveleiben tájékoztatta és tanácsokkal látta el őket. Ilyen helyzetekben felértékelődhetett a lelkész szerepe, őt ugyanis nem kötötték az állampolgársággal összefüggő illetékességi határok, szabadabban vállalhatott ügyintézői feladatokat.

A fent tárgyalt lelkészi közvetítés kibontakozását a történeti körülmények is elősegítették. A gazdasági világválság idején a munkanélküliség, az elszegényedés és a segélyezési problémák megsokszorozták az intézményi segítséget igénylő helyzeteket. A bemutatott ügyek jelentős része segélyhez, munkához, orvosi ellátáshoz, utazáshoz vagy hazatéréshez kapcsolódott. Nem a válság hozta létre a lelkész közvetítői szerepét, de növelhette az iránta való igényt, és hangsúlyosabbá tehette az ügyintézői és érdekképviseleti funkciókat a lelkészi feladatok körében. A mediátori-ügyintézői szerep – úgy tűnik – közösségi elvárássá formálódott. Kovács Károly torontói és oshawai lelkész például elutasította, hogy munkaközvetítőként és amatőr színjátszó-rendezőként is működjön, ám ez hozzájárult ahhoz, hogy gyülekezete szinte teljesen elfogyott.[51]

[51] Patrias, 1994. 122. Valószínűleg Kovács Károly (1893–?) kézdivásárhelyi születésű református lelkészről van szó.

A lelkész mint közvetítő a magyar közösség és a politikai-közéleti környezet között

1935-ben Schefbeck Jakab István konzul Sántha Pál lelkésznek írt levelében hangsúlyozta, hogy osztja a véleményét: azokban a magyar közösségekben, ahol nincs saját lelkipásztor, a magyarság kiszolgáltatottá válik, és „a felforgató vörösök zsákmánya" lesz. Álláspontja szerint a kolóniákon az egyházközség jelenti az elsődleges támaszt, ezért fenntartásuk elsőrendű nemzeti érdek.[52] Ez az eset arra utal, hogy a konzul és a lelkészek figyelemmel kísérték a politikai és a gazdasági fejleményeket, szükség esetén reagáltak is ezekre. A levél egyúttal azt is jelzi, hogy a konzul politikai szerepet is tulajdonított az egyházközségeknek és a lelkészeknek: a politikailag veszélyesnek ítélt folyamatokkal szembeni védekezés fontos szereplőit látta bennük.

A lelkész politika iránti érzékenységére és közéleti szerepvállalására, valamint a közvetítés politikai-közéleti formájára jó példát kínál Fehér Mihály montreali református lelkész tevékenysége. Míg a korábban bemutatott intézményi mediáció során Fehér elsősorban egyes bevándorlók érdekében közvetített, addig politikai-közéleti szerepében már a közösség érdekeit képviselte, vagyis a bevándorlói közösség és annak tágabb politikai-intézményi környezete között teremtett kapcsolatot. Fehér szorosan követte a magyarországi, kanadai és nemzetközi politikai eseményeket, és feladatának tekintette, hogy értelmezze azokat gyülekezete számára. Tevékenysége azonban a közösségen kívülre is kiterjedt: szükség esetén a közösség érdekeit nyílt közéleti fellépéssel védelmezte, álláspontját pedig a külvilág felé is közvetítette. Ez a szerep különösen a gazdasági világválság éveiben, majd még inkább a II. világháború idején vált hangsúlyossá, amikor a bevándorló közösségek lojalitása a hatóságok figyelmének középpontjába került.

Fehér közszereplésének egyik jellegzetessége volt, hogy eltérően kommunikált a különböző fórumokkal. Saját közösségével, vagyis a montreali magyar református gyülekezettel folytatott párbeszédében – tehát befelé – merészebben, nyíltabban fogalmazott. Az 1939. évre vonatkozó, a gyülekezeti közgyűlés számára készített 1940. évi lelkészi jelentésében úgy vélte, hogy egyházközségének egyik legfőbb feladata a magyar és a református identitás megőrzése. Leszögezte, hogy gyülekezete „szegény munkás kivándorolt magyar reformátusoknak az egyháza. Az ő érdekükben alakult. Az ő érdeküket szolgálja. Egy kis darab óhazai magyar életet ad ez mindnyájunk számára."[53] Ez az identitásőrző törekvés az egyház intézményi működésében is megjelent. Az ugyanebben az évben összeállított magyar

[52] MNL OL K 139 67. cs. 1938. 1. t. 1841. *Schefbeck Jakab István levele Sántha Pálnak.* Winnipeg, 1935. július 4. Egyúttal üdvözölte, hogy Sánthának sikerült a saskatooni egyházmegyébe új lelkipásztort szereznie; támogatni fogja működését. Uo.

[53] LAC MG8-G76 Vol. 1. Fehér Mihály: *Lelkészi jelentés az 1939. évről*. Montreal, 1940. január 19.

nyelvű egyházi törvényben a magyarországi református egyház és a – montreali magyar református egyházközséget integráló – United Church of Canada (Kanadai Egyesült Egyház, UCC) szabályait hangolták össze. Előbbiből azokat a rendelkezéseket tartották meg, amelyek „magyar ref. mivoltunk jellegének megőrzésében" segítették őket, utóbbiból pedig azt vették át, ami a kanadai egyházhoz tartozó gyülekezetek számára kötelező volt.[54] 1941. évi jelentésében pedig arról számolt be, hogy az egyházközség 1940-ben nagy örömmel fogadta Észak-Erdély Magyarországhoz való visszacsatolását.[55]

A UCC-nek írt angol nyelvű jelentéseiben és a kanadai hatóságokhoz intézett soraiban – vagyis kifelé – már jóval óvatosabban fogalmazott, és az 1930-as évek közepétől érzékelhető gyanakvásokra, támadásokra[56] is reagálva következetesen a magyar közösség Kanada iránti lojalitását hangsúlyozta. Egyik jelentésében üdvözölte, hogy a müncheni konferencia (1938) „részben helyrehozta a húsz évvel ezelőtt Magyarországgal szemben elkövetett súlyos igazságtalanságot", ugyanakkor kiemelte, hogy „egyházunkat sikerült megóvni a szélsőséges megnyilvánulásoktól".[57] Egy másik jelentésében arra hívta fel a figyelmet, hogy a magyar bevándorlók szabad akaratukból választották Kanadát hazájuknak, tisztelik annak törvényeit, és készek hozzájárulni jólétéhez. A magyar hagyományok megőrzését nem nacionalizmusként, hanem lelki és kulturális örökségként értelmezte, és igyekezett eloszlatni azt a gyanút, hogy a magyar közösség különálló politikai célokat követne. Megfogalmazása szerint a magyarok jövője a „vezető, kormányzó és nagylelkűen segítő brit lakossággal való szoros együttműködésben" biztosítható.[58]

A Magyarország számára kedvező fejlemények nyílt ünneplésének nemcsak a szélesebb kanadai környezet gyanakvása szabott határt, hanem az a többnemzetiségű egyházi közeg is, amelyben a magyar gyülekezet működött. A montreali magyar református gyülekezet és a szintén a UCC-hez tartozó szláv protestáns gyülekezet lelkészei 1938-ban közös vasárnap esti alkalmakat szerveztek, amelyeken felváltva tartottak rövid, angol nyelvű áhítatot, vallásos filmek vetítésével

54 Uo. „Tehát nem beszélhetünk új egyházi törvényről, csupán a már eddig is meglévő törvények magyar nyelven való egybefoglalásáról." Uo.

55 LAC MG8-G76 Vol. 1. Fehér Mihály: *Lelkészi jelentés 1940.* Montreal, 1941. január 19.

56 A lelkész szerint az egyházat „[s]okszor támadják nyelve miatt, szokásai miatt, magyarsága miatt [...]. Résen kell lennünk, mert sokan református voltát szeretnék lealkudni vagy befesteni, sokan pedig magyarságát szeretnék eltüntetni. Ebben a küzdelemben csak mi, a tagjai menthetjük meg." LAC MG8-G76 Vol. 1. Fehér Mihály: *Lelkészi jelentés az 1939. évről*. Montreal, 1940. jan. 19.

57 LAC MG8-G76 Vol. 1. Michael Fehér: *Annual Report for 1938*. Montreal, 1939. január 31.

58 LAC MG8-G76 Vol. 1. Michael Fehér: *Hungarian United Church. The Eighth Annual Report 1934*. H. n. A következő évben már „új kanadaiaknak" nevezte a bevándorlókat, és biztosította az anyaegyházat arról, hogy a gyülekezet tagjai megismerik és megtanulják megbecsülni, megszeretni „új hazájukat", az egyház pedig folyamatosan emlékezteti őket kanadai állampolgári kötelességeikre. Uo. [Mihály Fehér:] *The Hungarian Reformed Church in Montreal*. Montreal, 1935. június 28.

egybekötve. A kezdeményezés azonban – részben megfelelő filmek, részben érdeklődés hiányában – rövid időn belül megszűnt.[59] Fehér kettős kommunikációja egyensúlykeresésként is értelmezhető.

Fehér óvatossága és egyensúlyozása nem volt véletlen, hiszen gyülekezete olyan kanadai egyházi struktúra keretében működött és részesült anyagi támogatásban, amely – az etnikai és kulturális sajátosságok bizonyos fokú megőrzése mellett – a bevándorlók kanadai integrációját, részben „kanadaizálását" is feladatának tekintette,[60] vagyis a kanadai egyházi vezetés és a magyar lelkészek hosszú távú politikai céljai nem estek egybe. Ez az eltérés egy alkalommal nyílt konfliktushoz is vezetett, amikor a UCC a magyar gyermekeket más bevándorlócsoportok gyermekeivel együtt angol nyelvű vasárnapi iskolába kívánta járatni. Fehér ezt a gyülekezet fennmaradását és a magyar családok kohézióját fenyegető lépésként értelmezte, és a kanadai egyháztól való pénzügyi függés megszüntetését sürgette. Szerinte a gyülekezet 1942-re vált önfenntartóvá; így a lelkész teljes fizetését is fedezni tudta.[61]

Fehér közéleti szerepvállalásának fontos részét jelentette azoknak a politikai folyamatoknak az értelmezése is, amelyeket a magyar bevándorlókra nézve veszélyesnek ítélt. Ilyen volt például a kommunizmus, amelynek visszaszorításában az egyház felelősségét hangsúlyozta. Úgy vélte, hogy a gazdasági válság éveiben a munkanélküliség és a kilátástalanság miatt a bevándorlók csoportja „könnyű prédája a felelőtlen izgatóknak", az igehirdetés azonban ellenszere lehet a veszélynek.[62] A munkanélküliség társadalmi és politikai következményei más csomóponti szereplőket is foglalkoztattak, például Schefbeck Jakab István konzult, aki a Magyarországra utazó Sántha Pál lelkészt arra kérte, hogy hívja fel a „hazai körök"

[59] LAC MG8-G76 Vol. 1. Michael Fehér: *Annual Report for 1938.* Montreal, 1939. január 31. A kezdeményezés jól illeszkedett a UCC egyházpolitikájához, amely szorgalmazta és intézményesen is támogatta a különböző etnikai közösségek egyházon belüli együttműködését. Patrias, 1994. 130–131. A protestáns ukránokhoz lásd Encyclopedia of Ukraine, Canada, https://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pagesCACanada.htm (letöltés ideje: 2026. szeptember 15.).

[60] A UCC ugyanakkor nem várta el az óhazai kultúrával való azonnali szakítást, mivel úgy vélte, hogy a túlzottan agresszív kanadai asszimiláció elidegenítené a bevándorlókat, akiket leginkább az anyanyelvükön beszélő lelkészek segítségével lehet elérni. Az egyházi vezetés ezért elfogadott bizonyos fokú etnikai pluralizmust. A katolikus egyház számára pedig fontosabb volt a bevándorlók hitbeli megtartása, mint asszimilációjuk felgyorsítása, ezért magyarul beszélő papokat hoztak Kanadába, akik jelentős autonómiát élveztek. A hosszú távú célok között azonban jelentős ellentét feszült. Patrias, 1994. 129.

[61] Uo. 129–132. LAC MG8-G76 Vol. 1.

[62] LAC MG8-G76 Vol. 1. [Mihály Fehér:] *The Hungarian Reformed Church in Montreal.* Montreal, 1935. június 28. A kommunizmus térnyerése más jelentéseiben is előjön, lásd pl. uo. Fehér Mihály: *Lelkészi jelentés az 1939. évről.* Montreal, 1940. január 19. A kommunizmussal kapcsolatos aggodalmak – mint láttuk – a konzul és más lelkészek megnyilatkozásaiban is kimutathatók.

figyelmét a Kanadában tapasztalható súlyos munkanélküliségre és arra, hogy a gazdasági válság komolyan megnehezíti a kanadai magyar kulturális intézmények működését.[63]

A II. világháború kitörésével más természetű politikai veszély került előtérbe. Fehért ekkor különösen az foglalkoztatta, hogy Magyarország esetleges hadba lépése miként befolyásolja majd a kanadai magyarság helyzetét. Attól tartott ugyanis, hogy a háború nemcsak az otthoni rokonoktól szakítja el a bevándorlókat, hanem kanadai megítélésüket is kedvezőtlenül befolyásolja.[64] Az 1939-ben ismét hatályba léptetett háborús intézkedésekről szóló törvény (*War Measures Act*) és a kapcsolódó rendeletek bevezetése csak fokozta a magyar bevándorlók – különösen a nem honosítottak – szorongásait.[65] A kanadai állam iránti lojalitás demonstrálása ezért a korábbiaknál is sürgetőbbé vált.

Fehér Mihály már Magyarország hadba lépése előtt hangsúlyozta, hogy „[e]gyházunk tagjai mindnyájan átérzik, hogy ha szívünkben ott is él a szülőhaza iránti szeretet, de ott él benne kenyéradó hazánk iránti kötelességérzet is". Ennek megfelelően – és mindenekelőtt a magyar közösséggel szembeni gyanakvás eloszlatása érdekében – aktívan törekedett a közösség Kanada iránti lojalitásának demonstrálására. Az egyházközség 1939. június 16-án „a montreali magyarság egyetemével" közösen hűségnyilatkozatot fogalmazott meg és küldött William Lyon Mackenzie King miniszterelnöknek,[66] majd 1940-ben megújította a Kanada és a Brit Birodalom iránti esküjét.[67] A lelkész híveit hadikölcsön jegyzésére és hadi takarékossági

63 MNL OL K 139 67. cs. 1938. 1. t. 1841. *Schefbeck Jakab István levelei Sántha Pálnak*. Winnipeg, 1931. június 17., 20. Lásd még: LAC MG8-G76 Vol. 1. Szilágyi István: *Gondnoki jelentés 1930*. Montreal, 1931. január 14.

64 1940-ben még reménykedett Magyarország semlegességének megőrzésében. Hadba lépés esetén az otthoni hozzátartozókkal való kapcsolatok ellehetetlenülésére és kanadai helyzetük romlására számított. LAC MG8-G76 Vol. 1. Fehér Mihály: *Lelkészi jelentés 1940.* Montreal, 1941. január 19. 1942-ben már keserűen állapította meg, hogy „szülőhazánk is belesodródott" a háborúba. Az Egyesült Államok hadba lépésével az otthoniakkal való kapcsolattartás utolsó lehetőségei is megszűntek. Uo. [Fehér Mihály:] *Lelkészi jelentés 1941-ről.* Montreal, 1942. január 18. (ceruzavázlat).

65 A War Measures Act és a kapcsolódó rendeletek (DCR) alapján a hatóságok cenzúrázták a sajtót, szervezeteket tiltottak be, százakat internáltak és letartóztattak. A rendőrség vádemelés nélkül tarthatott fogva személyeket, és bírói engedély nélkül rendelhetett el házkutatást. A „felforgatónak" ítélt személyeket az intézményekből is eltávolították, és háborúellenes kijelentések vagy kommunista kapcsolatok miatt is sor kerülhetett büntetőeljárásra vagy internálásra. *Canada's Human Rights History*, 1939–1945 Second World War, lásd https://historyofrights.ca/encyclopaedia/main-events/1939-world-war-two/ (letöltés ideje: 2026. szeptember 15.).

66 LAC MG8-G76 Vol. 1. Fehér Mihály: *Lelkészi jelentés 1940*. Montreal, 1941. január 19.

67 LAC MG8-G76 Vol. 1. *Hűségnyilatkozat*. Montreal, 1940. június 16. A háború idején más etnikumok is igyekeztek bizonyítani Kanada iránti lojalitásukat. A kanadai japánok hűségesküt tettek, támogatták a Vöröskeresztet, és egyes nisei fiatalok a hadseregbe is beléptek. Nyilvános beszédekben is hangsúlyozták hűségüket. Roy, Patricia E.: *The Triumph of Citizenship: The Japanese and Chinese in Canada, 1941–67*. Vancouver: UBC Press, 2007. 18., 80. Az olasz

igazolvány (*War Saving Certificate*) vásárlására is buzdította, és fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy egyes magyarok önként jelentkeztek katonai szolgálatra, mások pedig a Vöröskereszt munkájában vettek részt.[68] Ezek a lépések döntően védekező stratégiának tekinthetők: Fehér maga is utalt arra, hogy szükségesnek tartja megemlíteni ezeket, hogy a gyülekezet tagjai hivatkozhassanak rájuk, ha a magyarságot vádak érnék.[69]

Amikor Magyarország végül hadba lépett, a lelkész igyekezett megnyugtatni a közösséget, kiemelve, hogy a kanadai kormány elismerte a magyar származású kanadaiak megbízhatóságát, és nem tekinti őket ellenséges idegeneknek.[70] A háború éveiben Fehér tevékenységében még hangsúlyosabbá vált a közösség védelme. 1942-ben egy montreali magyar egyházi és társadalmi ernyőszervezet létrehozásán dolgozott, amely a bevándorlók állampolgári integrációját és a Kanada iránti hűségét „előmozdítani" kívánó bizottság (Committee on Co-operation in Canadian Citizenship) törekvéseihez igazodott volna. Egy magas rangú kanadai tisztviselőnek írt levelében saját szerepét választott hazájának nyújtott szolgálatként értelmezte.[71] Ebben az időszakban a magyar nemzeti ünnepeket (március 15., október 6.) az egyházközség a szokásosnál visszafogottabban tartotta meg.[72]

Fehér Mihály azonban nemcsak a kanadai állammal állt kapcsolatban, és nem kizárólag a kanadai kormányzat elvárásaihoz igazodott, hanem a magyar kormányzattal is összeköttetésbe került, és késznek mutatkozott arra, hogy Magyarország külföldi megítélésének javításában szerepet vállaljon. 1928. augusztus 14-én Perényi Zsigmondnak írt levelében olyan kiadványokat és szemléltető anyagokat kért, amelyek „különösen alkalmasak a magyar igazság terjesztésére s általában a külföld, közelebbről az angolszász népek informálására". Lelkészi munkája során ugyanis

szervezetek ugyancsak nyilatkozatokban biztosították a hatóságokat arról, hogy támogatják Kanadát és a Brit Birodalmat, a Port Arthur-i Olasz Kölcsönös Segélyegylet már 1939-ben kinyilvánította Kanada iránti lojalitását. Pucci, Antonio: Thunder Bay's Two Little Italies: 1880s–1940s. *Polyphony,* Vol. 9, No. 2, 1987. 58.

68 LAC MG8-G76 Vol. 1. Fehér Mihály: *Lelkészi jelentés 1940*. Montreal, 1941. január 19.; vö. uo. [Fehér Mihály:] *Lelkészi jelentés 1941-ről.* Montreal, 1942. január 18. (ceruzavázlat).

69 LAC MG8-G76 Vol. 1. Fehér Mihály: *Lelkészi jelentés 1940.* Montreal, 1941. január 19.

70 LAC MG8-G76 Vol. 1. [Fehér Mihály:] *Lelkészi jelentés 1941-ről.* Montreal, 1942. január 18. (ceruzavázlat). „Őszinte szívvel el is mondhatjuk, hogy a magyarság rászolgált erre a méltányos elismerésre, mert bár egyfelől gyermeki szeretettel ragaszkodott szülőhazájához, addig a honpolgár tiszteletével és hűségével hálálta meg azt a kenyeret, amelyet fogadott hazája juttatott neki." Uo. A War Measures Actben is rögzített *enemy alien* kategória a nem kanadai állampolgárságú, Kanadával hadban álló országok alattvalóinak tekintett személyekre vonatkozott. A DCR előírta hatósági nyilvántartásba vételüket, rendőri ellenőrzésüket, lehetővé tette mozgásuk korlátozását, internálásukat és vádemelés nélküli fogva tartásukat. Bizonyos foglalkozásoktól is eltilthatták őket, levelezésüket és tevékenységüket megfigyelhették.

71 LAC MG8-G76 Vol. 1. *Fehér Mihály levele Thomas Clayton Davis államtitkár-helyettesnek.* Montreal, 1942. április 14.

72 LAC MG8-G76 Vol. 1. Fehér Mihály: *Lelkészi jelentés 1940*. Montreal, 1941. január 19.

rendszeresen tartott előadásokat kanadai protestáns ifjúsági egyletekben Magyarországról, és ezeket az alkalmakat tudatosan kívánta felhasználni nemcsak ismeretterjesztésre (a magyar „népélet", földrajz és történelem bemutatására), hanem a magyar álláspont ismertetésére is. Mint írta, hálás lenne, ha rendszeresen kapna a külföldi közvélemény tájékoztatására szánt kiadványokból, hogy megfelelő alkalmakkor „pozitív tényekkel védhessem drága magyar hazánk igazát".[73] A források alapján ezt nem hivatalos megbízásból, hanem önként vállalt feladatként végezte.

Összességében Fehér Mihály lelkész politikai-közéleti szerepe többirányú közvetítésként értelmezhető. A kanadai magyar közösség felé a kanadai, magyarországi és nemzetközi politikai-intézményi környezetből származó információkat, elvárásokat és politikai üzeneteket közvetített és értelmezett, ezzel segítve a bevándorlók eligazodását az idegen politikai közegben, magyar identitásuk megőrzését és a kanadai társadalomba való integrációjukat. A kanadai egyházi, társadalmi és állami szereplők felé a magyar közösség helyzetét, érdekeit és lojalitását jelenítette meg, miközben a magyar kormányzati álláspont bizonyos elemeit is továbbította számukra. A közvetítés harmadik szereplője Magyarország volt, ahonnan információkat és reprezentációs eszközöket szerzett be, majd juttatott el a kanadai magyarsághoz, miközben a magyar kormányzati álláspont bizonyos elemeit a kanadai nyilvánosság felé is továbbította. Fehér így a kanadai magyar bevándorlói társadalom, a kanadai intézményrendszer és Magyarország közötti közvetítés egyik csomópontjává vált.

E szerep betöltését részben a már korábban is említett erőforrásai, vagyis pozíciójához kapcsolódó tekintélye, személyes kompetenciái és kapcsolati erőforrásai (kapcsolatai, a közösség belső viszonyainak ismerete, beágyazottsága, az elnyert bizalom) tették lehetővé. Ebben az esetben azonban felértékelődött, hogy képes volt felismerni a különböző közegek eltérő elvárásait, és mondanivalóját azokhoz igazodva megfogalmazni. Ugyancsak nagyobb jelentőségre tett szert a kettős kommunikációra való képessége, amelynek segítségével részben egymással is feszültségben álló normák, érdekek és lojalitások között egyensúlyozott.

A közvetítői hálózat viszonylagos gyérsége itt is szerepet játszhatott abban, hogy Fehér úgy gondolhatta, elkerülhetetlen, hogy bizonyos közvetítői szerepeket a közösség képviseletében magára vállaljon. Vállalásaira azonban még ennél is nagyobb hatást gyakoroltak a tágabb közéleti folyamatok.

Politikai-közéleti tevékenysége különösen jól mutatja, miként hívhattak életre a változó történeti körülmények új közvetítői feladatokat. A lelkésznek a gazdasági világválság idején a munkanélküliség társadalmi és politikai következményeire, a II. világháború alatt már a magyar bevándorlók lojalitásának megkérdőjelezésére és az ebből fakadó veszélyekre kellett válaszokat adnia. Fehér ekkor arra

[73] LAC MG8-G76 Vol. 1. *Fehér Mihály levele Perényi Zsigmondnak*. Montreal, 1928. augusztus 14.; vö. https://mandadb.hu/tetel/900974/A_Falu_Uraniaja (letöltés ideje: 2026. szeptember 15.).

törekedett, hogy mérsékelje a magyar közösséggel szembeni gyanakvást, és a kanadai intézmények felé bizonyítsa annak megbízhatóságát. Ezt szolgálták a hűségnyilatkozatok és a háborús erőfeszítések támogatása is. Mindeközben a közösségen belül a magyar identitás megőrzését és a nemzeti szempontok érvényesítését is fontosnak tartotta.

Az újságíró mint közvetítő a magyar közösség és a kanadai kormányzat között

1945. október 27-én Nemes Gusztáv, a *Kanadai Magyar Újság* szerkesztő-újságírója[74] levélben fordult James Lorimer Ilsley kanadai megbízott miniszterelnökhöz (*acting prime minister*) egy segélyezési akció elakadása ügyében. Levelét azzal kezdte, hogy az augusztus 12-én Hamiltonban összegyűlt magyar egyházi és világi szervezetek létrehozták a United Canadian Hungarian Relief Committee-t (Egyesült Kanadai Magyar Segélybizottságot, UCHRC) az Óhaza háborús áldozatainak, köztük árvák, hajléktalanok, betegek és éhezők megsegítésére. A bizottság első lépésként engedélyt kért a kormánytól, hogy Magyarország javára pénzt gyűjthessen. Levelének apropója az volt, hogy a kérelem elbírálása hónapok óta nem történt meg. Nemes szerint a Kanadában élő magyar származású állampolgárok aggódva várják a kormányzati engedélyt.

Nemes a késlekedést nemcsak humanitárius problémaként, hanem a kanadai magyarok és az állam közti viszony kérdéseként is tárgyalta. Emlékeztetett arra, hogy a „magyar kanadaiak" a háború alatt lojálisan viselték a terheket, és a kormány továbbra is számít közreműködésükre az új Victory Loan- és a National Clothing Drive-kampányokban.[75] Ők készek együttműködni, de eközben tisztában vannak azzal is, hogy Magyarország nem részesülhet az UNRRA segélyezésében, és hogy az Egyesült Államokban működő hasonló bizottságoknak már sikerült segélyt eljuttatniuk Magyarországra. Nemes ezért a kölcsönösségre hivatkozott: „[...] vajon a kormány nem ösztönözné-e őket jobban azzal, ha jóindulatot és megértést tanúsítana ott, ahol érzelmeikről és régi kötelékeikről van szó?"

[74] Nemes Gusztáv (1899–1982) szerkesztő, újságíró. Szabadkán született, majd katonai pályára lépett, harcolt az első I. világháborúban. 1925-ben érkezett Kanadába, két évig farmon dolgozott Saskatchewanban, majd Winnipegre költözött. Itt a *Kanadai Magyar Újság* belső munkatársaként, majd 1939-től szerkesztőjeként és kiadójaként dolgozott a lap megszűnéséig (1976). Számos egylet tagja volt, részt vett a Canadian Press Club létrehozásában, megalapította a Magyar Vívó Klubot, és 1935-ben Manitoba kardbajnoka lett. A Winnipegi Magyar Református Egyház presbitériumának tagja, pénztárnoka, adminisztrátora volt. *Magyarság* (Pittsburgh), 1982. július 15. 6.; *Bajtársi Levél* (Calgary), 1977/1. 57–58.; Ruzsa, 1940. 57., 58., 66., 431.

[75] A National Clothing Collection országos ruhagyűjtési, a Ninth Victory Loan-kampány pedig a háborús kiadásokat finanszírozó utolsó állami kötvényjegyzési akció volt. Lásd *The Prince Albert Daily Herald*, 1945. október 15. 9.; LiPaD (Linked Parliamentary Data), House of Commons Debates (Hansard), 1945. december 7., lásd https://lipad.ca/full/1945/12/07/1/ (letöltés ideje: 2026. szeptember 21.).

Az újságíró kiemelte, hogy a segélyezés elakadása érzékenyen érinti a „magyar kanadaiakat", hiszen sok esetben közvetlen hozzátartozóik szorulnak segítségre. Aggodalmukat tovább fokozza, hogy a postai és távíró-összeköttetés hiánya miatt nem kapnak hírt Magyarországon élő rokonaikról. Nemes ezért nemcsak a segélyakció engedélyezését sürgette, hanem arra is magyarázatot kért, miért nem állt még helyre Magyarországgal a kommunikáció.

Fellépését szerkesztői pozíciójával indokolta, mint írta, „első kézből" ismeri a „magyar kanadaiak" helyzetét, és hangsúlyozta, hogy olvasói érdekében és tájékoztatásuk céljából kér „megértő meghallgatást" és sürgős választ. Szerinte az ügy rendezése Kanada érdeke is, hiszen „54 000 állampolgára többet tudna vállalni itthon, ha kevesebb külföldről rájuk nehezedő terhet [lelki nyomást – K. B.] kellene viselniük".[76]

Nemes levele valójában egy több mint egy éve formálódó segélymozgalomhoz kapcsolódott. Lapja már 1944 júniusában, a montreali Nagybizottsággal együttműködve pénzgyűjtő kampányt hirdetett a magyarországi háborús áldozatok javára. A kezdeményezés eleinte kevés eredménnyel járt, 1945 tavaszán azonban a magyarországi pusztításról, éhezésről és nélkülözésről érkező hírek új lendületet adtak neki. Április 19-én Torontóban több magyar egyház, egyesület és lap képviselői bizottságot hoztak létre (a gyűlésen a *Kanadai Magyar Újság* képviselője is részt vett), mely segélykampány elindítását szorgalmazta. A szövetségi kormány a gyűjtés jóváhagyását a magyar szervezetek egységes fellépéséhez kötötte, ami országos összefogásra sarkallt. A Nemes által is említett 1945. augusztus 12-i hamiltoni konferencián 222 küldött vett részt csaknem száz egyházi és világi szervezet képviseletében; itt alakult meg az UCHRC, amelynek vezetésében a magyar sajtó is képviselethez jutott. Az egységes szervezeti fellépés tehát létrejött, a gyűjtéshez szükséges engedély azonban továbbra is késett.[77] Figyelemre méltó, hogy Nemes közvetlenül az akkor miniszterelnöki feladatokat ellátó Ilsleyhez fordult, vagyis a kormányzat legfelső szintjét igyekezett elérni.

Az újságíró levele jól mutatja, hogy szerepe túlmutatott a puszta közvetítésen: az információkat céljához igazodva szelektálta, a címzett számára kontextusba helyezte, értelmezte, és érvekké formálta. A magyarországi helyzetről, a családi kötelékekről, a személyes aggodalmakról, valamint a „magyar kanadaiak" háborús lojalitásáról és állampolgári tehervállalásáról szóló információkat egyetlen érvrendszerbe rendezte. Fellépése így egyszerre volt információs és érdekképviseleti jellegű.

Az olvasók és a kanadai kormányzat közötti közvetítés létrejöttében – a többi esethez hasonlóan – meghatározó szerepük volt a történeti körülményeknek.

[76] LAC MG28-V19 Canadian Hungarian News Company 1915–1980 (a továbbiakban: MG28-V19), Vol. 3. *Nemes Gusztáv levele James Lorimer Ilsley megbízott miniszterelnöknek.* Winnipeg, 1945. október 27. (másolat).

[77] A levél történeti előzményeihez, az UCHRC létrejöttéhez lásd Dreisziger, Nándor F.: *The End of an Era: The 1940's.* In: Dreisziger, 1982. 176–178.

A háború befejeződése, a magyarországi pusztítás és nélkülözés, a szétszakított családok helyzete, a postai és távírókapcsolatok hiányosságai, valamint a segélyezés körüli bizonytalanság egyaránt cselekvésre ösztönözték a kanadai magyarokat, köztük a lap szerkesztőjét. A háború alatt bizonyítani kívánt kanadai lojalitás és az Óhazához fűződő kötelékek azonban sajátos feszültséget teremtettek.

Nemes személyes adottságainak (ismereteinek, kompetenciáinak) szintúgy meghatározó jelentőségük volt. A *Kanadai Magyar Újság* szerkesztőségében végzett munkája révén kapcsolatban állt a magyar bevándorlókkal, így tájékozott volt helyzetükről, problémáikról és aggodalmaikról. Nyelvtudása és kommunikációs rutinja pedig alkalmassá tette arra, hogy ezeket világosan és meggyőzően fogalmazza meg. Elsődleges erőforrása azonban szerkesztői pozíciója és a nyilvánossághoz való hozzáférése volt. A szokatlanul közvetlen „Dear Mr. Ilsley" megszólítás korábbi kapcsolatot vagy levelezést sejtet, ami Nemes számára további kapcsolati erőforrást jelenthetett.

A közvetítői hálózat jellege ebben az esetben másként befolyásolta a szerepvállalást. Ezúttal egyáltalán nem volt szó a potenciális közvetítők hiányáról, 1945-re ugyanis helyi bizottságok, egyházak, egyesületek és lapok részvételével kiterjedt intézményi hálózat alakult ki a segélyakció körül, az UCHRC pedig már kapcsolatba lépett a kormányzattal. Nemes akkor tűnt fel közvetítőként, amikor már nyilvánvaló volt, hogy a formális szervezeti csatorna nem működik kielégítően. A lelkész és a konzul közötti „munkamegosztás" esetéhez hasonlóan itt is több, eltérő erőforrásokra épülő útvonal vezetett a kanadai kormányzat felé, azzal a különbséggel, hogy az egyik elakadása után lépett működésbe a másik. Az eset arra is rávilágít, hogy sűrű közvetítői hálózatban is felértékelődhet valamelyik csomóponti szereplő, ha olyan erőforrásokkal rendelkezik, amelyek épp az adott probléma megoldásához szükségesek, és a többiek számára kevésbé elérhetők.

A segélymozgalom – talán részben Nemes hatására – végül eredményesnek bizonyult. 1946 májusában 30 000 dollár értékben juttattak gyógyszert és élelmiszert Magyarországra a kanadai Vöröskereszten keresztül, 1947 áprilisára pedig csaknem 83 000 dollárt gyűjtöttek össze. A szervezeten belüli világnézeti különbségek, különösen a baloldali és a konzervatív szervezetek közti ellentétek azonban még ebben az évben a szervezet felbomlásához vezettek.[78]

4. Szolidaritás a hálózatban

A közvetítői gyakorlatokban visszatérő tényező a szolidaritás, mely akkor is segítette a hálózati kapcsolatok fennmaradását, amikor azok alapja valamilyen okból meggyengült. Az alábbiakban vizsgált eset középpontjában ismét az újságíró

[78] Uo. 178–179.

áll. Nemes Gusztáv azonban ezúttal nem közvetítőként lépett fel, hanem maga is egy kétoldalú cserekapcsolat részesévé vált. Az eset azt mutatja meg, milyen tényezők biztosították a már kialakult kapcsolatok fennmaradását és a közvetítés folyamatosságát.

1939. november 2-án az orley-i (Sask.) Loós Bálint levelet írt Nemes Gusztávnak, melyben arról tájékoztatta, hogy 2,50 dollár előfizetési díjjal tartozik a lapnak, de mivel nincs készpénze, nem tudja hátralékát kiegyenlíteni.[79] Arra kérte Nemest, hogy ennek ellenére ne szüntesse meg az újság küldését, és felajánlotta, hogy tartozását készpénz helyett természetben törleszti: öt font debreceni paprikás szalonnát és öt font páros kolbászt küldene, fontonként 25 centtel számolva. Emellett identitására is hivatkozott: „Én mint debreceni kálvinista magyar ember tisztelettel teszek önnek egy elfogadható ajánlatot." Levelét „Hazafias tisztelettel" aláírással zárta.[80]

Nemes 1939. november 14-én írt barátságos hangvételű válaszában elfogadta az ajánlatot: „Debreceni kálvinista ajánlatát mint szabadkai kálvinista örömmel elfogadom, már csak azért is, mert látom az őszinte ragaszkodását lapunkhoz [...] na meg azért is, miután igen vágyok igazi magyaros csemege paprikás szalonnára, meg a debrecenire." Arról is tájékoztatta, hogy „a legnagyobb szeretettel várom öt-öt fontos magyaros küldeményét". A pénzalapú szolgáltatói-előfizetői viszony tehát bizalomra épülő természetbeni cserekapcsolattá alakult át. Nemes arra is utalt, hogy korábban már találkoztak Csendes Imre református lelkész lakásán, ami azt mutatja, hogy a formális előfizetői kapcsolatnak személyes előzménye is volt.[81]

Az 1939. novemberi levélváltás látszólag marginális előfizetési ügyet rögzít, valójában ráirányítja a figyelmet azokra az informális tényezőkre, amelyek megakadályozták a kapcsolat megszakadását. Ebben az esetben mindenekelőtt a közös identitás bizonyult ilyen tényezőnek. Loós ugyanis ajánlata elfogadhatóságát az azonos nemzeti és felekezeti közösséghez tartozással igyekezett megalapozni. „Debreceni kálvinista magyar emberként" szólította meg Nemest, arra számítva, hogy közös identitásuk a formális előfizetői viszonynál erősebb köteléket jelent közöttük. A döntő mozzanat Nemes válasza volt. Szerkesztőként és kiadóként ragaszkodhatott volna a tartozás pénzbeli kiegyenlítéséhez, ehelyett azonban elfogadta Loós ajánlatát, sőt annak identitásnyelvét is átvette: a „debreceni

[79] A Mistatim melletti Orley az egyik kelet–nyugati irányú vasútvonal közelében feküdt. A vasút közelsége fontos szerepet játszott a térség fakitermelésében és -kereskedelmében. A készpénzhiány arra utal, hogy a faszállítások nem illeszkedtek folyamatos kereskedelmi tevékenységbe. Lásd *From Forest to Field, 1903–1983. Mistatim and Districts.* Mistatim: The Committee, 1983. 174.

[80] LAC MG28-V19 Vol. 3. *Loós Bálint levele Nemes Gusztávnak.* Orley, 1939. november 2.

[81] LAC MG28-V19 Vol. 3. *Nemes Gusztáv levele Loós Bálintnak*. Winnipeg, 1939. november 14. (gépelt piszkozat). Az ügylet részletes bemutatását lásd Kulcsár Beáta: Szolidaritás emigrációban: magyar újságíró a kanadai prérin (1939). In: Biró Annamária – Boka László (szerk.): *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások 5.* Budapest–Nagyvárad: Reciti–Partium Kiadó, 2024. 375–387.

kálvinista" önmeghatározására „szabadkai kálvinistaként" válaszolt. A közös identitás tehát mindkét fél számára olyan értelmezési keretet jelentett, amelyben a formális piaci szabályoktól való eltérés elfogadhatóvá vált.[82] Nemes döntésében Loós pénzügyi kiszolgáltatottságának felismerése is szerepet játszhatott. A szerkesztő feltehetően tisztában volt a prérin élő bevándorlók gazdasági nehézségeivel, Loós pedig levelében maga is utalt a készpénzhiányára. A közös nemzeti és felekezeti hovatartozás különösen fogékonnyá tehette Nemest nemzettársa nehézségeire. Az összetartozás érzése és a korábbi személyes ismeretség – végső soron az ezekre épülő bizalom – pedig hozzájárulhatott ahhoz, hogy Nemes a piaci csere formális szabályaitól eltérve rendhagyó szolidáris megoldást választott. Ez a magatartás a korlátozott szolidaritás (*bounded solidarity*) fogalmával is leírható, amely szerint a közös helyzet és a közösséghez tartozás olyan kölcsönös támogatási normákat hozhat létre, amelyek szükség esetén mozgósíthatók.[83]

Nemes engedményét ugyanakkor nem indokolt kizárólag önzetlen segítségként értelmezni. A kapcsolat fenntartásához mindkét félnek érdeke fűződött: Loós továbbra is hozzájutott a laphoz, Nemes pedig megtartott egy elkötelezett előfizetőt. A bizalom és a kölcsönös érdek tehát egyaránt hozzájárulhatott Nemes szolidáris gesztusához, és ezen keresztül a kapcsolat megőrzéséhez.

Az újságíró szolidáris tettének tétje nagyobb volt, mint az előfizető megtartása. Nemes lapja, a *Kanadai Magyar Újság* egy jól működő kommunikációs csatorna volt, amelyen keresztül a földrajzilag szétszórtan élő bevándorlók információkhoz, politikai és kulturális tartalmakhoz jutottak, és kapcsolódhattak a magyar nyelvű nyilvánosságba.[84] Az előfizetés megszűnésével Loós nehezebben jutott volna hozzá a lap által közvetített információkhoz, és gyengült volna kapcsolódása a tágabb magyar nyilvánossághoz. Nemes gesztusa ezért nemcsak kettejük kapcsolatát őrizte meg, hanem az információközvetítés folyamatosságát is biztosította Loós irányába.

Az eset arra is rámutat, hogy a hálózat fennmaradásához nem voltak elegendőek a csomóponti szereplők, a kommunikációs csatornák és a közvetíthető tartalmak.

---

[82] A kortársak szerint Nemes Gusztáv kiemelten fontosnak tartotta a magyar nyelv, kultúra és nemzeti tradíciók őrzését, miközben a kanadai társadalomba békésen beilleszkedő magyarság eszményét is képviselte. Aktívan támogatta a magyar kezdeményezéseket, a magyar nyomda megmentéséért személyes anyagi áldozatot is vállalt. *Magyarság* (Pittsburgh), 1982. július 15. 6.; *Bajtársi Levél* (Calgary), 1977/1. 58.; *Magyar Élet* (New York), 1982. június 26. 7.

[83] A korlátozott szolidaritáshoz lásd Portes, Alejandro – Sensenbrenner, Julia: Embeddedness and Immigration: Notes on the Social Determinants of Economic Action. *The American Journal of Sociology*, Vol. 98, No. 6, 1993. 1320–1350.

[84] A *Kanadai Magyar Újság* a távoli kanadai területeken élő magyarokat is elérte, ők előfizetéssel juthattak hozzá. 1937-ben a lapnak 3033 előfizetője volt, ami Patrias szerint a kanadai magyarok mintegy tíz százalékának felelt meg. Az előfizetők száma azonban nem azonos az olvasók számával, hiszen egy-egy példányt többen is olvashattak. A lap angol nyelvű tartalmakkal a bevándorlók gyermekeit is igyekezett megszólítani, kevés sikerrel. Patrias, 1994. 139–141.

A közös identitás, a közösségi normák, a bizalom és a kölcsönös érdek olyan társadalmi erőforrásokat jelentettek, amelyek bizonyos helyzetekben szolidáris cselekvésre ösztönözhettek. Az ilyen cselekedetek a formális keretek meggyengülésekor is fenntarthatták a kapcsolatokat és a közvetítés folyamatosságát – ezáltal a hálózat stabilitását.

Összegzés

Az esettanulmányokból látható, hogy a vizsgált csomóponti szereplők elsősorban magyar bevándorlók között, illetve a bevándorlók és két állam (Kanada, Magyarország) intézményei között közvetítettek. Tevékenységük az információátadástól és tanácsadástól a konfliktuskezelésen és ügyintézésen át az érdekképviseletig terjedt. A közvetítési helyzetek létrejöttében több tényező is szerepet játszott: mindenekelőtt a bevándorlói társadalom adottságai (amelyek közvetítési igényeket generálhattak), a tágabb politikai, társadalmi és gazdasági környezet, illetve annak változásai, a közvetítői hálózat szerkezete és sűrűsége, valamint a közvetítőkké váló csomóponti szereplők erőforrásai (személyes kompetenciáik, kapcsolati erőforrásaik és formális pozícióikhoz kapcsolódó tekintélyük és jogosultságaik). Az alábbiakban a közvetítési helyzetek kialakulásának és a közvetítés működésének néhány fontosabb és az előzőekben nem kellőképpen hangsúlyozott sajátosságára térek ki.

A tágabb környezet változásainak közvetítési helyzeteket teremtő ereje jól érzékelhető a vizsgált esetekben. A gazdasági világválság következményei – a munkanélküliség, az elszegényedés, a segélyezés iránti igény – megsokszorozták a közvetítési igényeket és helyzeteket. Kozma István és Balázs György adósságkonfliktusa, Csiga Gábor hazatérési szándéka, valamint Endrényi Margit és társainak pénzügyi válsága eltérő módon, de egyaránt konzuli közvetítést tett szükségessé az érintettek, valamint a kanadai és a magyar állam intézményei között. A II. világháború szintén teremtett mediációs helyzeteket, amelyek elsősorban Fehér Mihály és Nemes Gusztáv tevékenységében ragadhatók meg. Előbbi a magyar bevándorlók Kanada iránti lojalitásának megkérdőjelezéséből fakadó nehézségek felszámolása, utóbbi pedig a háború utáni Magyarország megsegítésére szervezett gyűjtés engedélyeztetése érdekében közvetített a magyar bevándorlói közösség és a kanadai intézmények között.

Az esettanulmányok természetesen az erőforrások jelentőségére is rámutatnak. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a közvetítési helyzetek kialakulása szempontjából nemcsak az számított, hogy a csomóponti szereplők rendelkeztek-e erőforrásokkal, vagy hogy hány alternatív közvetítő működött a hálózatban, hanem az is, hogy erőforrásaik mennyire feleltek meg az aktuális kihívásoknak. Nemes Gusztáv 1945-ös, segélyakcióval kapcsolatos fellépése például azt mutatja, hogy sűrűbb

közvetítői hálózatban is felértékelődhetett az a szereplő, akinek erőforrásai éppen az adott ügyben bizonyultak különösen hasznosnak.

A vizsgálat arra is ráirányította a figyelmet, hogy az egyes közvetítők erőforrásai (kompetenciái és kapcsolati javai) olykor átfedték egymást. Így volt ez a konzul és a lelkész esetében, aminek következtében párhuzamos közvetítői útvonalak jöttek létre a kanadai állami intézmények irányába. Ennek köszönhetően a konzul és a lelkész „helyettesíteni" tudták egymást, a bevándorlók pedig választhattak a közvetítők közül. Eltérő adottságaik ugyanakkor kiegészítő útvonalakat is nyitottak, például amikor a konzul illetékességének hiányában a lelkész közvetített az utódállamokból származó magyarok ügyeiben.

Az esettanulmányok készítése során az is világossá vált, hogy a közvetítői gyakorlat jellegét nagyban meghatározta, hogy ki, milyen ügyben és kinek az érdekében kezdeményezte, illetve végezte a közvetítést. Az egyéni problémák megoldására irányuló közvetítést rendszerint maguk az érintettek kérték valamelyik csomóponti szereplőtől – így tett a már említett Kozma István, Csiga Gábor és Endrényi Margit is. Fehér Mihály és Nemes Gusztáv ezzel szemben saját elhatározásukból lettek közvetítők, a magyar bevándorlói közösség érdekeinek képviseletére vállalkozva. Ez a különbség a közösség és az állam közti közvetítés módjában, különösen annak nyelvezetében és érvelésében is megmutatkozott. Míg az egyéni ügyek intézése során többnyire konkrét problémák megoldására, egyszerűbb információk továbbítására vagy intézményi közbenjárásra volt szükség, a közösségi érdekek képviselete összetettebb érvelést igényelt. Ennek során mindketten tudatosan szelektálták, értelmezték és meghatározott szempontok szerint keretezték az információkat, érvelésüket pedig a képviselt közösség érdekeihez és a megszólított intézmények elvárásaihoz igazították. Fehér esetében ez a szelekciós és értelmezői tevékenység nemcsak a kanadai intézmények, hanem saját közössége irányában is megfigyelhető, elsősorban a magyar identitás védelmével összefüggésben.

A vizsgálat során az is kiderült, hogy a közvetítői gyakorlatok számbavétele és elemzése a magyar bevándorlói társadalom formálódásába is betekintést enged. A bemutatott esetek arra utalnak, hogy e társadalom hálózata nem volt kész struktúra: a csomóponti szereplők a meglévő kapcsolatok megőrzésével, újak létrehozásával, valamint párhuzamos és kiegészítő közvetítői útvonalak megnyitásával egyaránt fenntartották és formálták a hálózatot. Tevékenységükkel ellensúlyozták a bevándorlók személyes és kapcsolati erőforrásainak hiányosságait, bővítették érdekérvényesítési lehetőségeiket, konfliktuskezelésükkel és szolidáris gesztusaikkal pedig a hálózat stabilitását is elősegíthették. Működésük ugyanakkor saját helyzetüket is alakította. Vizsgált félformális vagy informális közvetítői tevékenységeik – formális feladataikhoz hasonlóan – jelentősen hozzájárulhattak csomóponti helyzetük létrejöttéhez és formálódásához. Ezek révén ugyanis új kapcsolatokat építhettek ki, bizalmat és elismertséget szerezhettek, és mélyebben beágyazódhattak a bevándorlói társadalomba.

Előfordult az is, hogy a közvetítés nem tudta enyhíteni a bevándorlók kiszolgáltatottságát, és bizonyíthatóan kudarccal zárult. Endrényiék esete mutatja, hogy még a jelentős intézményi erőforrásokkal rendelkező konzul beavatkozása sem biztosította az ügy sikeres rendezését. A vizsgált esetek többségében nem állapítható meg a közvetítés eredményessége, az azonban jól érzékelhető, hogy a közvetítők tevékenységének sikerét saját erőforrásaikon túl számos más, tőlük független körülmény is befolyásolta.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Levéltári források

Indiana University (Bloomington), Archives of Traditional Music
Dégh Collection – Canada, Saskatchewan and Manitoba, Hungarians (1971), EC 4487, Part 1. Interjú (L. K.), Part 2. Interjú (B. L.).
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
K 139 Külügyminisztérium, Winnipegi Konzulátus (1926–1941)
Library and Archives Canada (Ottawa)
MG8-G76 Hungarian Reformed Church of Montreal (1924–1971), Vol. 1., 2., 3.
MG28-V19 Canadian Hungarian News Company (1915–1980) Vol. 3.
MG30-E544 Charles Winter (1902–1961)

Sajtó

Bajtársi Levél (Calgary), 1977/1. 57–58.
Külügyi Közlöny, 1922. június 20., 1925. február 2., 1927. március 1., 1927. április 1., 1927. április 25., 1927. május 30., 1927. július 15., 1928. június 10., 1928. szeptember 15., 1934. június 15.
Magyar Élet (New York), 1982. június 26. 7.
Magyarság (Pittsburgh), 1982. július 15. 6.
The Prince Albert Daily Herald, 1945. október 15. 9.

Szakirodalom

Alvarez, Robert R.: *Familia. Migration and Adaptation in Baja and Alta California 1800–1975.* Berkeley: UC Press, 1987.
Bárdi Nándor: *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete.* Pozsony: Kalligram, 2004.
Calder, Jenni: *Scots in Canada.* Edinburgh: Luath Press, 2003.

De Jong, Sara et al.: Agents of Order? Brokerage and Empowerment in Development and Conflict. *Journal of International Development*, Vol. 35, Issue 3, 2023. 385–400.

Dreisziger, F. Nándor: Immigrant Lives and Lifestyles in Canada, 1924–1939. *Hungarian Studies Review*, Vol. 8, No. 1, Spring, 1981. 61–83.

Dreisziger, F. Nándor: The End of an Era: The 1940's. In: Dreisziger, F. Nándor (ed.): *Struggle and Hope. The Hungarian-Canadian Experience.* Toronto: McClelland and Stewart Ltd., 1982. 169–194.

Dreisziger, F. Nándor: Years of Growth and Change, 1918–1929. In: Dreisziger, F. Nándor (ed.): *Struggle and Hope. The Hungarian-Canadian Experience.* Toronto: McClelland and Stewart Ltd., 1982. 94–138.

Fazakas Gergely Tamás – Venkovits Balázs: „Ama nemes harcot megharcoltam": Nt. Fehér Mihály és a Montreali Első Magyar Református Egyház megalapítása. *Református Tiszántúl*, 2025/4. 54–58.

Fehér Mihály: *A Montreáli Magyar Református Egyház jubileumi emlékkönyve 1926–1966.* Montreal: Az Egyház Presbitériuma, 1966.

Friesen, Gerald: *The Canadian Prairies: A History.* Toronto: UTP, 1987.

Greene, Victor R.: *American Immigrant Leaders, 1800–1910: Marginality and Identity.* Baltimore–London: JHUP, 1987.

Klymasz, Robert B.: *Ukrainian Folklore in Canada: An Immigrant Complex in Transition.* New York: Arno Press, 1980.

Kósa, John: *Land of Choice. The Hungarians in Canada.* Toronto: UTP, 1957.

Kovács, Martin L.: The Saskatchewan Era 1885–1914. In: Dreisziger, F. Nándor (ed.): *Struggle and Hope. The Hungarian-Canadian Experience.* Toronto: McClelland and Stewart Ltd., 1982. 61–93.

Kulcsár Beáta: Adaptációs kísérletek Kanadában. Egy magyar emigráns küzdelmei az 1920-as évek második felében. *Pro Minoritate*, 2021/Tavasz. 3–18.

Kulcsár Beáta: Szolidaritás emigrációban: magyar újságíró a kanadai prérin (1939). In: Biró Annamária – Boka László (szerk.): *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások 5.* Budapest–Nagyvárad: Reciti–Partium Kiadó, 2024. 375–387.

Lindquist, Johan: Anthropology of Brokers and Brokerage. In: Wright, James D. (ed.): *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences.* 2nd ed. Vol. 2. Oxford: Elsevier, 2015. 870–874.

MacGibbon, D. A.: *The Canadian Grain Trade 1931–1951.* Toronto: UTP, 1952.

Mar, Lisa Rose: *Brokering Belonging: Chinese in Canada's Exclusion Era, 1885–1945.* New York: OUP, 2010.

Melnycky, Peter: "Great Tasks and a Great Future": Paul Rudyk, Pioneer Ukrainian-Canadian Entrepreneur and Philanthropist. In: Hinther, Rhonda L. – Mochoruk, Jim (eds.): *Re-imagining Ukrainian Canadians: History, Politics, and Identity.* Toronto–Buffalo–London: UTP, 2011. 107–128.

Patrias, Carmela: *Patriots and Proletarians. Politicizing Hungarian Immigrants in Interwar Canada.* Montreal: MQUP, 1994.

Portes, Alejandro – Sensenbrenner, Julia: Embeddedness and Immigration: Notes on the Social Determinants of Economic Action. *The American Journal of Sociology*, Vol. 98, No. 6, 1993. 1320–1350.

Pucci, Antonio: Thunder Bay's Two Little Italies: 1880s–1940s. *Polyphony*, Vol. 9, No. 2, 1987. 41–59.

Roy, Patricia E.: *The Triumph of Citizenship: The Japanese and Chinese in Canada, 1941–67.* Vancouver: UBC Press, 2007.

Ruzsa Jenő: *A kanadai magyarság története.* Toronto: Ruzsa Jenő ev. lelkész, 1940.

Stovel, Katherine – Shaw, Lynette: Brokerage. *Annual Review of Sociology*, Vol. 38, 2012. 139–158.

Thomas, William I. – Znaniecki, Florian: *The Polish Peasant in Europe and America.* Ed. Ely, Melvin J. L. Urbana–Chicago: UIP, 1984.

From Forest to Field, 1903–1983. Mistatim and Districts. Mistatim: The Committee, 1983.

Canada's Human Rights History, *1939–1945 Second World War*, lásd https://historyofrights.ca/encyclopaedia/main-events/1939-world-war-two/ (letöltés ideje: 2026. szeptember 15.).

Encyclopedia of Ukraine, *Canada*, lásd https://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pagesCACanada.htm (letöltés ideje: 2026. szeptember 15.).

LiPaD (Linked Parliamentary Data), *House of Commons Debates (Hansard), 1945. december 7.*, lásd https://lipad.ca/full/1945/12/07/1/ (letöltés ideje: 2026. szeptember 21.).

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v34i3.161

László Andor*

Utcanevek változása a szomszédországi magyarok lakta településeken 1948 és 1988 között

Street Name Changes in Hungarian-Inhabited Settlements in Neighboring Countries 1948–1988

Abstract: Street names retained their symbolic significance throughout the twentieth century. This paper examines the changes of street names in Hungarian-inhabited settlements in neighboring countries from the communist parties' seizure of power to the regime change. The study also explores how political developments shaped street-naming practices and examines the similarities and differences that emerged across the individual countries. Particular attention is paid to street names commemorating prominent Hungarian figures.

Keywords: symbolic policy, destalinization, linguistic landscape, nationality policy, hungarian minorities

Korábban láthattuk, milyen utcanévváltozásokkal járt a II. világháborút követő korszak az egykor Magyarországhoz tartozó területeken: 1944 őszétől megismétlődtek a korábban tapasztaltak, és a politikai fordulat ismét nagyszámú utcanév cseréjével járt. Ez különösen az 1938-tól Magyarországhoz visszacsatolt területeken volt feltűnő, ahol újra az ott élő magyarokra utaló jelek, emlékek eltüntetésére, a közterek „nemzetiesítésére" került sor. Előzőleg azt vizsgáltuk, hogyan alakult át az érintett országokban az utcanévszerkezet a náci Németország fölött aratott győzelemtől a kommunista pártok hatalomra kerüléséig. [1]

Jelen tanulmány ezt követően, a Sztálin halálát követő enyhülésen keresztül egészen a rendszerváltásig vizsgálja ugyanazon területek utcaneveinek alakulását: kik, mikor és miért változtatták meg azokat? Arra is keresi a választ, mely neveket

* A szerző történész, középiskolai tanár, Tatabánya. E-mail: laszlo.andor1@gmail.com; ORCID: 0000-0003-2931-2772

[1] László Andor: Nyelvi tájkép csata után. Utcanevek változása a szomszédországi magyarok lakta településeken 1944–1948. *Regio,* 2026/2. 147–175.

tüntették el, milyenekkel helyettesítették őket, és milyen mértékben tükrözték e változások a közéleti fordulatokat, miközben kiemelt figyelmet szentel a magyar személyiségek nevét megörökítő utcaneveknek.

Ennek feltárása érdekében a tanulmány a szakirodalom mellett néhány levéltári forrást, valamint elsősorban magyar nyelvű sajtóanyagot használ. Bár a korszak diktatórikus viszonyai közt ritkán értesülünk nézeteltérésekről, a változásokat a helyi lapokban is követhetjük. Akárcsak az előző korszak áttekintésekor, ezúttal is jóval nagyobb terjedelemben lesz szó a romániai viszonyokról, amit a kedvezőbb forrásadottságok mellett az ottani magyar közösségek nagyobb lélekszáma, valamint a változások magas száma is indokol.

A magyar utcanevek ismételt kiszorítása a romániai közterekről

Az 1940-es évek végétől a vezetőkultusz jegyében Romániában is sokféle módon örökítették meg a példaképnek beállított nagyságok neveit: a legkülönbözőbb intézmények, óvodák, iskolák, termelőszövetkezetek, gyárak, brigádok, úttörőcsapatok vagy éppen laktanyák viselhették a nevüket, de még településeket is kereszteltek el róluk. Mindenütt magas volt a személyekről elnevezett utcák aránya is. Számos életben lévő hírességet ért ez a megtiszteltetés: Sztálint és más szovjet nagyságokat (mint Malinovszkij, Zsdanov vagy Molotov), az internacionalizmus szellemében a nemzetközi kommunista mozgalom jeles személyiségeit (mint Jacques Duclos, Klement Gottwald vagy Rákosi Mátyás), román politikusokat (mint Petru Groza, Gheorge Gheorghiu-Dej vagy Iosif Rangheţ). Brassó például egy évtizedig viselte a generalisszimusz nevét (Sztálinváros).[2]

A további újonnan megörökített személyek közt találunk partizánokat (mint Zoja Koszmogyemjanszkaja), egykori parasztvezéreket (mint Horea vagy Dózsa György), a település felszabadításakor életüket áldozó szovjet tiszteket (mint Marosvásárhelyen Panov vagy Csíkszeredában Subotin), munkásmozgalmi mártírokat (mint Vasile Roaită vagy Simó Donca), „haladónak" ítélt írókat, művészeket (mint Bartók, Móricz, Eminescu vagy Enescu).

Az utcanévszerkezet egyre inkább átpolitizálódott, ez pedig oda vezetett, hogy a közéleti változásokat azonnal utcanévmódosítások követték. Amikor 1948-ban a „különutas" Jugoszlávia „el nem kötelezett" országként szembekerült a Szovjetunióval, Moszkvában Titót az imperialisták „láncos kutyájává" minősítették. Ekkor meg kellett változtatni a nevét viselő utcák nevét. Temesváron vagy Brassóban még egy évig sem használták ezeket, míg Nagyváradon 1946 óta létezett a Tito

[2] Pl. Új utcanevek Csíkszeredában. *Népi Egység*, 1946. január 5. 2.; Új temesvári utcanevek. *Szabad Szó*, 1946. augusztus 15. 3. Rus, Dorin-Ioan: Influenţa factorului politic asupra denumirilor de străzi din Reghin. *Historia Urbana*, 2007/1–2. 214.

utca. Válaszként Jugoszláviában a szovjet vezetőkre és a Szovjetunióra emlékeztető utcákat nevezték át.

Négy évvel később a pártvezetés a nagyhatalmú Ana Pauker eltávolítása mellett döntött, és kegyvesztté vált Luka László (Vasile Luca) pénzügyminiszter is. Bukarestből értesítették a Magyar Autonóm Tartomány Végrehajtó Bizottságát, hogy azonnal kereszteljék át az ő nevét viselő intézményeket, utcákat. Egy-egy kollektív gazdaság, kultúrotthon és iskola mellett a sepsiszentgyörgyi, szászrégeni és kézdivásárhelyi Luka László utcákat is átnevezték. Lukafalva település több évszázados neve sem maradhatott változatlan: előbb a Nyárádkenderes, majd a Dózsa György nevet kapta.[3] A politikai tisztogatást diszkréten lebonyolítani szándékozó bukaresti vezetés nyomatékosan felhívta a helyi hatóságok figyelmét, hogy a változásról semmilyen formában ne tájékoztassák a lakosságot.[4]

Ugyanebben az évben, csupán néhány héttel a görög kommunista, Nikosz Beloiannisz kivégzését követően Romániában is köztereket kellett elnevezni róla. Marosvásárhelyen a Simó Géza bútorgyár „dolgozóinak és élmunkásainak kérésére" a közelben levő Roosevelt tér jelképes módon vette volna fel a görög kommunista mártír nevét, így eltüntetve a településről az „imperialista tábor" utolsó „képviselőjének" az emlékét.[5] Ez végül nem következett be, a tér még 12 éven keresztül viselte az amerikai elnök nevét, Beloiannisz pedig itt nem lett utcanévadó, pedig egy évvel később ismét kísérletet tettek ilyen formán való megörökítésére.[6] Bukarestben, Nagyváradon vagy Kolozsvárott azonban adtak ilyen utcaneveket, míg Temesváron például egy labdarúgópálya viselte a nevét.[7] Később még az is előfordult, hogy alig néhány hónappal Gagarin űrutazását követően Temesváron utcát neveztek el annak időpontjáról.[8]

Az 1950-es évek elején változott a névadások jogi szabályozása: a helyi tartományi néptanácsok indítványa és két bizottság véleményezése nyomán a Nagy Nemzetgyűlés Elnöksége döntött az ország bármely települése utcáinak, intézményeinek

[3] Ugyanekkor változtatták meg a szászrégeni és a kézdivásárhelyi Ana Pauker utca nevét is. Arhivele Naţionale ale României-Serciviul Judeţean Mureş. Fond Sfatul Popular al Regiunii Mureş Autonome Maghiare dosar nr. 11/1953. (Rövidítve: RNLtMvhMAT 11/1953) fol. 60, 67, 71, 75, 80. Ld még: Gagyi József: Adalékok a névadás kérdéséhez Romániában az ötvenes évek elején. In: *Acta II. Csíki Székely Múzeum Évkönyve*, 2001/2. 391. Rus, 2007. 217.

[4] RNLtMvhMAT 11/1953. fol. 71, 74–75.

[5] Marosvásárhely néptanács végrehajtó bizottságának 1952. április 22-én kelt levele. RNLtMvhMAT 11/1953. fol. 15. Az utcanevek ügyében illetékes bizottság 1952. május 5-i ülésének jegyzőkönyv. Uo fol. 37.

[6] Marosvásárhely néptanácsa végrehajtó bizottságának 1953. május 9-én kelt javaslata. Uo. fol. 5.

[7] Utcát neveztek el Belojánniszról Bukaresten és Kolozsváron. *Romániai Magyar Szó*, 1952. április 3. 2.

[8] 1961. április 12. utca. Vasile Docea: History, Ideology and Collective Memory. Reconstructing the Identities of Timişoara by Means of Monographies and Street Names during the Communist Regime (1947–1989) *Acta Universitatis Sapientiae European and Regional Studies*, 2010/1. 96.

vagy akár a helyi sportegyesületek, esetleg kultúrotthonok nevéről is. E túlzottan központosított rendszer csupán néhány évig állt fenn, ám létrehozatala rávilágított az akkori helyzet fonákságaira. Az intézkedés egyik oka ugyanis a közterek addigra megvalósult „újrakódolása”[9] volt: a kommunisták sikeresen szabadultak meg az előző korszakok nyomaitól, miközben ilyen formán is saját értékeiket, hőseiket örökítették meg. Mindezt olyannyira túlzásba vitték, hogy a névváltoztatásokat ekkortól csak kivételes esetben tették lehetővé, amennyiben azok „különleges politikai jelentőséggel bírnak”, vagy a kifogásolt név összeférhetetlen a népi demokratikus rendszerrel, a lakosság „nemzeti és életmódbeli sajátosságaival.”[10]

Óvtak az elsősorban a tájékozódást szolgáló elnevezések változtatásától, és helyi kötődésű személyek neveinek alkalmazását javasolták. Felhívták a figyelmet az azonos nevű települések, intézmények, utcanevek tömegessé válására, hiszen mindenütt ugyanazokat a forradalmárokat, „haladó” gondolkodókat tették meg névadónak. Tizenkét Tudor Vladimirescu nevű falu, egyes városokban többtucat Nicolae Bălcescu, Mihai Eminescu, vagy Május 1. kultúrotthon, vállalat, bölcsőde, utca, esetleg szövetkezet létezett. Sepsiszentgyörgyön Lázár Mihály nevét gyár, utca, napközi otthon és bölcsődét is viselte. A háromszéki Rétyen a lenáztató munkaközösséget nevezték el Kossuth Lajosról, a Kézdi rajonban 13 Petőfi és 12 Gábor Áron kultúrotthon működött. A névadások centralizációjával kívánták megakadályozni a könnyen zűrzavarhoz, tévesztésekhez vezető névszerkezet kialakulását.[11]

Ugyancsak 1952-ben jött létre a Magyar Autonóm Tartomány (MAT), amelynek székhelye Marosvásárhely volt. Ezért is lehetett itt számos új utcanév magyar vonatkozású. A korszak átideologizált közéletére jellemző módon a következő évben a városban 26 utca nevét kívánták megváltoztatni és mindegyik személyről kapta volna a nevét – közülük 8 magyar lett volna (10 román és 8 külföldi mellett). Olyan

[9] Nikitscher Péter: Tér, hatalom, szimbólumok: hatalmi önreprezentáció és szimbolikus térfoglalás Budapesten a városegyesítéstől napjainkig. In: Dúll Andrea – Izsák Éva (szerk.): *Térrétegek: Tanulmányok a XXI. század térfordulatairól*. Budapest: L’Harmattan, 2014. 77. 79.; Szívós Erika: Utcanevek és utcanévváltozások: Térpolitika, érzelmi kötődés és generációs azonosulás. In: Papp Barbara (szerk.): *Lélek és történelem: örökség. Az ELTE BTK Történeti Intézet Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékének konferenciája (2019. december 5.)* Budapest: ELTE BTK, 2021. 199–200

[10] Pál-Antal Sándor: *A marosvásárhelyi utcák, közök és terek történeti névtára*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 1997. 13, Gagyi, 2001. 392–393.

[11] A rétyi lenáztató 1953. január 27-én kelt kérvénye. RNLtMvhMAT 11/1953. fol. 2. A MAT néptanácsa végrehajtó bizottságának 1953. április 27-én kelt levele. Uo. fol. 12. Kimutatás a Sepsiszentgyörgy város területén levő utcák, intézmények, gazdasági egységek elnevezéséről. Arhivele Sfatului Popular al regiunii Mureş Autonome Maghiare, la Arhivele Naţionale Tg. Mureş, dosar nr. 52/1957. (Rövidítve: RNLtMvhMAT 52/1957) fol. 64–65. Gagyi, 2001. 394–395. A bukaresti többes utcanevekre lásd Light, Duncan – Nicolae, Ion – Suditu, Bogdan: Toponymy and the Communist city: Street names in Bucharest, 1948–1965. *GeoJournal*, 2002/2. 135–144.: Toponymy and the Communist city: Street names in Bucharest, 1948–1965. *GeoJournal*, 2002/2. 135–144.

leíró utcaneveket kívántak eltüntetni, mint a Mező utca, a Temető utca, az Iskola utca, a Görbe utca vagy a Malom utca.[12] Talán a már említett stabilitásra való törekvés miatt ezek az átnevezések nem valósultak meg, szükségtelennek ítélhették őket.

Négy évvel később viszont újonnan megnyílt utcákat kellett „megkeresztelni", és a névadók közt ismét szép számmal voltak magyarok. Dósa Eleket viszont nem találták erre alkalmasnak, miután egy magyar elvtárs „úgy emlékezett", hogy az 1867-ben elhunyt helyi jogtudós és akadémikus egy „nacionalista ízű könyv szerzője". Dósa ilyen munkájáról nem tudunk, ebben az időszakban viszont a puszta gyanú elégségesnek bizonyult a név elvetéséhez.[13]

Ekkorra ismét megváltozott a jogi környezet: 1956-ban az utcanévadás jogát a tartományi néptanácsokra ruházták. Marosvásárhelyen ezt egy bizottság segítette, melynek tagjai közt a városrendészeti osztály, a posta, a vasút, a katonai körzet (hadkiegészítő) képviselői mellett egy földrajz- és egy történelemtanárt is találunk.[14]

A magyarok által lakott városokban továbbra is nagy számban voltak rájuk emlékeztető utcanevek, ezekről elismerően írtak a magyarországi sajtóban is.[15] Nagyváradon például 1957-ben a személyiségek nevét viselő utcanevek közt még mindig 20%-ot tett ki a magyarok aránya a 44%-nyi román mellett (a nemzetiségi arány 59%, illetve 36% volt).[16] Ekkoriban időnként azon dohogtak a romániai magyar sajtóban, hogy több településen helytelenül szerepeltek a magyar feliratok.[17] Aradon még több, a város múltjára emlékeztető magyar személyiséget szerettek volna utcanévadóként látni.[18] Kivételnek számított a temesvári eset, ahol az Ady utcát Goethére nevezték át.[19]

A MAT városaiban különösen sok magyar személynevet megörökítő utcanevet találunk. Ezek aránya nem egyezett a nemzetiségiekkel, ugyanakkor összehasonlíthatatlanul kiegyenlítettebb viszonyokat tükrözött, mint a két világháború közti időszakban. Mindez talán a körülbelül két évtizedig Romániában is erőteljes szovjet

[12] Marosvásárhely néptanácsa végrehajtó bizottságának 1953. május 9-én kelt javaslata. i. h.

[13] Marosvásárhely néptanácsa végrehajtó bizottságának 1957. február 28-án kelt javaslatai. RNLtMvhMAT 52/1957. fol. 41–43.

[14] A Magyar Autonóm Tartomány néptanácsának 1957. január 38-án kelt beszámolója. RNLtMvhMAT 52/1957. fol. 44–45. Lásd még: Pál-Antal, 1997. 14.

[15] Alföldi Imre: Nagyváradi útijegyzetek. *Népszava*, 1955. július 6. 2.; Két nyelv – egy szív. *Ország-Világ*, 1958. augusztus 20. 4.; Gerő János: Színek és képek Romániáról III. Marosvásárhely. *Falusi Vasárnap*, 1959. január 18. 2.

[16] Erőss Ágnes – Tátrai Patrik: Ethnic features of symbolic appropriation of public space in changing geopolitical frames – the case of Oradea/Nagyvárad. *Hungarian Geographical Bulletin,* 2010/1. 55. Kordics Imre: *Nagyvárad jelentősebb utcanevei 1940–1944 között*. Nagyvárad: Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság, 2014. 16.

[17] F. I.: Találóskérdések. *Előre*, 1954. október 1. 2.; F. I.: Még egyszer az aradi utcanévtáblákról. *Előre*, 1954. november 10. 2.; Sz. Szabó Gyula: Feliratok és nyelvhelyesség. *Művelődés*, 1958/4. 43.

[18] Glück Jenő: Szépítenek az emlékművek is. *Szabad Szó (Temesvár)*, 1957. március 20. 2.

[19] Csoda utca, csoda név. *Szabad Szó (Temesvár)*, 1954. május 22. 5.

befolyással, a „baráti népek” békés együttélése érvényesítésének szándékával magyarázható. A falvakban viszonylag ritkán próbálták alkalmazni az emlékezeti utcaneveket, ott gyakran továbbra is olyan leíró neveket használtak, mint például Háromszéken a Gatyaszár utca, Kender utca, Temető utca, Alszeg, Hadnagy utca, Bogyor utca, Dellő, Kodra utca, Patakmellyéke, Malom utca, Köleskert utca.

	Emlékezeti utcanevek	*Magyar utcanevek*	*Román utcanevek*	*Magyarok*	*Románok*
Marosvásárhely	57,1	57,2	28,9	73,7	22,4
Sepsiszentgyörgy	46,2	73,7	10,5	85,7	12,9
Csíkszereda	53,7	61,9	23,8	92,9	5,9
Székelyudvarhely	61,8	60,5	32,6	95,9	3,5
Székelykeresztúr	65,5	62,5	25	97,2	1,2

Az összes emlékezeti, a magyar és román személynevet tartalmazó utcanevek, valamint a magyar és a román nemzetiségű lakosság százalékos aránya a MAT néhány városában 1957-ben.[20]

Idővel fordulat állt be. A román kommunisták egyértelműen nemzeti irányvonalat követtek, a szovjet csapatok kivonása után egyre hangsúlyosabbá vált a Moszkvától való függetlenedés. Ezt elősegítette a sztálini örökséggel való szimbolikus leszámolás az SZKP 1961 októberében tartott XXII. kongresszusán. Testét eltávolították Lenin mellől a moszkvai Mauzóleumból, a róla elnevezett utcaneveket is megváltoztatták a Szovjetunióban. Hamarosan az egykori pártfőtitkár bizalmasainak (mint Vorosilov, Molotov, Kaganovics és Malenkov) nevét is eltüntették. E mintát követve új közterület-átnevezési hullám indult meg Közép-Kelet-Európa szocialista államaiban is.[21]

Romániában elsőként Sztálinra került sor. A bukaresti pártvezetés rendelete alapján 1962 márciusában teljes titoktartás mellett távolították el egyetlen éjszaka alatt a hat éve emelt szobrát Marosvásárhelyen. Az egykori szovjet pártfőtitkárról elnevezett itteni főtér a legnagyobb csendben a Rózsák tere elnevezést kapta.[22] A névadás körülményeiről semmit sem tudunk, arról hivatalos tájékoztatás nem történt.[23] Az átkeresztelők e változó időkben a túlnyomórészt magyarok által lakott településen ideológiai-nemzetiségi szempontból semleges, díszítő nevet alkalmaztak.

[20] RNLtMvhMAT 52/1957. fol. 62–63, 81–82, 90–100, 109, 119.

[21] Minderről Magyarországon lásd László Andor: A magyar utcanevek szimbolikus szerepe 1953–1962 között. *Múltunk*, 2025/2. 209–213.

[22] Stefano Bottoni: *Sztálin a székelyeknél. A Magyar Autonóm Tartomány története (1952–1960)*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2008. 424.

[23] A helyi lapban a Sztálin tér neve utoljára 1962. január. 21-én szerepelt, míg a Rózsák tere elsőként 1963. augusztus 14-én bukkan fel.

Ugyanakkor tisztában voltak a főtér kiemelt szerepével a település térhierarchiájában, aminek köszönhetően alkalmas lehet valamely fontos üzenet közvetítésére. Hamarosan javasolták, hogy nevét Felszabadulás térre változtassák, így emlékeztetne a „fasiszta iga" alóli felszabadulásra, és összhangba kerülne az ott felállított Felszabadulás emlékművel.[24] Egy évvel később, a román pártfőtitkár, Gheorghe Gheorghiu-Dej halálát követően felvetődött, hogy a főtér az ő nevét venné fel, de e javaslat sem valósult meg.[25]

Sztálin nevének eltávolítása egyben a szovjet pártfőtitkár akaratából létrejött magyar autonómia megszüntetését jelképezte, és a magyar utcanevek számának nagyarányú csökkenését vetítette elő.[26] 1963 őszétől a szovjet befolyás lazulásának jeleként újabb országos átnevezési hullám kezdődött, ami viszont a szovjet katonai és politikai vezetők mellett számos további hírességet, köztük nemzetközi, sőt hazai munkásmozgalmi hősöket érintett. Elsőként a személyek nevét viselő mozikat keresztelték át politikai szempontból ártalmatlanokra. Így lett például Marosvásárhelyen a Nicolae Bălcescuról és a Dózsa Györgyről elnevezett filmszínházból Arta (Művészet), illetve Flacăra (Láng) mozi. Mindez egyik napról a másikra, semmiféle tájékoztatás nélkül történt.[27]

A következő évben a tartományi pártkonferenciák után további intézményekre (gyárak, iskolák, könyvtárak, óvodák, kultúrotthonok) került sor. Nagy számban változtattak meg utcaneveket is, drasztikusan csökkent köztük a személyekről elnevezettek aránya. Enyhítettek a közterek ideológiai telítettségén: gyakran szimbolikus jelentés nélküli díszítő neveket adtak (például növényekről vagy állatokról), és egyre jobban előtérbe kerültek a földrajzi nevek is (folyók, hegységek, települések). Nagyszebenben az utcanevek 24,3%-a, míg Brassóban 28,7%-a változott, Bukarestben a Vörös Hadsereg útját is átnevezték.[28]

Marosvásárhelyen öt-öt gyár és óvoda, valamint egy könyvtár nevét is módosították, 1964 januárjában pedig 45 utca (az összes 13,3%-a) jutott ugyanerre a sorsra. Mind személy nevét viselte, és szinte kivétel nélkül díszítő nevet kapott. Ezzel az utcanévadó személyiségek közt eltűnt a külföldiek 52%-a (köztük Marx, Engels vagy Molotov) és a magyarok 27%-a, míg a románoknál ez az arány csupán 12%-ot tett ki.[29]

---

[24] A marosvásárhelyi néptanács végrehajtó bizottságának 1964. szeptember 12-i levele a MAT néptanácsa végrehajtó bizottságának. RNLtMvhMAT 23/1964. fol. 31.

[25] A MAT néptanácsa végrehajtó bizottságának 1965. július 26-án kelt javaslata a személyneveket vagy nem megfelelő neveket viselő utcák átnevezésére. Uo. fol. 90.

[26] Bottoni, 2008. 424.

[27] Mozi. *Vörös Zászló (Marosvásárhely)*, 1963. szeptember 25. 2.; Mozi. *Vörös Zászló (Marosvásárhely),* 1963. szeptember 26. 2.

[28] Mihai Stelian Rusu: Sequencing toponymic change. A quantitative longitudinal analysis of street renaming in Sibiu, Romania. *PLoS ONE*, 2021/16. e0251558. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0251558 (Utolsó letöltés: 2026. augusztus 26.)

[29] Az 1964-ben átnevezett utcák és intézmények listája. RNLtMvhMAT 23/1964. fol. 12–14.

Mindez azonban nem bizonyult elégségesnek, a városi néptanács és a helyi pártszervezet hamarosan 123 utca (az összes 36,4%-a) nevének megváltoztatására tett javaslatot. Ezek közül 104 érintett valamilyen személynevet, amivel az ilyen utcanevek 70%-a tűnt volna el. Ezek mellett olyan értelmetlen átnevezéseket is szükségesnek tartottak, mint a Kecske utca Őz utcára vagy a Bagoly köz Veréb közre való változtatását.[30]

A MAT néptanácsa a következő évben ismét jelentős módosítást kezdeményezett, amely ezúttal 82 utcanevet érintett volna. Alig másfél évvel a „nagy utcanévtisztogatás" kezdete után a településen a személynevet viselő utcák száma elvileg 77,8%-kal csökkent (38-ra). A megmaradtak 31,6%-a (12) volt magyar vonatkozású (közte például a strada Pavel Chinezu, strada Gheorghe Doja, strada Ecaterina Varga, strada Matei Corvin). Ugyanakkor ezeket a számokat fenntartással kell kezelni, a dokumentumokban meglepően sok a pontatlanság. Talán a magyar hivatalnokok szándékos mulasztásával magyarázható, hogy az 1964–1965 során keletkezett szép számú utcanévlistán hiába keressük az Ady körút, a Bartók utca, a Kossuth utca, a Kriza utca, a Táncsics utca és a Vörösmarty utca nevét, miközben ezek továbbra is érvényben maradtak. Mindezt talán a csendes ellenállás jeleként is értékelhetjük.[31]

Kolozsváron az új nevek összetétele lényegesen másképp alakult, mint a MAT városaiban. Ez talán annak tulajdonítható, hogy ekkoriban a hatóságok a fontosabb településnek nagyobb szerepet tulajdonítottak a szimbolikus térfoglalásban, jobban akarták hangsúlyozni annak román jellegét. Itt az ekkor adott új utcanevek jelentős része a román történelemre utalt: így lett a Jókai utcából Napoca utca, a Toldi Miklós térből 1907 tér vagy a Gábor Áron utcából strada Dorobanţilor. Máskor a román nemzeti térre utaló földrajzi neveket használtak: a Bernát Andor utca nevét Topliţa utcára, a Misztótfalusi Kis Miklós utcáét Bacău utcára, a Székely Mózes utcáét Delta utcára változtatták. A Kodály Zoltán utca neve Sinaia utca lett, így a magyar zeneszerző azt is megérte, hogy a nevét viselő utcát átkeresztelték. Időnként leíró, tájékoztató neveket alkalmaztak: a Mikó utcát Klinikák utcának, a Sztálingrád utcát Vár utcának, a Dimitrov teret Múzeum térnek vagy a Puskin utcát Egyetem utcának nevezték át. Az új nevek közt viszonylag kevés volt a díszítő, mint a Házsongárd utca helyett alkalmazott Cseresznye utca vagy a Tompa Mihály utcát felváltó Tavirózsa utca.[32]

Itt az is előfordult, hogy újabb személyneveket használtak fel: a Szabó Dezső utcából Gaál Gábor utca, a Terhes Gyula utcából Decebal utca, a Kossuth utcából

[30] Uo. Marosvásárhely város néptanácsa végrehajtó bizottságának 1964. október 1-i előterjesztése a MAT néptanácsa végrehajtó bizottságának. Uo. fol. 22–30.

[31] A MAT néptanácsa végrehajtó bizottságának 1965. július 12-i javaslata. Uo. fol. 88–91. E javaslat melléklete lásd Uo. 94–95.

[32] Lakatos Artur: A szimbolikus terek változása Kolozsváron 1945–1967. *Közép-Európai Közlemények*, 2015/2. 126–130.

Lenin utca, míg a Molotov utcából Petru Groza utca lett. Meglepő módon ugyanitt névadó maradhatott Roosevelt, akitől Marosvásárhelyen vagy Szatmáron megszabadultak. Az amerikai elnök neve máig olvasható az utcanévtáblákon. A nemzetközi kommunista mozgalom mártírjai mellett (mint Matteotti, Beloiannisz, Julius Fučík vagy Ernst Thälmann) eltűnt például Danton, Babeuf, Lasalle, sőt Puskin és Tolsztoj is, valamint a holokauszt helyi áldozataira emlékeztető Deportáltak útja neve is. Ugyanakkor nem jártak el következetesen, hiszen Marx, Henri Barbusse, Gorkij, Pavlov neve maradhatott, és míg a Karl Liebknechtről elnevezett utca nevét megváltoztatták, a vele együtt meggyilkolt Rosa Luxemburgról elnevezett utcáét nem.[33]

A nagyarányú átnevezési hullám a magyarok által lakott településeken egyértelműen a rájuk emlékeztető utcanevek tömeges eltüntetését eredményezte. A bukaresti magyar nagykövet titkos jelentésében már 1964 tavaszán tudósított a folyamatról. E szerint a változásokról a sajtó nem számolt be, az utcanévtáblákat időnként éjszaka vették le.[34] Nagyváradon például a korábbi 130 magyar utcanévből 1966-ra már csak tizenegynéhány maradt.[35] Ez az összes utcanév 1–2%-át jelentette, miközben a magyar lakosság aránya ekkor 51,4% volt.[36] Kolozsváron szintén jelentősen visszaesett a magyar utcanevek aránya.[37]

Érdemes számba venni, milyen magyar utcanévadó személyiségek maradhattak. Egyrészt azok, akiket az osztályharc vagy a forradalom képviselőinek tekintettek: elsősorban Dózsa György, akiről még Gyulafehérváron is utcát neveztek el, valamint Budai Nagy Antal, Táncsics és Petőfi. Másrészt azok, akiket valamilyen módon a román néphez lehetett kötni, mint a román származásúnak tekintett Hunyadi János (Iancu de Hunedoara), Hunyadi Mátyás (Matei Corvinul) vagy a román parasztokon segítő Varga Katalin (Ecaterina Varga). Közéjük tartoztak még helyi származású magyar munkásmozgalmi hősök (mint Józsa Béla Kolozsváron,

---

33 Uo.

34 Kuti Jenő nagykövet jelentése az utcanevek átkereszteléséről. Bukarest, 1964. április 27. In: Vincze Gábor (szerk.): *Történeti kényszerpályák – kisebbségi reálpolitikák II. (Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához 1944–1989)*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2003. 276. Lásd még pl.: Asztalos Lajos: Rendhagyó könyvismertető. *Korunk*, 1994/5. 110. Marosvásárhelyen például 1963 decemberében még hallunk az Erkel Ferenc utcáról, majd helyette megjelenik az Uzinei utca. Tegyünk eleget állampolgári kötelezettségeinknek. *Vörös Zászló (Marosvásárhely),* 1963. december 18. 2.; Hirdetmény. *Vörös Zászló (Marosvásárhely),*1965. május 3. 4.

35 Kordics, 2014. 16.; Robotos Imre: Nagyváradi utcasarkok. *Kritika*, 1988/9. 12.

36 A magyar utcanevek aránya a következő rendszerváltásig érdemben nem változott. Lásd pl. Szikszai Sándor: Vélemény a váradi utcanevekről. *A Hét*, 1981. július 10. 2.; Varga E. Árpád (szerk.): *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. II. Bihar, Máramaros, Szatmár és Szilágy megye. Népszámlálási adatok 1850/1869–1992 között.* Budapest – Csíkszereda: Teleki László Alapítvány, Pro-Print Könyvkiadó, 1999. 111.

37 Ami 1980-ban körülbelül 3%-ot tett ki. Erről lásd Asztalos Lajos: Kolozsvár utcanevei – múlt és jelen (2.). Krónika 2009. https://kronika.ro/szempont/kolozsvar_utcanevei_mult_es_jelen_2 (Utolsó letöltés: 2026. szeptember 26.)

Breiner Béla Nagyváradon) és olyan művészek, írók, tudósok is, akik nem játszottak jelentős politikai szerepet, így kevésbé lehetett őket a magyar „elnyomáshoz", a „horthyzmushoz" kötni (mint Heltai Gáspár, Vörösmarty Mihály, Liszt Ferenc, Erkel Ferenc, Madách Imre, Munkácsy Mihály, Arany János, Semmelweis Ignác, Jókai Mór, Móricz Zsigmond vagy Bartók Béla). Kivételesen politikusok nevét is megőriztek, mint például Rákócziét Kolozsváron vagy Kossuthét Marosvásárhelyen, Nagyváradon és Szatmáron.

1966-ban egy újabb rendelet meghagyta a néptanácsoknál az utcaelnevezések jogát, ugyanakkor az államtanács hatáskörébe utalta a személynevekről történő elnevezéseket, miközben a vezetőkultusszal való leszámolás nyomán tiltotta az élő személyek nevének felhasználását erre a célra. Tizenegy évvel később a helyi névadások teljes mértékben a megyei néptanácsok illetékességi körébe kerültek.[38]

1968-ban, a szovjet tömb országaiban is változással kecsegtető évben az új főtitkár magyar értelmiségiekkel találkozott. Nicolae Ceauşescu első kézből értesülhetett a magyarok nyelvhasználatának korlátozásáról, a kétnyelvű feliratok és így a magyar személyiségek nevét viselő utcanevek megszüntetéséről. A felszólalók számos településről (Szatmár, Kolozsvár, Temesvár) hoztak erre példákat, egyikük szerint Kézdivásárhelyen már egyetlenegy magyar felirat sem maradt,[39] bár a lakosság 94%-a magyar volt.[40]

Hasonló kérések magyar részről a következő években is elhangzottak.[41] Talán ezeknek köszönhetően az 1970-es évek elején Székelyföld több városában (így Csíkszeredában, Gyergyószentmiklóson és Kézdivásárhelyen) ismét kétnyelvű utcanévtáblákat helyeztek ki. [42] Székelyudvarhelyen az eseményt megörökítő lelkes újságíró a sokat hirdetett nemzetiségi egyenjogúság megvalósulását ünnepelte.[43]

Azok a nagyvárosok viszont, ahol román többség kialakítására törekedtek, kiemelt fontossággal bírtak a nemzeti térfoglalásban. Ezekben a hatalom nem tett engedményeket, hiszen szimbolikusan is biztosítani kellett román „arculatukat". Szatmárnémetiben 1970-ben további 9–10, majd egy évtizeddel később újabb

38 Pál-Antal, 1997. 14.

39 Novák Csaba Zoltán: A „nyitás" éve, 1968. A romániai magyar értelmiségiek találkozója Nicolae Ceauşescuval. *Múltunk*, 2008/2. 232, 234, 236, 242, 245. Feljegyzés a pártvezetés és a magyar nemzetiségű értelmiségiek közötti találkozásról. Bukarest, 1968. július 10. In: Novák Csaba Zoltán (Összeáll.): *Aranykorszak? A Ceauşescu-rendszer magyarságpolitikája 1965–1974*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2011. 242, 246, 248, 254.

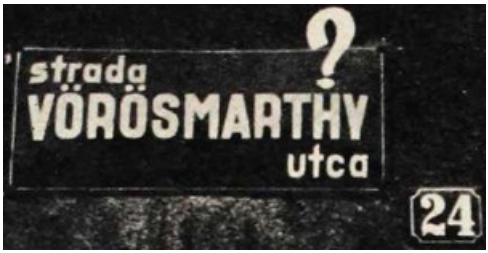
40 Varga, 1999. 74.

41 Kányádi Sándor tervezett hozzászólása és értékelése a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa eddigi tevékenységéről és szerepéről, valamint a magyar kisebbséget érintő fő kérdésekről. Bukarest, 1971. március 12. In: Novák, 2011. 365. A Románia Szocialista Köztársaságban élő magyar nemzetiségre vonatkozó dokumentáció. Bukarest, 1974. április 3. Uo. 411.

42 Dezső János: Pontatlan nomenklatúra. *Megyei Tükör*, 1971. december 1. 8.; Miklós László: Rozsföldek helyén. *A Hét*, 1972. október 27. 2.

43 Miklós László: Utcanevek. *A Hét*, 1971. december 24. 2.

két magyar személyiség nevét távolították el az utcatáblákról, miközben 1972-ben eltüntették a kétnyelvű utcanévtáblákat.[44] Utóbbiak Marosvásárhelyen sok helyen korszakunk végéig kint maradtak,[45] bár akadt köztük olyan, amelyen helytelenül szerepelt a magyar név.[46]

Utcanevek Marosvásárhelyt. Új Élet 1980. február 10. 16.

1971-ben a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Maros Megyei Tanácsának elnöke hiába tett javaslatot a hagyományos magyar utcanevek felelevenítésére.[47] Marosvásárhelyen a következő években csupán két kivételes esetet jegyezhetünk fel: „visszatért" az 1946–1964 közt már névadó Simó Géza, helyi kommunista író-tanár-politikus, majd Koós Ferenc, az ugyancsak marosvásárhelyi kötődésű 19. századi bukaresti református pap és író lehetett névadó.[48]

Ebben az időszakban előtérbe kerültek az utcanévbokrok. Akárcsak Magyarországon, a városok újonnan létrejövő lakónegyedeiben virágnevek, hegységnevek, növénytermesztéssel kapcsolatos nevek, településnevek, vagy éppen az 1970. évi marosvásárhelyi árvíz alkalmával életüket vesztett katonák nevei szolgálhattak egy-egy ilyen névcsoport alapjául.[49] A jelenséget a magyarok a románoknak a városi terek egyre határozottabb szimbolikus birtokbavételére irányuló szándékaként értékelték. A hatalom a sok román földrajzi név nyelvi tájképbe való beillesztésével és a magyarokra emlékeztető nevek onnan való eltávolításával próbálta a vegyes lakosságú településeket minél inkább a román nemzeti tér részévé tenni.

Mindez az 1980-as évek közepétől vált még egyértelműbbé, amikor a kevés megmaradt magyarokra utaló utcanév közül továbbiakat változtattak meg. Ez történt például Szatmárnémetiben, ahol a Magyar utca (strada Maghiară) neve sem

44 Bura László: Még egyszer az utcanevekről. *Szatmári Friss Újság*, 1990. október 25. 1.

45 Erről lásd Pál-Antal, 1997. 23.

46 Az utcanévtáblákon Gheorghe Doja, Pavel Chinezu és Vörösmarthy nevek szerepeltek. s: Utcanevek Marosvásárhelyt. Egy Mihállyal rövidebb, egy hával hosszabb. *Új Élet*, 1980. február 10. 16.

47 Interjú dr. Antalffy Andrással, a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Maros Megyei Tanácsának elnökével. *Vörös Zászló (Marosvásárhely),* 1971. március 23. 2.

48 Utcanév-változás. *Vörös Zászló (Marosvásárhely),* 1972. október 25. 2.; Új utcanevek Marosvásárhelyen. *Vörös Zászló (Marosvásárhely),* 1974. május 1. 4. Erről lásd még: Pál-Antal, 1997. 24.

49 Marosvásárhelyre például: Új utca- és térelnevezések. *Vörös Zászló (Marosvásárhely),* 1974. július 14. 4.; N. G.: Miként történik az utcák elnevezése? *Vörös Zászló (Marosvásárhely),* 1979. április 20. 3.; Sebestyén Mihály (szerk.): *Időtár 4. Marosvásárhely történeti kronológiája 1945–1989*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2014. 415.; Pál-Antal, 1997. 23–24.; Szatmárra: Utcaneveket kaptak a szatmári új lakónegyedek. *Szatmári Hírlap*, 1976. december 29. 2.

maradhatott meg.[50] Marosvásárhelyen 1986-ban Ady, Kossuth, Kriza, Vörösmarty és Táncsics helyét a román történelemre vagy Romániára utaló nevek váltották fel.[51] Nagyváradon a Semmelweis utca és a Táncsics utca nevét módosították – bár utóbbi Bartók nevét vette fel.[52] A következő évben Kolozsvárott a Budai Nagy Antal utca és a Móricz Zsigmond utca neve jutott hasonló sorsra.[53]

Ugyanakkor a magyar lakosság többnyire továbbra is a régi, számukra ismerős, „beszédes" neveket használta, azok közt érezte magát otthonosan. Akárcsak fél évszázaddal korábban, a hivatalosan bevezetett utcanevek idegenek maradtak számukra, miközben a magyar nevek közösségük múltjára, a település magyar jellegére emlékeztették őket. Ezek az utcanevek így különösen erős szimbolikus tartalomra tettek szert, többletjelentéssel bírtak, hangsúlyos emlékezethelyekké váltak, használatukat a csendes ellenállás, egy másik történelem, egy másik identitás jeleként értelmezhetjük. Így lettek „az emlékezet ébrentartói és továbbörökítői", amelyek hozzájárultak a városi tér szülőföldé válásához.[54]

A romániai magyarok nehéz sorsa, a helyzetük tarthatatlanságára való figyelemfelhívás a magyarországi rendszerváltás fontos ügyévé lépett elő. Hátrányos megkülönböztetésükről korábban elsősorban az emigráció lapjaiban írtak.[55] Az 1980-as évek végén viszont már egyre több szó esett erről a magyarországi sajtóban is. Évtizedek óta ekkor szembesülhetett először az „anyaország" széles közvéleménye a magyar nyelvhasználat korlátozásaival, így a magyar utcanevek eltüntetésével is.[56] 1988 őszén Szűrös Mátyás, az MSZMP KB titkára bukaresti tárgyalásain szóvá tette az erdélyi magyarokat sújtó intézkedéseket, így a magyar utcanevek megszüntetését és a kétnyelvű feliratok eltávolítását.[57] Mindennek akkor

[50] Bura László: *Öt évszázad utcanevei. Szatmárnémeti (Satu Mare) (1500–2000)*. Szatmárnémeti: Szatmár Megyei Hírlap, 2007.22–24.

[51] Pál-Antal, 1997. 24. Román utcanevek Marosvásárhelyen. *Magyar Élet*, 1987. június 11. 17.

[52] A megyei néptanács határozata egyes utcanevek megváltoztatásáról. *Fáklya*, 1986. június 13. 3.

[53] Asztalos, 2009.

[54] Erről lásd pl. Barna Gábor: Mentális határok – megduplázot világok. In: Balázs Géza – Csoma Zsigmond – Jung Károly – Nagy Ilona – Verebélyi Kincső (szerk.): *Folklorisztika 2000-ben. Folklór – irodalom – szemiotika. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára II*. Budapest: ELTE BTK, 2000. 689–696.

[55] Az utcanevek kapcsán lásd pl. Hírek. *Transsylvania – Erdélyi Tájékoztató*, 1966. április 1. 10.; Erdélyi hírek. *Bécsi Napló*, 8. (1987) 1: 5.; Román utcanevek Marosvásárhelyen. *Perthi Magyar Hírek*, 1987. március 1. 4.; HHRF – CHRR híradó. *Nyugati Magyarság*, 6. (1987) 6: 7.

[56] Ara-Kovács Attila – Dávid György – Joó Rudolf – Kőszegi László – Nagy József – Tóth Károly Antal – Vásárhelyi Judit: Jelentés a romániai magyar kisebbség helyzetéről. *Medvetánc*, 1988/1. 95.; Kende Péter: Erdélyből jöttek. *Krónika,* 1988/9. 11.; Lipcsey Ildikó: A román nemzetiségi politika négy évtizede. *Külügyi Szemle*, 1989/ 2. 64. Vajda Péter: Turistajegyzetlapok Erdélyből. *Népszabadság*, 1989. április 2. 18.; Bodor Pál: Goromba utópia – avagy mire jó Romániában a hivatalos gyűlölet. *Magyar Nemzet*, 1989. július 28. 6.

[57] Szűrös Mátyás nyilatkozata a Népszabadságnak bukaresti látogatásáról. *Népszabadság*, 1988. szeptember 23. 3.; Szűrös Mátyás, az MSZMP BP titkárának nyilatkozata 1988. szeptemberi romániai látogatása után. In: Torda Endréné (szerk.): *Magyar Külpolitikai Évkönyv* 1988. 329.

nem sok foganatja volt, a helyzet csupán a Ceauşescu nevével fémjelzett rendszer bukása után változott meg.

Az egynyelvű szlovák utcanévtábla „nemzeti demokratikus forradalmunk állandóan érvényes attribútuma” Csehszlovákiában

Röviden előbb arról szólunk, hogy a Szovjetunióhoz tartozó Kárpátalján a Sztálin halálát követő enyhülés csupán kevés változást hozott, a magyar utcanevek túlnyomó többségét nem állították vissza. A 80–85%-ban magyarok által lakott Beregszászon 1959-ben egyedül a Tompa Mihály utca emlékeztetett a város magyar lakosságára,[58] ám később ezt is átnevezték. Az eltűnt feliratokról, a magyarok nyelvhasználatának korlátozásáról sokáig beszélni sem lehetett. 1972-ben, a konszolidáció időszakában némileg javultak a magyarok érdekképviseleti lehetőségei, ekkor helyi értelmiségiek a moszkvai vezetéshez intézett beadványukban tehették szóvá sérelmeiket, köztük a magyar utcanevek „száműzését”. Beregszászon alig 2–3 magyarokra utaló utcanév létezett ekkor.[59]

E panaszok eredménytelenek maradtak. Csupán a következő évtizedben, a központi politikai irányvonal módosulása nyomán, a glasznoszty és a peresztrojka érvényesülésének idején jelenhettek meg magyar nyelvű feliratok, bár azok időnként oroszból eredeztetettek voltak, mint például a beregszászi „Munkacsevói utca”.[60] 1988 nyarán Grósz Károly magyar pártfőtitkár a Mihail Gorbacsovval folytatott moszkvai megbeszélését követően a magyar utcanevek használatában

Kétnyelvű beregszászi utcanévtábla az 1980-as évek végéről [Csernicskó 54.]

[58] A dolgozók képviselői berehovói kerületi Szovjete végrehajtó bizottságának határozata választási körzetek alakításáról a dolgozók képviselői berehovói kerületi Szovjetébe tartandó választásokhoz. *Vörös Zászló (Beregszász)*, 1959. január 14. 3.

[59] A kárpátaljai magyar értelmiség 1972-ben a Szovjet Kommunista Párt Központi Bizottsága Politikai Bizottságához, illetve a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségéhez (gyakorlatilag a kormányhoz) intézett beadványa. In: Darcsi Karolina – Dobos Sándor (szerk.): *„A 72-es beadvány”. Nemzetiségi és oktatáspolitika a ’60–’70-es években a Szovjetunióban. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Intézetének konferenciakötete*. Ungvár: PoliPrint, 2013. 150.

[60] Horváth Gábor: Magyarul Kárpátalján. Ungvári és beregszászi beszélgetések. *Népszabadság*, 1989. április 2. 9. Csernicskó István: *Fények és árnyak. Kárpátalja nyelvi tájképéből*. Ungvár: Autdor-Shark, 2019. 54.

a nemzetiségi politika „lenini megközelítését”, ugyanakkor annak példaértékű „korszerű kezelését” is látta.[61] Néhány hónapon belül megtörtént a beregszászi Tompa Mihály utcanév visszaállítása, ami viszont már egy új korszak nyitányaként értékelhető.[62]

Csehszlovákiában a magyarok helyzete 1948 őszétől enyhült, miután Moszkvából a szovjet érdekszférába került „baráti népek” együttműködését szorgalmazták. A kommunista hatalomátvétel azonban nem járt azonnal szabadabb nyelvhasználattal, a szovjet mintára elfogadott új alkotmány említést sem tett a nemzetiségekről. Egy ekkori belügyi rendelet egyszerre 710 település nevét változtatta meg: a többnyire magyarok által lakott helységek neveit újonnan alkotott szlovák nevekkel cserélték fel.[63] Később is alkottak sajátos, gyökértelen településneveket, mint a Zlaté Klasy (azaz Arany Kalászok) és a Nový Život (Új Élet).[64]

Ezekben az években ugyanakkor jelentős változásokra került sor: a pozsonyi belügyi bizottság *(povereníctva vnútra)* 1949 tavaszán kelt irányelve az önkormányzatokat a kommunista történelemszemlélettel összeegyeztethetetlen nevek utcamódosítására szólította fel. Így nem maradhattak például azok, amelyek olyan személyeknek állítanak emléket, akik „ellenséges érzelmeket fejeztek ki a csehszlovák néppel szemben.”[65]

Hiába fogadta el 1952-ben a szlovák kormányként működő Megbízottak Testülete a magyar nyelv széleskörű használatát, a kétnyelvű táblák kihelyezését lehetővé tevő határozatai általában nem valósultak meg. 1956-tól hiába született több alkotmánytörvény a magyarok jogainak szélesítésére, az 1960-ban elfogadott újabb alkotmány is hiába szavatolta az állampolgárok egyenjogúságát nemzetiségükre való tekintet nélkül.[66]

Csehszlovákiában a két világháború közt meglévő kétnyelvű utcanevek visszaállítására nem került sor, többnyire továbbra is hiányoztak a magyar nyelvű feliratok. Magyarország pozsonyi főkonzulja egyik jelentésében ezt a helyi hivatalnokok mulasztásával magyarázta, hiszen „a pártvezetés részéről állandóan hangsúlyozzák,

---

61 Magyar-szovjet főtitkári találkozó. Grósz Károly nyilatkozata a tárgyalásokról. Halasi Hírek. 1988. július 6. 1.

62 Tompa Mihály emléktáblát avattak városunkban. *Vörös Zászló*, 1988. október 13. 4.

63 Horony Ákos – Orosz Örs – Szalay Zoltán: *A hely nevei, a nyelv helyei. A kisebbségi nyelvi jogok története Szlovákiában 1918–2012*. h. n. [Somorja]: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2012. 82.

64 A Cenke, Nagymagyar és Vajasvata, illetve Bélvata, Tonkház, Kismagyar, Illésháza összevonásakor 1960-ban alkotott neveket a szlovák és a magyar nyelvterületen is a termelőszövetkezetek megjelölésére használták. Gyönyör József: *Államalkotó nemzetiségek. Tények és adatok a csehszlovákiai nemzetiségekről*. h. n.: Madách, 1989. 210.

65 Chloupek, Brett R.: Public Memory and Political Street Names in Kosice: Slovakia’s Multiethnic Second City. *Journal of Historical Geography*, 2019. 33.

66 Horony – Orosz – Szalay, 2012. 84–90.

hogy a magyarlakta területeken az utcaneveket magyarul is írják ki."[67] Csupán magyar kommunisták, antifasiszták nevei kerülhettek az utcanévtáblákra – szlovákosított alakban, mint például a Steinerova ulica Pozsonyban (amely Steiner Gáborról kapta a nevét).[68] Az utcanevek írásával amúgy is meggyűlt a magyarok baja, például előfordult, hogy a Štúr utca helyett Štúrova utcát írtak vagy mondtak.[69] Kassán a „klerikális reakció" elleni harc idején viszont a belvárosi Ferencesek utcáját a proletár költőként számon tartott József Attilára, a Jezsuiták utcáját pedig az antiklerikálisnak és a nemzetek közti megbékélést hirdetőnek tartott Ady Endrére keresztelték át.[70]

Az 1950-es évekből származó utcanévtáblák Losoncról és Fülekről [Horony 85.]

Utcák, nevek, hősök. [Új Szó 1954. szeptember 1. 4.]

Országosan először a népfrontos politika nyomán a nemzeti kommunista irányvonalat érvényesítették, majd később a desztalinizáció éreztette a hatását. A nemzetközi kommunista mozgalom mártírjait is megörökítették, miközben eltüntették Masaryk vagy Beneš nevét. Kassán például a csehszlovákiai kirakatperek egyik fő kitervelőjéről elnevezett Viliam Siroký tér nevét Sztálin halála után az Antifasiszta

[67] Pozsony, 1955. április 9. Mányik Pál főkonzul jelentése Karol Bacílek szlovák pártelsőtitkárral folytatott beszélgetéséről. In: Popély Árpád (szerk.): *Iratok a csehszlovákiai magyarság 1948–1956 közötti történetéhez II. Válogatás a prágai magyar követség és a pozsonyi magyar főkonzulátus magyar kisebbséggel kapcsolatos jelentéseiből*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2014. 511.

[68] Ugyanekkor Márkus Sándor, Szabó István és Zimbauer Nándor is utcanévadó lehetett. Utcák, nevek, hősök. *Új Szó*, 1954. szeptember 1. 4. Lásd még: Új utcanevek Bratislavában. *Új Szó*, 1965. április 9. 2.

[69] Erről lásd Időszerű nyelvi kérdések. *Új Szó*, 1962. március 3. 8.

[70] Ugyanekkor a Domonkos teret Dimitrovra nevezték át és megváltoztatták például a Kápolna utca és az Apáca utca is nevét is. Chloupek, 2019. 33.

szabadságharcosok terére módosították.[71]

Kb. 1970-ből származó utcanévtábla Komáromból [Horony 80.]

Az 1968. évi „prágai tavasz" idején hiába kezdődtek tárgyalások a nemzetiségek helyzetének javításáról, hiába fogalmazták meg a magyarok számos településen (így Párkányban, Kassán, Érsekújvárott vagy Nagykeszin) igényeiket a kétnyelvű utcanévtáblákra, a régi utcanevek visszaállítására, arra, hogy például Kodályról vagy Szenczi Molnár Albertről is lehessen köztereket elnevezni.[72] A „baráti" országok katonai beavatkozása nyomán mindez nagyrészt füstbe ment terv maradt. Hiába erősítette meg a nemzetiségek nyelvhasználati jogát az ez év őszén elfogadott alkotmánytörvény,[73] hiába írták elő a szlovák kormány Nemzetiségi Tanácsának irányelvei a kétnyelvű település- és utcanevek használatát, az ezek végrehajtását biztosítani hivatott törvények a következő két évtizedben nem születtek meg.

1971 végén a belügyminiszter egyenesen a somorjai kétnyelvű utcanévtáblák eltávolítását rendelte el.[74] Érsekújváron a Városi Nemzeti Bizottság képviselői hiába kérték 1973-ban a kétnyelvű utcanévtáblák kihelyezését, a belügyminisztérium válasza szerint a szlovák nyelvű utcatáblák használatát úgy „kell felfogni, mint nemzeti demokratikus forradalmunk állandóan érvényes attribútumát".[75] 1976 végén viszont a szlovák kormányhivatal nemzetiségi főosztálya a kétnyelvű utcanévtáblák kihelyezését javasolta a magyar és ukrán lakosságú községekben.[76]

---

71 Chloupek, 2019. 33.

72 A Csemadok kassai járási bizottságának ülése. *Új Szó*, 1968. április 4. 6.; Csemadok szervezeteinek állásfoglalása. *A Hét*, 1968. április 7. 2.; Az ifjúság válaszol. *Új Ifjúság*, 1968. április 9. 3.; Rendezzük közös dolgainkat. *Új Szó*, 1968. április 12. 9.; Csető János: Egyenjogúságot elméletben és gyakorlatban egyaránt. *Új Szó*, 1968. április 17. 5.; Rendezzük közös dolgainkat. *Új Szó*, 1968. május 7. 5.

73 A Csehszlovák Szocialista Köztársaság nemzetiségeinek helyzetét szabályozó 1968. október 27-i alkotmánytörvény. *Új Szó*, 1968. november 7. 1.

74 Popély Árpád: *A (cseh)szlovákiai magyarság történeti kronológiája 1944–1992*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2006. 327.

75 Uo. 333–334. Gyönyör, 1989. 210.

76 Popély, 2006. 349.

Kb. 1970-ből származó utcanévtábla Komáromból [Horony 85.]

Ebben a konszolidált időszakban nem történtek jelentős változások, Kassán például 1965 és 1989 közt egyetlen belvárosi utcát sem neveztek át. Ez azonban azt is jelentette, hogy csak ritkán tértek vissza egy-egy magyar utcanévhez, a kisebbségi nyelvhasználat továbbra is csupán esetlegesen valósult meg. A Zoboralján található Gerencséren és Csitáron lehetett elnevezni utcákat magyarokról: Bartókról, Kodályról, Fábry Zoltánról, Adyról, Mikszáthról, Dózsáról, Kun Béláról.[77] 1982-ben a Csallóközben csupán Dunaszerdahelyen, Nagymegyeren, Somorján és Tany községben,[78] keletebbre pedig például Füleken[79] voltak még magyar utcanevek. Rozsnyón korszakunk végén a 77-ből összesen 3 magyar utcanév létezett (3,9%), miközben a lakosság 35%-a vallotta magát magyarnak.[80] A jelentős magyar többséggel rendelkező Komáromban csupán 1988-ban jelentek meg a kétnyelvű utcanévtáblák.[81]

Hiába született 1980-ban Pozsonyban kormányhatározat a közterületek kétnyelvű megjelölésének szükségességéről, hiába hívták fel újra és újra a nemzetiségi nyelvhasználat jogi szabályozására a pártvezetést a Nemzetiségi Tanács, a Csemadok, a Szlovák Írószövetség magyar tagozata vagy a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága, a nyelvtörvény elfogadására már csak a rendszerváltás után került sor.[82]

Az autonómia lehetőségei Jugoszláviában

Ahogyan korábban már láthattuk, a „magyar" utcanevek Vajdaságban valójában latin betűkkel is kiírt szerb nevek voltak, mint az újvidéki Ulica Arany Janosa.

[77] Mács József: Gerencséri utca. *A Hét*, 1980. szeptember 13. 7.; Motesíky Árpád: A Fábry utcát kerestem… Csitári gondok. *A Hét*, 1992. március 14. 6.

[78] Gyönyör, 1989. 210. Erről lásd még pl. Kulcsár Aranka: Helységnévi kódváltások az Új Szó című napilapban. In: Lanstyák István – Menyhárt József (szerk.): *Tanulmányok a kétnyelvűségről III*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó, 2005. 66.

[79] Horony – Orosz – Szalay, 2012. 85.

[80] Korcsmáros László: Elmélkedés utcáink neveiről. *Gömöri Hajnal*, 1990. február 16. 3.

[81] Mács József: Három jegyzet. *A Hét*, 1988. június 24. 13.

[82] Uo. Horony – Orosz – Szalay, 2012. 96–100. Lásd még pl. Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Budapest: Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2008. 266.

Ennek a „kétnyelvű” feliratnak a látványa „kellemes meglepetésként” érte 1961-ben a jugoszláviai utazásáról beszámoló magyar szerzőt.[83] A magyar nevek szerbre való átírását tudtunkkal csupán 1969-tól merték szóvá tenni a helyi magyar lapok.[84] Ekkorra a soknemzetiségű Jugoszláviában előtérbe került a föderalizmus elve: az államalkotó köztársaságokon belül több területi autonómiával felruházott tartományt is létrehoztak.

A Vajdaság lakosságának 22%-át kitevő magyarok széles körű kulturális jogokkal rendelkeztek, a magyar hivatalos nyelv lett. Ennek megfelelően a települések neveit is használhatták anyanyelven, és megjelentek a magyar nyelvű utcanevek.[85] Szabadkán 1970-től helyeztek ki kétnyelvű utcanévtáblákat,[86] a bánsági Torontálvásárhelyen (akkori nevén Debelyacsán) egy évvel később tudósítottak erről,[87] hamarosan Zentán és Tornyoson is elterjedt a kétnyelvűség.[88] Máshol viszont ez késett: Kikinda, Kisorosz, Szaján és Bánáttopolya esetén még 1972 tavaszán is csupán óhajként írtak a magyar nyelvű feliratokról, utcanevekről. [89]

Az új utcanevek közt további magyar személyiségek jelentek meg, mint Szabadkán Liszt Ferenc, Arany János és Móra Ferenc.[90] Moravicán (a mai Bácskossuthfalván) 1975-ben kapta vissza nevét az Árpád utca, majd néhány évvel később további hasonló utcanevek születtek (Táncsicsról, Petőfiről, helyi személyiségekről).[91] Topolyán ekkor neveztek el utcát Kun Béláról,[92] Apatinban pedig kétnyelvűek voltak az utcanévtáblák.[93] Másutt a magyar személynevek még ekkor is helytelenül szerepeltek a feliratokon: a szinte kizárólag magyarok lakta Szajánban például Ulica Petőfi Sandora, Ulica Doza Djerdja, Ulica Adi Endre szerepelt az utcanévtáblákon.[94] Összességében Vajdaságban ritkán helyeztek ki kétnyelvű utcanévtáblákat.[95] Arday Lajos magyarországi történész 1981-ben kelt jelentése szerint Újvidéken

83 Angyal Endre: Jugoszláviai utazás. *Alföld*, 1961/4. 119.

84 Lásd pl. Néhány szó az utca- és helységnevekről. *7 Nap*, 1969. május 9. 10.; Adalékok az utcanevekről. *Magyar Szó*, 1971. december 26. 14.; P. P.: Néhány szó az utcanevekről. *Magyar Szó*, 1973. március 24. 2.

85 Bárdi – Fedinec – Szarka, 2008. 276.

86 Kétnyelvű utcatáblák. *7 Nap*, 1970. június 26. 5.

87 Debelyacsán újabban az utcanév táblák is kétnyelvűek. *Magyar Szó*, 1971. augusztus 22. 11.

88 Új utcanevek Zentán. *Magyar Szó*, 1972. január 15. 4.

89 Magyarul is kiírják az utcaneveket. *7 Nap*, 1972. március 10. 7.

90 Új utcanevek a községben. *7 Nap*, 1972. július 7. 9.

91 Németh István: A mi utcánk. *Magyar Szó*, 1978. március 12. 18.

92 Új utcanevek Topolyán. *Magyar Szó*, 1975. június 22. 7. Muzslyán már az 1950-es évek elején volt Kun Béla utca, később Szabadkán, Újvidéken vagy Heréskerten is adtak ilyen nevet.

93 Egyre több a kétnyelvű anyag. *Magyar Szó*, 1979. április 4. 2.

94 P. P.: Néhány szó az utcanevekről. *Magyar Szó*, 1973. március 24. 2. Rosszul kiírt utcai névtáblák Becsén. *Magyar Szó*, 1979. augusztus 12. 14.

95 Harkai Vass Éva: Melyik utcában lakunk? Helyzetkép utcaneveinkről. *Magyar Szó*, 1983. november 12. 13.

„elvétve akad" kétnyelvű vállalati cégtábla, többnyelvű helység- és utcanévtáblát pedig sehol sem látott.[96]

A többi jugoszláv tagköztársaság magyarok által lakott településein is hasonlóan alakult a helyzet. A muravidéki Lendván a hatvanas évek közepétől igyekeztek érvényesíteni a nyelvi egyenjogúságot, így megjelentek a többnyelvű feliratok.[97] A túlnyomórészt magyarok által lakott horvátországi Szentlászlón 1973-ban egyetlen magyar utcanévtábla létezett.[98] Négy évvel később a Drávaszögben található Pélmonostoron még mindig csak célkitűzésként beszéltek a kétnyelvű feliratokról.[99]

Szlovéniában csupán 1980-ban merült fel, hogy központilag, törvény írja elő a kétnyelvű feliratok (helység- és utcanévtáblák) kihelyezésének kötelezettségét a nemzetiségek által lakott településeken.[100] Petesházán még öt évet kellett várni a kétnyelvű utcanévtáblákra. Eközben Lendván a jelentős magyar lakosság dacára az új utcák elnevezésénél egyetlen magyar személyiséget sem választottak névadónak.[101]

A tanulmányban tárgyalt területek közül Jugoszláviában alakult ki a leginkább torz utcanévhálózat, hiszen nagyon kevés volt a jelölt hellyel kapcsolatban álló leíró utcanév. Már egy 1950-ben megjelent vicc is egyszerre figurázta ki a híresség nevét viselő utcák magas számát, valamint azok gyakori változásait.[102] A személyneveket, történelmi fogalmakat, dátumokat és földrajzi neveket tartalmazó emlékeztető elnevezések aránya Szabadkán 1983-ban több mint 92%-ot tett ki (a földrajzi nevek nélkül is majdnem 54%). Olyan különleges neveket is adtak, mint a Mágneses mezők utca, a Forrongó rónaság utca vagy a Harcosok sorakozója utca.[103]

---

96 Arday Lajos: A jugoszláviai magyar nemzetiség helyzete (1981). In: *Jelentések a határon túli magyar kisebbségek helyzetéről (Csehszlovákia, Szovjetunió, Románia, Jugoszlávia)*. Budapest, 1988. 276.

97 Székely András Bertalan: Az elszakítástól az önszerveződésig. Muravidéki magyar kisebbségtörténet – egy politikus életútján keresztül. In: Székely András Bertalan (szerk.): *Varga Sándor emlékkönyv. Szlovéniai magyar változások a XX. században*. Pilisvörösvár: Muravidék Baráti Kör Kulturális Egyesület, 2008. 180.

98 Szentlászlói apróságok. *Dunatáj (A Magyar Szó melléklete)*, 1973. augusztus 22. 3.

99 Még nagyobb figyelmet szentelnek a tájékoztatásnak. *Magyar Szó (Újvidék)*, 1977. december 28. 5.

100 B. K. Zs.: Törvény készül a kétnyelvű utcanevekről. *Népújság (Muraszombat)*, 1980. február 14. 1. A kérdésről lásd még pl. Vörös Ottó: Az utcanevekről. *Népújság (Muraszombat)*, 1980. március 6. 6.

101 Amelyek valóban azok voltak, mint a Petišovska ulica – Petesházi utca, Lendavska ulica – Lendvai utca, Rudarska ulica – Bányász utca, Poljska ulica – Mező utca. P. J.: Terek és utcanevek használata Lendván. *Népújság (Muraszombat)*, 1985. október 11. 4.

102 Egy vidéki feljön Belgrádba és megkérdezi az egyik rendőrt: — Biztos úr, kérem, hogy juthatok el leghamarabb a Goethe-utcába? — Hát ide figyeljen kezdi magyarázni a rendőr —, menjen itt át a Tito téren, azelőtt Péter-tér, forduljon be a Churchill-utcába, azelőtt Dimitrov-utca, s akkor már ott is van a Goethe utcánál, azelőtt Gorkij-utca! — Köszönöm szépen! Éljen Tito, azelőtt heil Hitler! Belgrádban történt. *Magyar Nemzet*, 1950. május 5. 2.

103 Milodánovics Mária: Szabadka utcaneveiről. *7 Nap*, 1983. augusztus 26. 10.

Emiatt a valamivel szabadabb jugoszláviai nyilvánosságban időnként kritikus hangok is elhangozhattak. Itt előfordult, hogy a régi utcanevek védelmére keltek: azok ugyanis „nyelvünk egyik legszebb, legrégibb rétegét alkotják". Születésüket a népdalokéhoz hasonlították, jelentésüket pedig a város mindennapi élete „szerves részének" tartották.[104] Itt szorgalmazhatták a „felbecsülhetetlen értékű" népi eredetű utcanevek feleleventését, hiszen az újakat amúgy sem ismerték és használták, mint Bajsán, ahol a Proletarska utcát mindenki a régi nevén Bárány utcának hívta.[105]

Szabadkán is felvetették az egykori irányjelölő utcanevek visszaállítását[106] – ám mindez többnyire pusztába kiáltott szó maradt. Ugyanebben az időszakban például Zomborban hiányolták a „valóban közismert emberek" nevét viselő utcákat. Közéjük soroltak Marx, Engels és Lenin mellett számos jugoszláv kommunista politikust (mint Moša Pijade, Vladimir Rolović, Véljko Vlahović vagy Edvard Kardelj).[107] Az 1980-as években a vajdasági községek illetékesei továbbra is úgy vélték, hogy „először a népfelszabadító háború és a szocialista vívmányaink kimagasló személyiségeiről kellene elnevezni az utcákat". Az utcanévadók közt a sok néphős mellett kivételként jelentek meg például 1981-ben Kulán magyar írók nevei (Radnóti Miklós, Gál László).[108]

Amikor két évvel később Szabadkán több mint 80 új utcának kellett nevet adni, a kérdésben eljáró bizottság tagjai a bevált receptet követték. A mind egyhangúbbá váló utcanévállomány kapcsán keserűen jegyezte meg egy újságíró: a testület „nem törte magát túlságosan… ha neves és érdemes emberekről, valamint városokról nevezzük el az utcákat, akkor nem tévedhetünk." Itt ekkor jelent meg az utcatáblákon Blaha Lujza, Jókai Mór, Csépe Imre, Pap Pál, Cseh Károly, Győri Ferenc, Kis Ferenc neve.[109] Zomborban 1988-ban a névtelen utcáknak csupa emlékeztető nevet adtak. A Szocialista Szövetség forradalmi hagyományokat egyeztető bizottsága javaslata alapján lett itt Szerémségi front utca, VII. vajdasági rohambrigád utca vagy VII. krajinai brigád utca. A számos megörökített személyiség közé csupán egyetlen magyar került.[110]

---

104 Burány Béla: Az utcanevekről. *Magyar Szó*, 1971. december 5. 9.

105 Amelyek fontos forrásként szolgálhatnak a helytörténészek, a nyelvészek, a történeti földrajzzal, valamint a településtörténettel foglalkozóknak is forrásul szolgálhatnak. A bajsai utcanevekről. *Magyar Szó*, 1974. április 7. 6.

106 Szóvá tesszük. *7 Nap*, 1980. március 14. 6.

107 Utcaneveinkről. *Magyar Szó (Újvidék)*, 1979. június 27. 2.

108 Új utcanév- és házszámtáblák a községben. *Magyar Szó (Újvidék)*, 1981. február 7. 6.; Kelebiai gondok, tervek. *Magyar Szó (Újvidék)*, 1981. június 4. 8. Bajmokon lásd Nevet kapnak az új utcák. *Magyar Szó (Újvidék)*, 1983. november 16. 8.

109 Új utcanevek. *7 Nap*, 1983. november 11. 9.

110 Új utcanevek Zomborban. *Magyar Szó (Újvidék)*, 1987. december 23. 2.; Új utcanevek Zomborban. *Magyar Szó (Újvidék)*, 1988. február 27. 9.

Összegzés

Mivel a „reakciós” idők szimbolikus örökségével való leszámolás és a munkásmozgalom nagyságainak megörökítése már a II. világháború utáni években vagy legkésőbb a kommunista hatalomátvételkor bekövetkezett, a rendszerváltozásig nagyarányú változásokra Románia kivételével nem került sor. Ugyanakkor az utcanevek tükrözték a közéleti fordulatokat, még a kisebb jelentőségű események (mint egy kommunista vezető kegyveszetté válása) is hatással lehettek rájuk. Az összes érintett országban sor került például a sztálini korszakkal való szimbolikus leszámolásra (Jugoszláviában hamarabb, a többi helyen az SZKP döntését követően). Az át- és elnevezésekre azonban nem kizárólag ideológiai okokból került sor: adhattak díszítő neveket, vagy elismert művészeket, tudósokat, helyi személyiségeket örökíthettek meg ilyen módon.

A legkevésbé a Szovjetunióban történtek változások: Kárpátalján a magyarok szempontjából azt tekinthetjük a legkomolyabb fejleménynek, hogy az 1970-es évek elején egyáltalán szóvá tehették nyelvi jogaik semmibevételét. Csehszlovákiában a szocialista táborba való betagozódás hozott némi enyhülést: Moszkvából az érdekszférájukba került „baráti népek” együttműködését szorgalmazták. Eleinte csupán elméletben, a jogszabályok szintjén volt szó nemzetiségi jogokról, néhány magyar kommunista, antifasiszta ellenálló nevét használták fel utcanévadásra. A prágai tavasz idején a magyarok megfogalmazhatták igényüket a kétnyelvűségre, amely a következő két évtizedben egy-egy településen érvényesülhetett is, miközben több magyar többségű városban ekkor sem lehettek magyar utcanevek. Egységes, következetes eljárásról nem beszélhetünk, a különbségek a helyi hivatalnokok engedékenységén múlhattak.

A vizsgált korszak elején leginkább Romániában és Jugoszláviában találunk magyar utcaneveket. Ugyanitt volt a legmagasabb a nemzeti térfoglalást is szolgáló, földrajzi nevekből eredeztetett utcanevek aránya. A két állam idővel lazított a Moszkvától való függésén, ám mindez eltérő hatásokkal járt. Tito már az 1940-es évek végén szembekerült Sztálinnal, itt akkor történt meg számos Szovjetunióhoz köthető személyiség eltüntetése a névtáblákról. Ez azonban a magyar neveket nem érintette, valamilyen mértékben érvényesült az autonómia elve, és a következő évtizedekben is keletkeztek a magyarokra emlékeztető utcanevek.

A korszak elején Romániában volt a legtöbb magyar utcanév. Ezek száma körülbelül két évtizedig igen magas volt, bár itt sem tükrözte a nemzetiségi arányokat. A román nacionalizmust fékező szovjet befolyás érvényesülése és a Magyar Autonóm Tartomány 1960-ig tartó fennállása[111] is hozzájárult ehhez. A szovjet csapatok kivonása után a helyi kommunisták azonban cseppet sem a föderalizmus

[111] Az ennek felszámolását követően kialakított Maros-Magyar Autonóm Tartományban a korábbinál kevésbé érvényesülhettek a magyarság érdekei.

jegyében politizáltak (mint délnyugati szomszédaik), hanem egyre inkább nemzeti irányvonalat követtek.

A Sztálinhoz köthető vezetőkultusszal való leszámolás jegyében 1964-től radikálisan csökkentették az emlékeztető utcanevek számát, miközben Jugoszláviában tovább növelték azt. E folyamatban arányait tekintve jóval több magyar név esett áldozatul, miközben a román földrajzi és személynevek alkalmazásával is igyekeztek az egykor magyar vagy szász többségű városokat szimbolikusan birtokba venni, a román nemzeti térbe emelni. Az 1980-as évek közepére itt a magyarokra emlékeztető utcanevekből mutatóban maradt csupán néhány. Ahogyan a többi utódállamban javultak a magyar nyelvhasználat feltételei, a Ceauşescu-rendszer bezárkózása, radikalizálódása a nemzetiségi jogok mind látványosabb megsértésével társult. Ekkor már egyértelműen az „el nem kötelezett" Jugoszláviában lehetett a legtöbb magyar utcanév, és ennek szabadabb nyilvánosságában lehetett óvatos kritikát is megfogalmazni az egyhangú, fantáziátlan utcanevek kapcsán.

A vizsgált időszakban eleinte mindenütt tovább nőtt az emlékeztető nevek aránya, ami a jelölt helyhez kötődő, tájékoztató utcanevek feláldozásával járt. Ez leginkább Jugoszláviára volt jellemző, míg Romániában a hatvanas évek közepétől némiképp eltérő folyamatokra került sor: számos személynévből származtatott utcanevet díszítő nevekre cseréltek, névbokrokat hoztak létre, amelyek már nem hordoztak jelképes üzenetet. E törekvés nyomán valamivel változatosabbá lett az utcanévszerkezet, miközben a jellemző, leíró utcanevek aránya továbbra is alacsony maradt.

Ahogyan egy Kassán végzett kutatás kimutatta, az utcanevekben megörökített személyiségek közül elsősorban a helyi vagy nemzeti kötődésűek voltak ismertek, a lakosság a külföldiek közül csupán azokat ismerte, akikkel az iskolai tanulmányai során találkozhattak (mint például Majakovszkij). A kommunista vezetés által elfogadtatni kívánt, utcanevekkel megörökített nemzetközi nagyságok (mint Lumumba, Thälmann vagy Zsdanov) nem hagytak mélyebb nyomot a helyi lakosokban, később azt sem tudták megmondani, kik voltak ők.[112]

Jelentős különbséget észlelhetünk a falvak esetén is. Miközben Csehszlovákiában és Jugoszláviában ott is alaposan felforgatták az utcaneveket, Romániában azokra általában nem terjedt ki a szimbolikus térfoglalás: sok kistelepülésen még a rendszerváltáskor sem voltak hivatalos utcanevek (a házak számozása 1-től kezdődött és folytatólagosan haladt).

Az erdélyi mezőméhesi Micsurin utca

E korszak sem tűnt el nyomtalanul. A felvidéki Zsély Klement Gottwald

[112] Chloupek, 1999. 33–34.

utcája, a vajdasági Topolyán (a II. Rákóczi Ferenc utca közelében) található Dimitrov utca, a bánsági Nagybecskereken levő Szervó Mihály utca, az Augusztus 23. utca a máramarosi Felsőbányán vagy az erdélyi mezőméhesi Micsurin utca mind az egykori szovjetizációra, a proletár internacionalizmusra, az antifasiszta küzdelemre vagy éppen a szocializmus építésének évtizedeire emlékeztet.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Levéltári források

Arhivele Naţionale ale României-Serciviul Judeţean Mureş. Fond Sfatul Popular al Regiunii Mureş Autonome Maghiare dosar nr. 11/1953. (Rövidítve: RNLt-MvhMAT 11/1953)

Arhivele Sfatului Popular al regiunii Mureş Autonome Maghiare, la Arhivele Naţionale Tg. Mureş, dosar nr. 52/1957. (Rövidítve: RNLtMvhMAT 52/1957)

Arhivele Sfatului Popular al regiunii Mureş Autonome Maghiare, la Arhivele Naţionale Tg. Mureş, dosar nr. 23/1964. RNLtMvhMAT 23/1964.

Korabeli újságcikkek

A bajsai utcanevekről. *Magyar Szó*, 1974. április 7. 6.

A Csehszlovák Szocialista Köztársaság nemzetiségeinek helyzetét szabályozó 1968. október 27-i alkotmánytörvény. *Új Szó*, 1968. november 7. 1.

A Csemadok kassai járási bizottságának ülése. *Új Szó*, 1968. április 4. 6.

A dolgozók képviselői berehovói kerületi Szovjete végrehajtó bizottságának határozata választási körzetek alakításáról a dolgozók képviselői berehovói kerületi Szovjetébe tartandó választásokhoz. *Vörös Zászló (Beregszász)*, 1959. január 14. 3.

A megyei néptanács határozata egyes utcanevek megváltoztatásáról. *Fáklya*, 1986. június 13. 3.

Adalékok az utcanevekről. *Magyar Szó*, 1971. december 26. 14.

Alföldi Imre: Nagyváradi útijegyzetek. *Népszava*, 1955. július 6. 2.

Asztalos Lajos: Kolozsvár utcanevei – múlt és jelen (2.). Krónika 2009. https://kronika.ro/szempont/kolozsvar_utcanevei_mult_es_jelen_2 (Utolsó letöltés: 2026. augusztus 26.)

Az ifjúság válaszol. *Új Ifjúság*, 1968. április 9. 3.

B. K. Zs.: Törvény készül a kétnyelvű utcanevekről. *Népújság (Muraszombat)*, 1980. február 14. 1.
Belgrádban történt. *Magyar Nemzet*, 1950. május 5. 2.
Bodor Pál: Goromba utópia – avagy mire jó Romániában a hivatalos gyűlölet. *Magyar Nemzet*, 1989. július 28. 6.
Bura László: Még egyszer az utcanevekről. *Szatmári Friss Újság*, 1990. október 25. 1.
Burány Béla: Az utcanevekről. *Magyar Szó*, 1971. december 5. 9.
Csemadok szervezeteinek állásfoglalása. *A Hét*, 1968. április 7. 2.
Csető János: Egyenjogúságot elméletben és gyakorlatban egyaránt. *Új Szó*, 1968. április 17. 5.
Csoda utca, csoda név. *Szabad Szó (Temesvár)*, 1954. május 22. 5.
Debelyacsán újabban az utcanév táblák is kétnyelvűek. *Magyar Szó*, 1971. augusztus 22. 11.
Dezső János: Pontatlan nomenklatúra. *Megyei Tükör*, 1971. december 1. 8.
Egy Mihállyal rövidebb, egy hával hosszabb. *Új Élet*, 1980. február 10. 16.
Egyre több a kétnyelvű anyag. *Magyar Szó*, 1979. április 4. 2.
Erdélyi hírek. *Bécsi Napló*, 8. (1987) 1: 5.
F. I.: Még egyszer az aradi utcanévtáblákról. *Előre*, 1954. november 10. 2.
F. I.: Találóskérdések. *Előre*, 1954. október 1. 2.
Gerő János: Színek és képek Romániáról III. Marosvásárhely. *Falusi Vasárnap*, 1959. január 18. 2.
Glück Jenő: Szépítenek az emlékművek is. *Szabad Szó (Temesvár)*, 1957. március 20. 2.
Harkai Vass Éva: Melyik utcában lakunk? Helyzetkép utcaneveinkről. *Magyar Szó*, 1983. november 12. 13.
HHRF – CHRR híradó. *Nyugati Magyarság*, 6. (1987) 6: 7.
Hirdetmény. *Vörös Zászló (Marosvásárhely),*1965. május 3. 4.
Hírek. *Transsylvania – Erdélyi Tájékoztató*, 1966. április 1. 10.
Horváth Gábor: Magyarul Kárpátalján. Ungvári és beregszászi beszélgetések. *Népszabadság*, 1989. április 2. 9.
Időszerű nyelvi kérdések. *Új Szó*, 1962. március 3. 8.
Interjú dr. Antalffy Andrással, a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Maros Megyei Tanácsának elnökével. *Vörös Zászló (Marosvásárhely),* 1971. március 23. 2.
Kelebiai gondok, tervek. *Magyar Szó (Újvidék)*, 1981. június 4. 8.
Két nyelv – egy szív. *Ország-Világ*, 1958. augusztus 20. 4.
Kétnyelvű utcatáblák. *7 Nap*, 1970. június 26. 5.
Korcsmáros László: Elmélkedés utcáink neveiről. *Gömöri Hajnal*, 1990. február 16. 3.
Mács József: Gerencséri utca. *A Hét*, 1980. szeptember 13. 7.
Mács József: Három jegyzet. *A Hét*, 1988. június 24. 13.

Magyar-szovjet főtitkári találkozó. Grósz Károly nyilatkozata a tárgyalásokról. Halasi Hírek, 1988. július 6. 1.
Magyarul is kiírják az utcaneveket. *7 Nap*, 1972. március 10. 7.
Még nagyobb figyelmet szentelnek a tájékoztatásnak. *Magyar Szó (Újvidék)*, 1977. december 28. 5.
Miként történik az utcák elnevezése? *Vörös Zászló (Marosvásárhely),* 1979. április 20. 3.
Miklós László: Rozsföldek helyén. *A Hét*, 1972. október 27. 2.
Miklós László: Utcanevek. *A Hét*, 1971. december 24. 2.
Milodánovics Mária: Szabadka utcaneveiről. *7 Nap*, 1983. augusztus 26. 10.
Motesíky Árpád: A Fábry utcát kerestem… Csitári gondok. *A Hét*, 1992. március 14. 6.
Mozi. *Vörös Zászló (Marosvásárhely),* 1963. szeptember 26. 2.
Mozi. *Vörös Zászló (Marosvásárhely)*, 1963. szeptember 25. 2.
N. G.: Új utcanév- és házszámtáblák a községben. *Magyar Szó (Újvidék)*, 1981. február 7. 6.
Néhány szó az utca- és helységnevekről. *7 Nap*, 1969. május 9. 10.
Németh István: A mi utcánk. *Magyar Szó*, 1978. március 12. 18.
Nevet kapnak az új utcák. *Magyar Szó (Újvidék)*, 1983. november 16. 8.
P. J.: Terek és utcanevek használata Lendván. *Népújság (Muraszombat)*, 1985. október 11. 4.
P. P.: Néhány szó az utcanevekről. *Magyar Szó*, 1973. március 24. 2.
Rendezzük közös dolgainkat. *Új Szó*, 1968. április 12. 9.
Rendezzük közös dolgainkat. *Új Szó*, 1968. május. 7. 5.
Román utcanevek Marosvásárhelyen. *Magyar Élet*, 1987. június 11. 17.
Román utcanevek Marosvásárhelyen. *Perthi Magyar Hírek*, 1987. március 1. 4.
Rosszul kiírt utcai névtáblák Becsén. *Magyar Szó*, 1979. augusztus 12. 14.
Szentlászlói apróságok. *Dunatáj (A Magyar Szó melléklete)*, 1973. augusztus 22. 3.
Szikszai Sándor: Vélemény a váradi utcanevekről. *A Hét*, 1981. július 10. 2.
Szóvá tesszük. *7 Nap*, 1980. március 14. 6.
Szűrös Mátyás nyilatkozata a Népszabadságnak bukaresti látogatásáról. *Népszabadság*, 1988. szeptember 23. 3.
Tegyünk eleget állampolgári kötelezettségeinknek. *Vörös Zászló (Marosvásárhely),* 1963. december 18. 2.
Tompa Mihály emléktáblát avattak városunkban. *Vörös Zászló*, 1988. október 13. 4.
Új temesvári utcanevek. *Szabad Szó (Temesvár)*, 1946. augusztus 15. 3.
Új utca- és térelnevezések. *Vörös Zászló (Marosvásárhely),* 1974. július 14. 4.
Új utcanevek a községben. *7 Nap*, 1972. július 7. 9.
Új utcanevek Bratislavában. *Új Szó*, 1965. április 9. 2.
Új utcanevek Csíkszeredában. *Népi Egység*, 1946. január 5. 2.;
Új utcanevek Marosvásárhelyen. *Vörös Zászló (Marosvásárhely),* 1974. május 1. 4.

Új utcanevek Topolyán. *Magyar Szó*, 1975. június 22. 7.
Új utcanevek Zentán. *Magyar Szó*, 1972. január 15. 4.
Új utcanevek Zomborban. *Magyar Szó (Újvidék)*, 1987. december 23. 2.
Új utcanevek Zomborban. *Magyar Szó (Újvidék)*, 1988. február 27. 9.
Új utcanevek. *7 Nap*, 1983. november 11. 9.
Utcák, nevek, hősök. *Új Szó*, 1954. szeptember 1. 4.
Utcaneveinkről. *Magyar Szó (Újvidék)*, 1979. június 27. 2.
Utcaneveket kaptak a szatmári új lakónegyedek. *Szatmári Hírlap*, 1976. december 29. 2.
Utcanév-változás. *Vörös Zászló (Marosvásárhely),* 1972. október 25. 2.
Utcát neveztek el Belojánniszról Bukaresten és Kolozsváron. *Romániai Magyar Szó*, 1952. április 3. 2.
Vajda Péter: Turistajegyzetlapok Erdélyből. *Népszabadság*, 1989. április 2. 18.
Vörös Ottó: Az utcanevekről. *Népújság (Muraszombat)*, 1980. március 6. 6.

Szakirodalom

Angyal Endre: Jugoszláviai utazás. *Alföld*, 1961/4. 105–119.
Ara-Kovács Attila – Dávid György – Joó Rudolf – Kőszegi László – Nagy József – Tóth Károly Antal – Vásárhelyi Judit: Jelentés a romániai magyar kisebbség helyzetéről. *Medvetánc*, 1988/1. 57–117.
Arday Lajos: A jugoszláviai magyar nemzetiség helyzete (1981). In: *Jelentések a határon túli magyar kisebbségek helyzetéről (Csehszlovákia, Szovjetunió, Románia, Jugoszlávia)*. Budapest, 1988.
Asztalos Lajos: Rendhagyó könyvismertető. *Korunk*, 1994/5. 110–115.
Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Budapest: Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2008.
Barna Gábor: Mentális határok – megduplázot világok. In: Balázs Géza – Csoma Zsigmond – Jung Károly – Nagy Ilona – Verebélyi Kincső (szerk.): *Folklorisztika 2000-ben. Folklór – irodalom – szemiotika. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára II*. Budapest: ELTE BTK, 2000. 689–696.
Bottoni, Stefano: *Sztálin a székelyeknél. A Magyar Autonóm Tartomány története (1952–1960)*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2008.
Bura László: *Öt évszázad utcanevei. Szatmárnémeti (Satu Mare) (1500–2000)*. Szatmárnémeti: Szatmár Megyei Hírlap, 2007.
Chloupek, Brett R.: Public Memory and Political Street Names in Kosice: Slovakia's Multiethnic Second City. *Journal of Historical Geography,* Volume 64, 2019. 25–35. https://doi.org/10.1016/j.jhg.2018.11.007
Csernicskó István: *Fények és árnyak. Kárpátalja nyelvi tájképéből*. Ungvár: Autdor-Shark, 2019.

Darcsi Karolina – Dobos Sándor (szerk.): *„A 72-es beadvány”. Nemzetiségi és oktatáspolitika a ’60–’70-es években a Szovjetunióban. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Intézetének konferenciakötete*. Ungvár: PoliPrint, 2013.

Erőss Ágnes – Tátrai Patrik: Ethnic features of symbolic appropriation of public space in changing geopolitical frames – the case of Oradea/Nagyvárad. *Hungarian Geographical Bulletin,* 2010/1. 51–68.

Gagyi József: Adalékok a névadás kérdéséhez Romániában az ötvenes évek elején. In: *Acta II. Csíki Székely Múzeum Évkönyve*, 2001/2. 391–397.

Gyönyör József: *Államalkotó nemzetiségek. Tények és adatok a csehszlovákiai nemzetiségekről*. h. n.: Madách, 1989.

Horony Ákos – Orosz Örs – Szalay Zoltán: *A hely nevei, a nyelv helyei. A kisebbségi nyelvi jogok története Szlovákiában 1918–2012*. h. n. [Somorja]: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2012.

Kende Péter: Erdélyből jöttek. *Krónika,* 1988/9. 10–12.

Kordics Imre: *Nagyvárad jelentősebb utcanevei 1940–1944 között*. Nagyvárad: Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság, 2014.

Kulcsár Aranka: Helységnévi kódváltások az Új Szó című napilapban. In: Lanstyák István–Menyhárt József (szerk.): *Tanulmányok a kétnyelvűségről III*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó, 2005.

Lakatos Artur: A szimbolikus terek változása Kolozsváron 1945–1967. *Közép-Európai Közlemények*, 2015/2. 121–134.

László Andor: A magyar utcanevek szimbolikus szerepe 1953–1962 között. *Múltunk*, 2025/2. 185–219.

László Andor: Nyelvi tájkép csata után. Utcanevek változása a szomszédországi magyarok lakta településeken 1944–1948. *Regio,* 2026/2. 147–175.

Light, Duncan – Nicolae, Ion – Suditu, Bogdan: Toponymy and the Communist city: Street names in Bucharest, 1948–1965. *GeoJournal*, 2002/2. 135–144.

Lipcsey Ildikó: A román nemzetiségi politika négy évtizede. *Külügyi Szemle*, 1989/2. 46–66.

Mihai Stelian Rusu: Sequencing toponymic change. A quantitative longitudinal analysis of street renaming in Sibiu, Romania. *PLoS ONE*, 2021/16. e0251558. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0251558 (letöltve: 2026. augusztus 26.)

Nikitscher Péter: Tér, hatalom, szimbólumok: hatalmi önreprezentáció és szimbolikus térfoglalás Budapesten a városegyesítéstől napjainkig. In: Dúll Andrea – Izsák Éva (szerk.): *Tér-rétegek: Tanulmányok a XXI. század térfordulatairól*. Budapest: L’Harmattan, 2014. 77–102.

Novák Csaba Zoltán (Összeáll.): *Aranykorszak? A Ceauşescu-rendszer magyarságpolitikája 1965–1974*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2011.

Novák Csaba Zoltán: A „nyitás” éve, 1968. A romániai magyar értelmiségiek találkozója Nicolae Ceauşescuval. *Múltunk*, 2008/2. 229–264.

Pál-Antal Sándor: *A marosvásárhelyi utcák, közök és terek történeti névtára*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 1997.

Popély Árpád (szerk.): *Iratok a csehszlovákiai magyarság 1948–1956 közötti történetéhez II. Válogatás a prágai magyar követség és a pozsonyi magyar főkonzulátus magyar kisebbséggel kapcsolatos jelentéseiből*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2014.

Popély Árpád: *A (cseh)szlovákiai magyarság történeti kronológiája 1944–1992*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2006.

Robotos Imre: Nagyváradi utcasarkok. *Kritika*, 1988/9. 10–12.

Rus, Dorin-Ioan: Influenţa factorului politic asupra denumirilor de străzi din Reghin. *Historia Urbana*, 2007/1–2. 213–236.

Sebestyén Mihály (szerk.): *Időtár 4. Marosvásárhely történeti kronológiája 1945–1989.* Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2014.

Sz. Szabó Gyula: Feliratok és nyelvhelyesség. *Művelődés*, 1958/4. 43.

Székely András Bertalan: Az elszakítástól az önszerveződésig. Muravidéki magyar kisebbségtörténet – egy politikus életútján keresztül. In: Székely András Bertalan (szerk.): *Varga Sándor emlékkönyv. Szlovéniai magyar változások a XX. században*. Pilisvörösvár: Muravidék Baráti Kör Kulturális Egyesület, 2008. 175–188.

Szívós Erika: Utcanevek és utcanévváltozások: Térpolitika, érzelmi kötődés és generációs azonosulás. In: Papp Barbara (szerk.): *Lélek és történelem: örökség. Az ELTE BTK Történeti Intézet Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékének konferenciája (2019. december 5.)* Budapest: ELTE BTK, 2021. 199–216.

Torda Endréné (szerk.): *Magyar Külpolitikai Évkönyv* 1988.

Varga E. Árpád (szerk.): *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. I–V.* Budapest – Csíkszereda: Teleki László Alapítvány, Pro-Print Könyvkiadó, 1998–2002.

Vasile Docea: History, Ideology and Collective Memory. Reconstructing the Identities of Timişoara by Means of Monographies and Street Names during the Communist Regime (1947–1989) *Acta Universitatis Sapientiae European and Regional Studies*, 2010/1. 83–102.

Vincze Gábor (szerk.): *Történeti kényszerpályák – kisebbségi reálpolitikák II. (Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához 1944–1989)*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2003.

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v34i3.189

Kritika

Gebhardt Edit*

„A fiatalokat már megnyertük […] Bizzátok ránk a gyerekeiteket is!” – a magyarországi német ifjúság emancipációja és etnikai önszerveződése a Volksbundban

Zsolt Vitári: *Generative Sozialisation und/oder ethnische Mobilisierung. Deutschungarische Kinder und Jugendliche im Volksbund und in der Deutschen Jugend.*
Münster – New York: Waxmann, 2024. 691 oldal

A két világháború közötti időszakban számos olyan téves értelmezés honosodott meg a magyarországi németek történetével kapcsolatban, amelyek a tágabb nyilvánosságban mind a mai napig szilárdan tartják magukat, még akkor is, ha a történettudomány azokat jórészt már felülvizsgálta. A Volksbund megítélése a rendszerváltásig különösen terhelt volt a politikai és az emlékezetkulturális diskurzusokban gyökerező toposzokban. Azokat a leegyszerűsítő értelmezéseket, miszerint a szervezet és azon keresztül a hazai németség a náci harmadik Birodalom „ötödik hadoszlopa” volt, Spannenberger Norbert oldotta fel elsőként a müncheni Ludwig Maximilian Egyetemen 1999-ben elfogadott doktori disszertációjában.[1] Elemzése a társadalmi, politikai és érdekképviseleti tényezők és érdekrendszerek

* A szerző történész, a PTE BTK Interdiszciplinális Doktori Iskola hallgatója, E-mail: e.gebhardt@mail.de; ORCID: 0009-0007-7274-2256

1 A disszertáció 2002-ben német nyelven az Oldenbourg kiadó gondozásában jelent meg, amit 2005-ben a magyar nyelvű kiadás követett. Spannenberger, Norbert: *Der Volksbund de Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler.* Müchen: Oldenbourg Verlag, 2002.; Spannenberger Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között 1938–1944.* Budapest: Lucius Kiadó, 2005.

időben változó és intenzitású kölcsönhatások hármas összeadódásának és hatásainak a vizsgálatára épült, ami végül a szervezet létrejöttéhez vezetett. Megválaszolatlan kérdések és sztereotípiák azonban így is maradtak, melyek értelmezése szükségszerűen meghaladta a politikatörténeti feldolgozás kereteit.

A még feltáratlan összefüggések egyik lényeges aspektusára irányítja a figyelmet Vitári Zsolt hiánypótló kötete a *Generative Sozialisation und/oder ethnische Mobilisierung. Deutschunfarische Kinder und Jugendliche im Volksbund und in der Deutschen Jugend,* a magyarországi németek szocializációs mintázatait generációs problémafelvetésben – az ifjúság a csoportképződési folyamatban betöltött funkciójának vizsgálatával – ad új értelmezési keretet a témának. A munka kutatási kiindulópontját a szerző azon írásai adták, amelyeket az elmúlt években mindenekelőtt a Hitlerjugend (HJ) és a Volksbund történetéről publikált.[2] Az egyes országokban működő német ifjúsági szerveződések lényeges részét alkották a „népcsoport szervezeteknek", melyek közül utolsóként a Volksbundból „kinőve" 1941-ben alakult meg a magyarországi Német Ifjúság (Deutsche Jugend) (DJ). A munka arra tesz kísérletet, hogy feltárja és értelmezze a szervezet megalakulásának előzményeit, belső viszonyait, annak működési kereteit, abból a felvetésből kiindulva, hogy a németség önszerveződésében különös szerep jutott az ifjúságnak. Az új pozíció megéléséhez kettős emancipációra volt szükség, egyrészt a társadalmi értelemben vett ifjúsági, másrészt a kisebbségi ifjúsági, vagyis az etnikai értelemben vett mobilizációra. A feltételek hiánya miatt a folyamatot kívülről kellett ösztönözni, amiért a problémaértelmezést szükségszerűen összekapcsolta az elemzés azzal a kérdéssel, hogy abban milyen szerepet játszott a „birodalmi németekkel" (Reichdeutsche) való kapcsolat, a „népközösség" eszméje, a nemzetszocializmus mint politikai mozgósító ideológia, és hogy ezek a tényezők milyen hatást gyakoroltak, egyáltalán hatást gyakoroltak-e a fiatalok mindennapjaira.

A monográfia világos szerkezetet követve huszonnégy fejezetre tagolódik, alapjában politikatörténeti vonalvezetést követ, a politikatörténeti jelenségekre társadalmi válaszokat keresve, így az politikai társadalomtörténetként vagy politikai mindennaptörténetként is értelmezhető, melyben egyszerre és egymást kiegészítve jelenik meg a makro- és mikrotörténeti szemléletmód. Milton Esman hipotéziséből kiindulva, mely szerint az etnikai mobilizáció sikere a politikai lehetőségek szerkezete, a vezetés, az ideológia, a szervezet, a célok, az erőforrások, valamint a stratégiák és taktikák alapján vizsgálható,[3] az elemzés ezen szempontok mentén haladva világítja meg a történéseket. A huszonnégy fejezet egyúttal négy nagyobb részre tagolható, ami az ismertetés alapját képezi.

Az első egység (IV–VI. fejezet) annak a miliőnek, az életvilágnak a bemutatására vállalkozik, melynek alapján átfogó képet kaphatunk arra vonatkozóan, hogy

[2] Vitári Zsolt: *A Hitlerjugend és a nagyvilág.* Pécs: Pro Pannonica Kiadó, 2013.

[3] Esman, Milton J.: *Ethnic politics*. Ithaca – London: Cornell University Press, 1994.

milyen helyet foglaltak el a magyarországi német gyerekek és a fiatalok a közösségen belül és milyen társadalmi pozíciókkal rendelkeztek. A betelepedés idejére visszanyúló elemzés jól láthatóvá teszi azt a generációkon keresztül átöröklődő munkaközpontú szocializációs modellt, amelyben a gyerekeknek és a fiataloknak megvolt a maga helye. A társadalmi integráció elemkészletében a születés rítusai, a paraszti nevelés, az iskoláztatás, a cseregyerek intézménye, a közösségi élet különböző egyesületi terei fő tartópillérekként jelennek meg. A szocializációnak ebben a mintázatában egy olyan tradíció alakult ki, melyben maga a falu közössége jelentette a fiatal számára az emancipált kollektívát és biztos jövőképet mutatott. Ennek a Bausinger-féle szociológiai megközelítésen alapuló[4] értelmezésnek a jelentősége nem csak abban rejlik, hogy a német falusi paraszti világ beágyazottságának jelensége e nélkül aligha ragadható meg, hanem azért is, mert ugyanezen okból nem érthető meg az sem, hogy a német közösségekben miért nem alakult ki önálló ifjúsági kultúra, így etnikailag meghatározott ifjúsági szubkultúra és a politika iránti érzékenység sem. 1918 előtt a német fiataloknak így sem az emancipációjáról, sem pedig a politikai szocializációjáról nem lehetett beszélni. De Bleyer színre lépését követően sem, egészen a húszas évek végéig, holott az igény ekkor már jelen volt a külön társadalmi szubkultúra megteremtésére. Ebben két folyamat egymásra csúszása játszott szerepet, egyrészt a közösségek addigi tradicionális rendjének stabilitása, másrészt az állam nemzetállami törekvései a csoportszerveződési program megvalósítása körüli bizonytalanság keltésével és a fiatalok feletti kontroll fenntartásának igényével, a cserkészek, az egyházi ifjúsági szervezetek és a levente kontrolljával, hogy távol tartsa őket a mozgalomtól. Az egység a gazdasági válság okozta megrázkódtatás cezúrájával zárul, amely az addig jól működő gazdasági és szocializációs rendszerbe vetett hitet első ízben megingatta, a fiatalok felé közvetített minták perspektivitása megkérdőjeleződött, és ezzel megteremtődött némi fogékonyság az emancipációra, a politikai aktivitásra.

A második blokk (VII–VIII. fejezet) a DJ megalakulásának előzményeit és a hivatalossá válás leírását adja. Az elemzés rendkívül gazdag forrásanyag felhasználásával az ifjúság mobilizációjának ismert csomópontjain keresztül – mint a Magyarországi Németek Népművelődési Egyesülete (MNNE) szervezésében 1934-ben Kétyen megrendezett első ifjúsági tanfolyam, amely már leképezte az „új típusú ifjúság” megteremtésének programját, a Népinémet Bajtársak (Volksdeutsce Kameradschaft) 1936–1937-es évi rejtett működése, melynek különálló korcsoportegysége volt az Ifjú Bajtársak (Jugendkamerdschaft), 1938-ban a Volksbund megalakulása, melyen belül a DJ félig legális keretek között működött, majd 1941-ben a szervezet hivatalosan is deklarált megalakulása – az önszerveződés dinamikájának társadalomlélektani összetevőit a téma új aspektusaként teszi

[4] Bausinger, Hermann: Identität. In: Bausinger, Hermann – Jeggle, Utz – Scharfe, Martin – Korff, Gottfried (Hg.): *Grundzüge der Volkskunde*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1993. 218–219.

láthatóvá. Egyrészt az addigi társadalmi konvenciók átlépéséből, a faluközösség addigi rendjének az elhagyásából fakadóan a fiatalok elidegenedésének problémáját. Másrészt a kamaszkor identitás- és közösségteremtő kihívásait, amelyre a szerveződés feloldást kínált, hiszen le lehetett küzdeni a pubertáskor frusztrációját, amikor is a klikk-képződésben a tehetősebb gyerekek adták meg a hangot. Az elemzésbe beemelt források jól láthatóvá teszik, hogy a kezdeti időszakban a jobb módú családok gyermekei többnyire távol maradtak a mozgalomtól, így az alacsonyabb társadalmi rétegekből érkező fiatalok olyan közösségi térhez jutottak, ahol nem kellett a hagyományos falusi hierarchiákból fakadó versenyhelyzettel szembesülniük. Számukra a szervezet az önmeghatározás és a hovatartozás vonzó lehetőségét kínálta. Az összejövetelek a közös éneklés, a zene, a tánc alkalmai voltak, s összekapcsolódva a német nyelvhasználatot szorgalmazó aktivitásokkal a közösségi érzést erősítették, és a szülői háztól való elszakadás szabadságát is megadták, ami a későbbiekben a többi fiatalnak is vonzerőt jelentett. Az elemzés mindemellett jól láthatóvá teszi azt a paradox helyzetet, amikor a DJ megalakulásával a tömegszervezetté válás igényével – amely a szerveződést már hatéves kortól kívánta kiterjeszteni – olyan folyamatok indultak el, amelyek kedvezőtlen következményekkel jártak, különösen többnemzetiségű környezetben. A gyermekkorban még alig látható etnikai választóvonalak, melyet a mindennapi együttélés természetessége addig elfedett, ezzel nyilvánvalóvá váltak. A DJ vezetőségének a szeme előtt lebegő birodalmi minták önmagukban is, de a fejleménnyel együtt még inkább káros hatását vetítették előre.

A harmadik rész (IX–XVII. fejezet) a DJ szervezeti felépítésének és működésének leírása (: egyesületi struktúra, vezetőség és vezetőképzés, nevelési tevékenységek – világnézeti nevelés és gyakorlat, nemzetiszocialista arculat, kulturális tevékenységek, testnevelés, katonai előképzés, pályaválasztási orientáció; szociális tevékenységek: aratási óvodák, evakuált német gyerekek fogadása, téli segélyakciók, hátországi gazdasági munkaszolgálat, sajtó) leírása. A részletes, bőséges forrásanyaggal párosuló elemzésből jól kitűnik, hogy a birodalmi programátvétel reflexiók nélkül történt a magyarországi német nemzetiszocialista ifjúsági szervezet megvalósításának érdekében. Hangsúllyal jelenik meg emellett a fejlemény kettős paradoxona is. Egyrészt miközben a kormányzat 1940 késő nyaráig megpróbálta a Volksbundot saját intézményeként kezelni, addig a népcsoport egyezmény megkötésével gyakorlatilag átengedte a lehetőséget a náci Németországnak. Másrészt a DJ megalakulásával megteremtődött a feltétele annak, hogy a német ifjúság egy szervezetbe tömörüljön, amiben hosszú évek munkája rejlett, de már korántsem az eredeti elgondolás mentén. Végül a vizsgálatból az is jól látszik, hogy a háborús viszonyok között a deklarált program megvalósítása elakadt, azt a gyakorlatba az elvárt szigorú normáknak megfelelően nem sikerült átvinni.

A negyedik egység (XVIII-XXIV. fejezet) a szervezet kapcsolatrendszerét veszi elemzés alá. A magyar állam vonatkozásában mindenekelőtt a hatóságok megítélése

került a vizsgálat középpontjába, az az évtizedekre visszanyúló hagyományos gyakorlat, amellyel az alsóbb szintek igyekeztek ellensúlyt képezni a felsőbb szervek esetleges engedékenységével szemben a mozgalom megítélésében. A vonatkozó iratanyagból kitűnik, hogy a kontrollmechanizmus intenzitása a Volksbund és különösen a DJ esetében oda vezetett, hogy a generációk közötti viták a mindennapok részeivé váltak, és a fiatalok az aktuális erőviszonyoknak megfelelően fordultak egymás ellen. A Német Szövetségi Levéltár – Kárkiegyenlítési Levéltár Keleti Dokumentációs Gyűjtemény (Bundesarchiv – Lastenausgleichsarchiv Ostdok) dokumentumai alapján ugyanakkor hangsúlyt kap az is, hogy számos problémamentes rendezvény is lezajlott, ami árnyalja az e tekintetben kirajzolódó képet. Emellett külön kérdésként jelenik meg a blokk részeként a levente DJ-hez való viszonyának problémája, mint az államnak a német mozgalom ellenében bevetett régi-új eszköze. A leventeintézmény által képviselt nemzetstratégiai célokkal az érdekellentétek különösen a DJ megalakulásával éleződtek ki, miután abban a fiatalok továbbra is a magyarosítás eszközét látták, másrészt a DJ azt maga alá kívánta gyűrni, hogy e téren is megszabaduljon a magyar köteléktől, ami tovább fokozta a feszültségeket, és ezen az sem segített, hogy az állam részéről a német nyelvet bíró leventevezető is elvárás lett. További lényeges kapcsolati elemként kerül említésre a mozgalom és a katolikus egyház viszonyának alakulása a KALOT (Katolikus Agrárifjúsági Legényegylet Országos Testülete) és a KALÁSZ (Katolikus Leányegyletek Országos Szövetsége) 1935-ös megalakulásával. A két szervezet történetét Balogh Margit már korábban feldolgozta,[5] így annak német vonatkozásai is jórészt ismertek, köztük az is, hogy a KALOT és a KALÁSZ nem tudott gátat vetni a DJ terjedésének. A szerző konklúzióját ezzel együtt az elemzés sarkosnak tartja: „A nácizmus mérhetetlennek tűnő terjedésével szemben a kultúra csak gyenge fegyver volt, mégis fegyver volt, és több száz német fiatalt tartott vissza attól, kulturális és oktatási szükségleteiket az ideológiailag zavarodott Volksbund soraiban elégítsék ki.”[6] Ezzel azt sugallva, hogy mindazok, akik a KALOT helyett a DJ-be léptek be, egyúttal nemzetiszocialisták voltak. A kép azonban ennél árnyaltabb, az újonnan bevont forrásokból jól látszik, hogy a két szervezet közötti ellentétek ugyan konfliktusokhoz vezettek, de azok inkább marginális jelenségnek tekinthetők, mintsem a német ifjúság politikai orientációját meghatározó sajátosságnak. A Német Birodalomhoz fűződő kapcsolat összefüggésében a népi német (völkisch) turizmus, a Hitler-Jugend (HJ) ugyancsak már ismert témájának új aspektusaként az kerül bemutatásra, hogy azok milyen formában érintették a magyarországi német ifjúsági szerveződéseket. Az elemzésből jól látszik, hogy a Birodalomból érkező „utazók” felkeltették a fiatalok érdeklődését, bizonyos vonzerőt is gyakoroltak rájuk. A DJ a HJ-t mintaképnek tekintette, a kapcsolatok azonban jobban, mint bármely más országban a nagypolitika keretei között

[5] Balogh Margit: *A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935–1946*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet, 1998.

[6] Balogh, 1998.105.

mozogtak. Ezzel szemben tartósabb hatást gyakoroltak a fiatalokra a gyermekevakuálási (Kinderlandverschickung) (KLV) táborok, melynek résztvevői német családoknál kaptak elhelyezést. Caroline Mezger történész szerint a náci utópisztikus jövőkép egyik meghatározó eleme volt, hogy Hitler beszédeiben rendszeresen hangsúlyozta a „népiség" és az ifjúságban rejlő lendület jelentőségét.[7] Ennek ellentmond azonban az, hogy ezek a fiatalok hosszú hónapokig részesei voltak a vendéglátó családok mindennapi életének, az együttélés kézzelfogható közelségbe hozta őket egymáshoz. Nyelvükben, dalaikban, játékaikban a vendéggyerekek a modernizációt hozták magukkal, ami hatással volt a hazai német fiatalokra, míg a táborozók a helybeli szokásokra, a mindennapok örömeire emlékeztek szívesen vissza. Ha voltak is kisebb konfliktusok a fiatalok között, azokat felülírta az egymás megtapasztalásának élménye. Végül lényeges kérdésként merült fel a szomszéd országok DJ szerveződéseinek működése és azok viszonya a magyarországi szervezethez. A korábbi kutatásokból az ismert, hogy ezeknek a szerveződéseknek a működése sokkal inkább igazodott a Birodalom elvárásaihoz. Az elemzés ezzel összefüggésben rámutat arra, hogy a jugoszláviai és romániai német kisebbség a magyarországival összehasonlítva lényegesen több szabadságjoggal rendelkezett. Szlovákia és Horvátország mint német védnökségi államok (Schutzstaaten) igazodtak a német igényekhez. Szerbiában pedig, amely német megszállás alatt állt, nem volt akadálya a szervezőmunkának. A magyarországi DJ szomszédos országok szervezeteihez való viszonyával kapcsolatos válaszadás nehézségét ugyanakkor az okozza, hogy azokról eddig mindössze egyetlen forrás került elő.

Mindezekkel együtt a monográfia lényeges és új hozzájárulás a Volksbund-korszak „belső" történetének megértéséhez a fiatalokra irányuló fókusszal. Megvilágítva azt a paraszti világ meghatározottsága által jellemzett miliőt, amelyben éltek, érzékelhetővé válik az a társadalmi közeg, a szocializáció és az emancipáció folyamata, amely az ifjúság életére hatással volt, és amely tényezők meghatározták egyúttal azt is, hogy az I. világháborút követően mennyire voltak integrálhatók és mobilizálhatóak a német mozgalomba. Kitűnik az is, hogy a Volksbund az ifjúság megszervezésén keresztül a német kisebbség egészét és annak életét komplex módon kívánta átfogni, és beavatkozott a családi szocializációba is. A DJ megalakulásához vezető út és annak működési leírása láthatóvá teszi, hogy az a birodalmi elvárások alapján állt, de nem lehetett nemzetiszocialista szervezetnek nevezni, mert az alapelv kidolgozása kiforratlan maradt, másrészt a tagok többsége nem ideológiai okokból csatlakozott a szervezethez, hanem azért, mert végre létezett egy német ifjúsági szervezet. A nemzetiszocializmus szándékának érvényesítése és a magyar államhoz való hűség kibékíthetetlen ellentéte azonban megmaradt. A DJ ennek az ellentmondásnak lett a foglya.

[7] Mezger, Caroline: Entangled Utopias. The Nazi Mobilization of Ethnic German Youth in the Batschka, 1930-1940. *The Journal of the History of Childood and Youth,* 2016/9. 98.

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v34i3.195

Antal Róbert-István*

II. Károly román király és Románia nacionalista megváltásának víziója

Doru Lixandru: *Carol al II-lea, carlismul și carliștii în România anilor 1930*. [II. Károly, a karlizmus és a karlisták az 1930-as évek Romániájában]. București: Corint, 2023, 559 oldal

A román történetírás az elmúlt években elmozdult a leíró politikatörténet felől a román mentalitást, hétköznapokat, a társadalmat, politikai mozgalmakat elemző munkák felé. Jelen kötet szerzője is, az 1987-ben született Doru Lixandru azon új román történésznemzedékhez tartozik, amely nem riad vissza attól, hogy leírja: a két világháború közötti időszak közéletét, főleg a közbeszédet a román nacionalizmus mindent átható ereje, az 1918-at követően megszerzett új tartományok integrálásának problémái, az új tartományokat pedig a román elem jól látható, demográfiai és gazdasági helyzetbe emelése jellemezte. A szerző tézise szerint a korszak gondolkodói a román állam- és nemzetépítés problémáit a kül- és belpolitikai centrifugális erők nyomásával szemben egy antiparlamentáris, reformer, autoriter vezető által irányított nacionalista mozgalommal látták megoldhatónak. Az Európában nem egyedi királyi irányítású nacionalista programot a korban megjelent jobb- és baloldali szélsőséges diktatúrákkal szemben általában az uralkodói centrum alkalmazta. Romániában ezt a mozgalmat a két világháború közötti román nacionalizmus egyik szárnyának, a monarchista, II. Károlyhoz és híveihez köthető modernizáló, az antiliberális, autokratikus eszmerendszert követő, a korszak frazeológiáját követve karlizmusnak nevezték, híveit pedig a karlisták összességének. Társadalmi összetételüket vizsgálva kiderül, hogy a karlisták – a főleg a Kárpátoktól keletre és délre – ún. „regátiak" voltak, akik főleg a központosított nemzetállam és Bukarest túlhatalmának eszméjét képviselték. Csak egy-két jelentős erdélyi, bukovinai és besszarábiai származású volt közöttük, akik főleg királyhűségükkel érdemelték ki a karlisták vezérkarába tartozást: így az erdélyi ügyvéd Valer Pop, a bukovinai egyetemi tanár Ion Nistor és a besszarábiai politikus, Ion Inculeț tekinthető valódi vezető karlistának.

* A szerző történész, levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos levéltára, E-mail: antal_r92@yahoo.com; ORCID: 0009-0001-9011-7928

A kontextus megismeréséhez elkerülhetetlen egy rövid II. Károly életrajz. Az 1893-ban született Károly az „országegyesítő" I. Ferdinánd és neje Mária királyné elsőszülött gyermeke volt. Már az I. világháború során botrányos viselkedésével (dezertált a hadseregből és rangon alul nősült) lett ismert. Ekkori trónról való lemondását azonban apja, Ferdinánd nem fogadta el. Miután válását követően újranősült (a görög királyi házból származó Elenaval), megszületett fia, Mihály. Károly botrányos magánélete ugyanakkor folytatódott: viszonyba keveredett egy zsidó származású román nagyiparos lányával, Elena Lupescuval, akinek kedvéért elhagyta családját, 1925-ben külföldre költözött, és ismételten lemondott a trónról. Ferdinánd 1927-es halálát követően tehát nem elsőszülött fia, Károly, hanem annak fia, Mihály lett a román uralkodó. Ugyanakkor mivel Mihály kiskorú volt, a hatalmat egy régenstanács gyakorolta. II. Károly külföldi emigrációja és 1930-as visszatérése előtt ezeket az életrajzi tényeket szükséges ismerni.

A szerző nyolc fejezetben követi végig ennek a mozgalomnak a történetét. A nyolc részből öt kronologikusan: a karlizmus előzményei (1918–1926), a királyi emigráció évei (1926–1930), a restauráció első évei (1930–1933), a hosszú harmincas évek és út a királyi autoritarizmus felé (1933–1938), végül a királyi diktatúra két évét (1938–1940) elemezve tárgyalja a két világháború közötti időszakot. A maradék három nagy fejezet tematikusan elemzi a karlizmus mibenlétét: például a királyi ideológia kidolgozását a külföldi példák másolásával, így az olasz, francia és német modellek révén, a karlizmus mint a tömeg nemzetiesítésének eszközét a politikai esztétizálása által. (Vagyis II. Károly mint egy színész alkalmazkodott az éppen aktuális helyzethez: katonai egyenruhát vagy román népviseletet öltött, szertartásosan viselkedett, ortodox ikonok előtt térdelt, megcsókolta azokat, hogy ezen gesztusaival a román tömegeket saját víziója szerint integrálja a román nemzetbe.), Végül parancsuralmi királyi rendszert, mint a román nemzet újjászületésének ideológiáját. A kronologikus fejezetek ugyanakkor tematikus alfejezetekre is bomlanak, és ez rendkívül szabályossá, jól követhetővé teszi a szöveget: így a tárgyalt korszak történései mellett minden fejezetben (például a király visszatérése, kulturális tevékenysége, a királyi propaganda stb.) a szerző minden esetben számba veszi a karlizmus legfőbb reprezentánsait, és egy-egy alfejezetben bemutatja azon román értelmiségiek tevékenységét, akik abban az adott időszakban éppen a király legfőbb híveinek számítottak. Így például kiderül, hogy az 1930-as restauráció előtt nemcsak a „klasszikus" karlisták, hanem a román politikai paletta szinte összes szereplője, így a nemzeti parasztpárti Iuliu Maniu is pozitív várakozásokkal tekintett Károly herceg visszatérte elé. De hasonló volt a román nacionalista filozófus, Nae Ionescu esete is, aki 1933-ig fontos királyhű értelmiséginek számított, mígnem ezt követően Vasgárda-szimpátiája miatt kiesett a király kegyeiből, sőt a viszonyuk is megromlott. Ezen alfejezetekben a román köz- és kulturális élet olyan szereplői tevékenységét elemzi a szerző, mint Pamfil Șeicaru újságíró és lapigazgató, Nichifor Crainic

ortodox teológus és filozófus, a szociológus Dimitrie Gusti, az író Cezar Petrescu, a történész Nicolae Iorga vagy éppen a mérnök Mihail Manoilescu.

A két világháború közötti időszak román hétköznapjai, a politikai atmoszféra rekonstruálásához a szerző rengeteg memoárt, azaz a román közélet szinte összes szereplőjének kéziratban maradt és nyomtatásban megjelent emlékiratát felhasználta. Sajnos ezek citálásakor elmaradt a kortárs elméleti- és módszertani irodalom idézése, amely az egotörténetek konstruált jellegére helyezte volna a hangsúlyt, és ez mintha a szerző értelmezéséből is visszaköszönne: a memoárok mint faktológiai források szerepelnek a kötetben. Emellett temérdek levéltári forrással is dolgozott, elsősorban a Román Nemzeti Levéltár Központi Történeti Levéltárából a királyi kamarilla fondjait, valamint központi kormányzati szervek iratanyagát használta. Ugyanakkor a román nacionalista – és innen is elsősorban a karlista – sajtót, például mint a *Lumea Nouă*t, a *Curentul*t, a *Cuvântul*t, a *România*t lapokat is átnézte. A kötet mondanivalóját színesíti az ismert karlistáktól egy-egy majdnem teljes terjedelmében idézett cikk (M. Maniolescu, P. Șeicaru, D. Gusti), amelyekkel a szerző nemcsak a vizsgált ideológiát és az azt vallók nézeteit rekonstruálta, hanem a harmincas évek román közbeszédét is, az azt átható nacionalizmusra és a nemzet újjászületésének kultuszára is rámutatva.

A karlizmus eszmei előzményeiről szólva a szerző számba veszi mind a kül-, mind a belpolitikai mintákat. Ezeket egyrészt a francia és az olasz jobboldali radikalizmusnak, a modernitást és a nacionalizmust is zászlójukra tűző mozgalmakban (olasz fasiszták és az Action Française) találja meg, másrészt a román eszmetörténetben: a parlamentarizmussal elégedetlen, reformer és autokrata vezetőt kereső értelmiségiek (újságírók, kulturális és gazdasági szakemberek, mint például Nae Ionescu, Nichifor Crainic, Pamfil Șeicaru, Mihail Manoilescu stb.) ágyaznak meg a karlizmus ideológiai táptalajának. A külföldi imitációból a karlizmus az autoriter monarchizmus, a racionalizmus, az antiparlamentarizmus és a korszerűsítő reformok elvét adaptálta. Fontos szempont, hogy a szerző szerint a koronaherceg, majd király II. Károly azért lehetett sikeres, azért építhette fel a nemzet újjászületését irányító király (Șef = főnök) imidzsét, mert ő volt az első román anyanyelvű és ortodox hitben megkeresztelt dinasztiatag – lévén, hogy a Hohenzollernek német dinasztia volt.

A szerző meggyőzően bizonyítja, hogy a román nemzetállam létrehozását követően állandó harcban állt a nemzeti célok megvalósításáért, ehhez pedig a már felsorolt nacionalista értelmiség nyújtott segítséget (41-45. oldalszámok). Ugyancsak az első fejezetekben esik szó arról is, hogy II. Károly emigrációs időszaka (1926–1930) alatt a koronaherceg hívének – vagyis karlistának – lenni magával vonta az akkori román államberendezkedéssel való szembenállást is. Végső soron karlisták azok az értelmiségiek maradtak, akik mind a Nemzeti Liberális Párt, mind a Nemzeti Parasztpárt politikájával elégedetlenek voltak, nacionalista indíttatásból pedig a román közigazgatás és a nemzeti térfoglalás elégtelenségét hangoztatták

az új tartományokban. A fennálló problémákat pedig egy erőskezű vezető révén képzelték el – a vezetőt pedig a koronahercegben találták meg. A szerző szerint II. Károly a korszak vezetőinek archetípusa: a társadalom és a politika minden szegmensében saját nézeteit illetően jó szándékú reformer, állandóan a társadalom megváltoztatására alkalmas elemeket keresi. (246.)

Ugyancsak szépen végigvezetett az a gondolat is, hogy a jövendő király az emigrációban felépítette az egyszerű, a mérnöki tudományok, építészet és az államigazgatás iránt érdeklődő kisember mítoszát, amelyet a honi karlisták lapjaikban továbbnépszerűsítettek. Ezzel is magyarázható, hogy a restauráció – vagyis az 1930-as hazatérés – incidensek nélkül zajlott, Károlyt azonnal királlyá koronázták, a régenstanács pedig lemondott jogosítványairól. A szerző szerint valós tömegtámogatottság, létező elvárások jellemezték a román társadalom nem kis szegmensét, az ide tartozók a királyban megváltót, az addigi politikai gyakorlattal szakító embert láttak (81.). Ebből a szerző elemzése alapján ugyanakkor az is következett, hogy a harmincas években a román társadalom és a hangadó értelmiség egyre radikalizálódott, a kihívásokra szélsőséges megoldásokkal válaszolt (82.). A Károly-mítosz következtében kialakult az a nézőpont, hogy a román államot szétfeszítő kihívásokra csakis ő – vagyis egy keménykezű autokrata vezető – tud megoldást találni. A népszerűségét növelő Vasgárdával szemben, amely politikai gyilkosságaival maga is a szélsőséges megoldások híve volt, a karlizmus is radikalizálódott.

A szerző bemutatja azt is, hogy a király népszerűségéhez nemcsak óriási munkabírása járult hozzá – elolvasta és véleményezte a ratifikálásra váró törvénytervezeteket –, hanem a politika esztétizálása is. Tehát II. Károly szívesen szerepelt katonai egyenruhában, ő és a karlisták jó érzékkel mérték fel, hogy a román társadalom egy középkori vajda utódát látja benne: így honosodott meg a parasztkirály, a honvédő király, a templomalapító és -építő király képe is (98–101.). Ugyanakkor az is fontos megállapítása szerzőnknek, hogy 1930-ban és a harmincas évek folyamán a király minden kétséget kizáróan népszerűsége csúcsán állt, ám a királyi diktatúra bevezetését követően az állami propaganda mindent átható működése miatt ennek szintjét már nem lehetett pontosan mérni, a király hatalomkoncentrációját, a politika perszonalizálását viszont igen (131). A román vajda előképének elemzésekor Lixandru még arra is rámutat, hogy ezzel a karlisták egy középkori, osztályfeszültségektől mentes román társadalom vízióját projektálták az 1930-as évekbeli, jelenkori korporatív társadalomképükbe (225).

Fontos szempont, hogy a szerző dolgozatából kiderül: a román parasztság nemzetiesítése, a román nemzetbe emelése már II. Károly kezdeti céljai között szerepelt. Ezt pedig az általa létrehozott, a történetírásban kevésbé kutatott intézményekkel, mint a Fundațiile Culturale Carol és az Institutul Social Român, vagyis a kortárs román szociológiát, fajelméletet és biopolitikát is propagáló személyek (Dimitrie Gusti, Mihail Manoilescu) segítségével már a harmincas évek elején elkezdte meghonosítani. Ez a karlista program végül a „nemzet egészséges újjászületése, a káros

elemektől való megtisztítása" programmal a királydiktatúra időszaka (1938–1940) alatt csúcsosodott ki igazán. Az etnokratikus állam víziója mellett a biopolitika és a társadalommérnökösködés is ebben a két évben lett a mindennapok jellemzője.

A királyi autoriter rendszer alatt – habár az decentralizálást hirdetett – voltaképpen a centralizmus diadalmaskodott a regionalizmusok fölött, amelyhez még az etnokratikus állam és a román nemzetvédelem programja is csatlakozott. A szerző meggyőzően bizonyítja, hogy a karlista államreformok és a román nemzetvédelem programja valójában 1945-öt követően realizálódott. Ekkor ugyanis a tradicionális kisebbségi elitek lefejezésével és a soknemzetiségű tartományok demográfiai mutatóinak megbontásával a román elem az egész országban túlsúlyba került. „A karlista Romániában zajlott társadalommérnöki kísérletek az új politikai status quó-hoz alkalmazkodva tovább éltek a román társadalomban. II. Károly utódai (mindegy, hogy Ion Antonescunak, Gheorghe Gheorghiu-Dejnek vagy Nicolae Ceaușescunak nevezték őket) nemcsak kijelentik, hanem képviselik is az antiliberális állam elvét. Mindannyian az autokrata államvezetés hívei." (404).

A történeti leíró részek mellett a kötet legfontosabb részfejezetei azok, amelyek a román társadalom nacionalista integrálását és mozgósítását elemzik. Ezen alfejezetek főleg az 1933-at követő időszakra fókuszálnak, a legkiforrottabb elemzés pedig természetesen a királyi diktatúra időszakát veszi górcső alá. Itt a legfontosabb a parasztság és az ifjúság integrálásának elemzése, amelyet a karlizmus egyrészt a királyi intézmények (Fundațiile Culturale Carol és az Institutul Social Român) falukutató mozgalmával, közös építkezésekkel és falusi művelődési házak létrehozásával, nacionalista könyvek szétosztásával láttak megoldhatónak.

Másrészt a fiatalság integrálását a Straja Țării (magyarul Ország-őrség, a levente- és a cserkészmozgalom ötvözete) létrehozásával kívánták megvalósítani. A Straja Țării szervezettel nemcsak a fiatalság nacionalista és monarchiához hű nevelését, hanem a karlizmussal ellenséges szélsőséges politikai mozgalmaktól (legionáriusok és kommunisták) való eltávolítását is meg kívánták oldani (150–153). Fontos arra is felhívni a figyelmet, amire a szerző is figyelmeztet elemzése során: a Straja Țării, valamint a karlisták egyéb ifjúsági mozgalmai (a falujáró egyetemisták) és a Vasgárda társadalmi akciói között (építőtáborok, saját szövetkezeti mozgalom, a falvakban templomok, utak építése, kutak ásása, higiéniai programok stb.) szinte teljes azonosság van. Sőt, mi több, a Vasgárda, a Straja Țării és a gusztiánius szociológia ugyanazt a nyelvet használta, „Románia nacionalista újjászületését" propagálta (157). Ugyanakkor a korszak diskurzusát elemezve az is fontos megállapítása Doru Lixandrunak, hogy az 1938-tól intézményesült korporatizmus azzal az üzenettel operált, hogy a korábbi parlamentáris rendszer – amely korrupt, lefizethető, csak kevés kiváltságos személy (kiváltságosok kis csoportja) érdekérvényesítését szolgálta – helyett a jelenlegi állam vezetésében szerepet kapnak a korábban félreállított elemek is: a munkásság és a parasztság (192). Az 1938–1940 közötti időszakot elemezve szerzőnk elemzéséből ugyancsak

kiderül, hogy az alulról jövő romanizálási indítványokat a király kihasználta, mert így saját hatalmát és népszerűségét is növelhette. S mint korábban említettem, II. Károly maga is román ortodox nacionalista volt, ezért nem okozott problémát számára ezen törekvések élére állni (269).

A karlizmus politikai megszemélyesítése következtében az országot 1940-ben szétfesztítő külpolitikai eseményeket követően (Besszarábia, Észak-Erdély és a dél-dobrudzsai, Bulgáriának átadott Cadrilater elvesztése) a román társadalom természetesen a király személyében találta meg a bűnbakot. Mint a szerző azt meggyőzően bizonyítja, az 1920-as évektől felépített honvédő román nacionalista parasztkirály képét a területi veszteségek szinte napok alatt magukkal rántották a mélybe. Ugyanakkor az is fontos megállapítása Lixandrunak, hogy II. Károly sohasem egyedül döntött: mindig a királyi kamarilla többségi szavazata határozta el egy-egy külpolitikai kérdésben a követendő irányvonalat (317). Így a nemzetmegváltó (*Salvator*) imidzs se lett tartható: II. Károly számára csak a trónról való lemondás maradt, amelyet 1940. szeptember 6-án meg is tett.

Összességében a kötet jó politika-, eszmetörténeti elemzés, de a szerző mintha elsiklott volna afölött, hogy a „jó szándékú" karlista reformok ellenére a romániai adminisztráció és a politikacsinálás mikéntje változatlan maradt: az országban megmaradt a nepotizmus és a korrupció, hiába szervezték át a közigazgatást, hoztak antikorrupciós és az etnikai románságot pozitívan diszkrimináló törvényeket. Végezetül a szerző az utolsó mondatokban felveti a karlizmus még kutatható témáit: így például szerinte a kisebbségi nyelven beszélő történészek megvizsgálhatnák azt, hogy „a Nagy-Romániában élő nem román lakosság hogyan viszonyult a monarchia növekvő autoritarizmusához és román nacionalizmusához". Ezzel a kisebbségi történészek számára is adott a munka – ugyanis Mikó Imre 1938–1940 közötti tevékenységén és a dél-erdélyi magyarság 1940–1944 közötti történetét vizsgáló szöveggyűjteményben az 1938–40 közötti időszakra utaló előzményeken kívül – a romániai magyarságnak a karlista állampártba, a Frontul Renașterii Naționalebe (FRN) való integrációjáról nem sokat tudunk.

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v34i3.201

Szerbhorváth György *

A „színpadias” vajdasági magyarságról

Oláh Tamás: *Vajdasági magyar színház- és identitástörténetek*. Újvidék: Forum – Budapest: Theatron Műhely Alapítvány (Theatron Könyvek – Parodosz 1.), 2025. 155 oldal.

Minek a kultúrája a vajdasági magyar kultúra? A jeles irodalomtörténész, kritikus Bányai János szerint – aki többek közt az újvidéki *Új Symposion* és *Híd* főszerkesztője, továbbá az Újvidéki Egyetem Magyar Tanszékének vezetője is volt – a vajdasági magyar kultúra irodalmi kultúra, mert egy kisebbségi kultúra más nem is igen lehet a struktúrája miatt. Ezzel szembehelyezhető, hogy mások szerint – csak félig ironikusan – a vajdasági magyarok jellemző módon a nyolcvanas években a lakodalmas rockkal, a muskátlizenével járultak hozzá a magyar kultúrához. Magam úgy vélem, a kilencvenes évektől az elit- avagy magaskultúráról erőteljesen áthelyeződött a hangsúly a hagyományőrzésre, a népi kultúrára (néptánc, népzene), illetve a tudományos életben a néprajzra, ami a (főleg magyarországi) támogatáspolitikából is következik. Jellemzően úgy, hogy megmaradt az amatőrök, így a citerások találkozója, a Durindó, a dalárdák és néptáncegyüttesek Gyöngyösbokrétája, az amatőr színi egyesületek találkozója, miközben a népzene terén létrejött egy profibb struktúra is képzett zenészekkel, énekesekkel, koreográfusokkal.

A II. világháború után az újjáéledő helyi amatőr színházak mellett azonban egyre jelentősebb és profibb lett a színházi élet is, kezdve a Szabadkai Gyermekszínház magyar társulatával (ami lényegileg1934 óta működik). Megemlíthetjük a hivatalosnak számító topolyai Járási Magyar Színházat, amely csak tíz évig játszott 1959-ig, főleg komédiákat és zenés bohózatokat adtak elő, évi 6-7 bemutatót tartottak, illetve évi 100-120 előadást, persze a vendégjátékokkal együtt, az utolsó évadban „37 000 néző tapsolt nekik” – írja Oláh (54.), ami akkor is elképesztő nézőszám volt, ma pedig elképzelhetetlen. (Azt mi tesszük hozzá, hogy az önfeledtnek szánt szórakozás révén ez inkább a felejtést, a gondoktól való menekülést szolgálta egy igen nehéz időszakban, ugyanakkor a nyelv megőrzése szempontjában lényeges lehetett, hozzátéve, hogy 1945-től a magyar nyelvű tanítás engedélyezett volt, ahogy a művelődési élet is felfuthatott, akárcsak a sajtó stb.) Rövid ideig a bánáti

* A szerző szociológus, az ELTE TK Kisebbségkutató Intézetének tudományos munkatársa. E-mail: horvath.gyorgy@ tk.hu; ORCID: 0000-0003-41628171

magyarság központjában, Nagybecskereken (Zrenjanin), illetve a nyugat-bácskai Zomborban is volt valamiféle hivatásos színjátszás – bár ezek a központok mára már legfeljebb a szórvány központjai, akárcsak Újvidék.

Az Újvidéki Színház 1974-től dolgozik műfajilag széles repertoárral, míg az 1945-től új formában működő Szabadkai Népszínház magyar társulata mellett ki kell emelni a szintén profi, szabadkai székhelyű, alternatívabb Kosztolányi Dezső Színházat ugyanakkor a városban 1994-től, illetve 2013-tól a szintén állandó, hivatásos Zentai Magyar Kamaraszínházat. Fontos megemlíteni, hogy 1974-ben indult el a magyar nyelvű színészképzés az Újvidéki Művészeti Akadémián (kétévente vesznek fel tíz hallgatót, esetleg még kettőt, de valójában a keretet az utóbbi évtizedekben nem is sikerül betöltetni). Külön fejezetet érdemelne a magyarkanizsai Nagy József Jel Színháza, amely 1986-ban Franciaországban jött létre, de a világhírű rendező tánc- és mozgásszínházának darabjai a későbbiekben magyarországi teátrumokban vagy éppen Magyarkanizsán készültek, illetve tartották meg a premierjeiket.

A recenzálandó Oláh Tamás-kötet alapján itt most külön szólunk majd az 1978 óta tájoló Tanyaszínházról, amely az összmagyar színjátszásban is kuriózum, amennyiben lassan öt évtizeden át, nyaranta mintegy egy hónapig járja a trupp a kisebb-nagyobb vajdasági magyar településeket, sőt a tanyavilágot.

Egyébként ezres nagyságrendű lehet az ezekben a színházakban előadott színdarabok száma, amit meg kellene szorozni az egyes előadások számával, s esetleg abból következtetni az össznézőszámra, ami azonban mára már csak demográfiai okokból is egyre alacsonyabb. Ugyanakkor fel lehet tenni a kérdést, egy egyre fogyatkozó közösség el tud-e tartani ennyi színházat, *szükség van-e rájuk*, mert ma a darabok éppen a közönséghiány miatt kerülnek le a repertoárról, még ha e társulatok igyekeznek is eljutni olyan kisebb településekre, ahol van megfelelő terem. Meg kell jegyezni, hogy a darabok némelyike sikert aratott és arat a volt Jugoszlávia területén, Magyarországon vagy akár másutt a nagyvilágban, így már a minőség elemzése nélkül is értelmetlen a kérdés, hogy *szükség van-e* rájuk. Számszakilag azonban akár azt is mondhatjuk, hogy a vajdasági magyar kultúra – színházi kultúra. Legalábbis a magaskultúra terén, mert a fel-, majd kissé leáldozó fesztiválkultúra (mely jórészt inkább a populáris kultúrának ad helyet), a hagyományőrző rendezvények, a falunapok stb. természetesen nagyobb számú közönséget vonzanak, noha a tömeges jelzőt egyre inkább idézőjelbe kell tenni.

A fiatal generációhoz tartozó Oláh Tamásnak – aki az Újvidéki Művészeti Akadémián is tanít, emellett dramaturg, továbbá a *Theatron* és a *Híd* folyóiratok szerkesztője, színháztudománnyal foglalkozik, és a „régi", azaz az eredeti Színház- és Filmművészeti Egyetemen doktorált – e kötete a disszertációja. És bevezetőjében rögtön az előbb megfogalmazott – úgymond – tézist erősíti meg, csak kissé másképp: „A vajdasági magyar nyelvű színjátszás története a vajdasági magyar identitás története. Egy kisebbségi közösség színháza nemcsak a kollektív múlt

feltérképezésére alkalmas, de eszközöket kínál az identitás jelenbéli bizonytalanságainak megfogalmazására, annak megerősítésére vagy újraalkotására is.” (7.)

Ami erős kezdet, mert sem nem bizonyítható, sem nem cáfolható állítás ez, miképp az sem, hogy a vajdasági magyar kultúra akkor irodalmi, színházi vagy éppen népi kultúra-e – és persze még sok minden másból is áll. Hisz triviális módon egyszerre mindegyik a kultúra részét, magját adja (miközben például az egyházak is azt állítják magukról, ők a megtartóak a nyelv és a magyar identitás megőrzése, ápolása tekintetében), és említhetnénk más művészeti-kulturális műfajokat az építészettől kezdve ad absurdum a borkultúráig és a gasztronómiáig, a falusi turizmusig mint „kulturális ágazatig”, mely utóbbiak jellemző módon az utóbbi két-három évtizedben kerültek előtérbe a médiában mint hungarikumok, azaz a helyi identitást őrző-megtartó és fejlesztő ágensek (ami véleményem szerint azért már erősen túlzás, lévén hogy szőlő alig van a Vajdaságban, s főleg nem a magyarok által lakott területeken, a gasztronómia pedig egy jellegzetes összemixelt világ erős balkáni stb. hatással – ha már az identitásról beszélünk). Tehát inkább gondolkodhatunk csupán az arányokról, de Oláh Tamás jó érzékkel nyúl a színház identitásformáló szerepéhez (is): felnagyítva teszi a helyére az adott környezetben, kiemelve pár előadást, amelyek nagyobb hatással lehettek-voltak a közönségre is, sőt, politikai botrányokat is okoztak alapvető társadalmi, így identitásbéli kérdéseket provokatív módon is feszegetve.

Bár itt még mindig a fenntartásainkat kell megfogalmaznunk. Kétségtelen, hogy az irodalomnak van hatása, lásd a magyar olvasókönyvek szerepét az általános iskolákban, vagy a szavalást a koragyermekkorban (a Vajdaságban a versmondóversenyek és -táborok is rászolgálnának egy elemzésre arról, például hogy kiktől mit szavalnak), de arra nem vennék mérget – olyan vajdasági magyar kiválóságok, mint Tolnai Ottó vagy Végel László életműve ellenére sem –, hogy a vajdasági magyarok identitására irodalmuk oly nagy hatással lett volna. Inkább mutatták be ők maguk ezen identitást a maga sokszínűségében, a multikultúrával és a többnyelvűséggel stb. egyetemben. Persze az olvasókra – maradjunk csak e két, részben önkényesen kiemelt alkotónál, akik nem mellékesen a vajdasági, de az ex- és posztjugoszláv színházi világban is jelentőset alkottak) – lehettek hatással (magamra nézve: nagyon is), de e hatás mérhetetlen. Igaz ez a színházra is, és itt előre is utalnék a lassan négy évtizedes, hatalmas rendezői-alkotói életművel, sajátos színházi nyelvvel, félreismerhetetlen stílussal bíró Urbán Andrásra, aki a kétezres évek óta a Kosztolányi Dezső Színházzal megújította és mondhatni fémjelzi a vajdasági magyar színházi kultúrát, de a többi helyi színházban (most épp az újvidéki társulatot vezeti), illetve a volt Jugoszlávia és Magyarország területén is dolgozva. Darabjai provokatív, olykor sokkoló módon tárgyalják a múlt, a közelmúlt és a jelen témáit (felsorolni is lehetetlen), de hangsúlyozni kell, hogy a nyolcvanas évektől valójában mindig a fiatalabb, sommásan: liberálisabb és nem népnemzeti-konzervatív közönség követi őt, nőtt fel vele, így e sorok írója is, aki szintén nyilván nem is

látta minden munkáját. A hatása kétségtelen – ránk, de aligha a szélesebb vajdasági magyar néptömegekre (mint már utaltam rá, a demográfiai mutatókat látva a tömeg szó használata már-már cinikusan is hat). És ha már hatás: természetesen Urbánt és színészeit éppen *a hely szelleme*, a genius loci, vagyis az itt élők élete ihleti (gondolkodásmódja, mentalitása, nyelvezete, a háborús idők és utóélete – sorolhatnánk, ráadásul éppen oly módon is, hogy Urbán(ék) gyakran nem kész szövegkönyvvel dolgoznak, hanem a munkafolyamatot maguk a színészek is alakítják saját történeteikkel, véleményükkel, ötleteikkel. Tehát kissé klisészerűen mondva: a hatás az alkotók, a mindenkori közösség és a helyi társadalom (közösségek!) közt sokkal komplexebb, azaz nem egy-, sőt még csak nem is kétirányú a kapcsolat – és mindez már az ókortól természetes, azaz amióta színház az egész világ...

Oláh Tamás 2017-ben kezdte el kutatni ezt a témát, azaz „az elmúlt tizenhat év" második felében, amikor a színház funkcióját tekintve politikai viharok támadtak Magyarországon, de a Vajdaságban is (vagyis: mint valójában mindig mindenkor). Nemrég, már a magyarországi választások után a neves erdélyi szerző, Székely Csaba például ezt írta 2026 fülledt nyarán: „A magyar színházi kultúrában kialakult az a meggyőződés, amely szerint a politikai tartalom gyengíti az előadások művészi színvonalát. Nemcsak civilek, hanem több színházi ember is osztja azt a véleményt, hogy a hatalom működésére vonatkozó utalások megosztók lehetnek, és ezért nem színpadra valók. Emögött ott van egy rejtett feltételezés, hogy létezik valamiféle semleges színház, és ahhoz képest a politikai vagy társadalmi témájú előadások elhajlást jelentenek. Csakhogy ennek szinte az ellenkezője igaz."[1]

A kötet sajátos szerkezetű, a második részről, amelyben kilenc darabot elemez, majd alant szólunk, már itt jelezvén az aránytalanságot: a kilenc esettanulmányból öt produkció a Tanyaszínházé, kettő a Szabadkai Népszínházé, egy-egy pedig az Újvidéki Színházé és a szabadkai Kosztolányi Dezső Színházé, időrendi sorrendben az 1981 és 2021 közti időszakból: ebből négy a nyolcvanas, kettő a kilencvenes évekből, a többi pedig 2008 utáni. Szó sincs tehát valamiféle reprezentativitásról, és vélhetően praktikus okok is szerepet játszhattak a kiválasztásban (mihez fért hozzá, mit láthatott akár élőben). A Tanyaszínház túlreprezentáltsága akkor lenne érthető, ha a többiről csak mellékesen ír, másfelől annyi darab, szerző, rendező, színész maradt így ki – különösen olyan színházi műhelyek, mint a kanizsai Művészetek Házában működő, ami konzervatív, nacionalista műsorpolitikát folytatott (vezetője, Andrási Attila végül dicstelenül távozott a szabadkai magyar társulat éléről, miután az voltaképp fellázadt ellene) –, hogy jogos lehet a hiányérzetünk, de erre mondható az, hogy írja meg akár más ezen színház- és identitástörténeteket, egészítse ki, igazolja vagy cáfolja, árnyalja… Így most nem marad más hátra, mint arra koncentrálni, amiről Oláh Tamás írt, mert mindezen is van mit gondolkodni.

[1] Székely Csaba: A politika ne művészkedjen – Mi lesz veled, magyar színház? *Magyar Narancs*, 2026. július 1. https://magyarnarancs.hu/szinhaz2/a-politika-ne-muveszkedjen-279612 (Utolsó letöltés: 2025. július 2.)

Először is tucatnyi oldalon kapunk 13 szócikket „Identitáspolitikai szótár: mítoszok és történelem" címmel, amelyek fél-egy oldalban emelik ki azokat az eseményeket, jelenségeket, amelyek meghatározták a vajdasági magyarok történelmét, sorsát, életét 1945-től a kétezres évek végéig (a szócikkekk címei: Ajándék szendvics – Áramszünet – Behívók – Emigráció – Hiperinfláció – Joghurtforradalom – Jugoszlávizmus – Kollektív bűnösség – Otpor [Ellenállás] – Önigazgatasú szocializmus – Partizánok és pionírok – Politikai autonómia – Testvériség-egység). Természetesen élhetnénk azzal a kritikával, hogy miért ilyen sorrendben mutatja be a jugoszláviai-vajdasági magyar társadalomtörténet fordulópontjait, mi került be és mi maradt ki, de így is elég jó bevezető hátteret ad mind a magyar(országi), mind a kevésbé tájékozott, elsősorban fiatalabb vajdasági magyar olvasóknak. Akadnak ugyan tárgyi jellegű hibák, így például az 1944–45-ös, bácskai vérbosszú néven elhíresült etnikai tisztogatás kapcsán a szerző feleslegesen megy bele a különben is örökké vitatott számháborúba. Hiányérzetről pedig azért nem beszélhetünk, mert a kötet többi részében, ahol a vajdasági magyar színháztörténetről, illetve magáról a Tanyaszínházról ír, kitér az adott esetben lényeges politikai, társadalmi, kulturális stb. háttérre.

Az első rész második fejezetében például úgy mutatja be a vajdasági színjátszás 1945 utáni intézményeit, hogy adatgazdagon ábrázolja a kezdeti nehézségeket, a rendezők és profi színészek hiányát, az új hatalom politikai akaratát (szórakoztatás vs. népnevelés, illetve mindkettő), a szakma hányattatott sorsát a kisebbségi létben, miközben látszódott egyfajta jó szándék (olykor meg némi rosszakarat) a szocialista rendszer helyi káderei részéről, hogy a színház – politikai eszközként, a repertoárba való beleszólás mellett – mégis eljusson „a szélesebb néptömegekhez". A szerző arányosan mutat rá arra, hogy a magyar színjátszás valójában a többségi szerbhez és más vajdasági kisebbségekéhez képest nem hogy nem tiltott, de erőteljesebben támogatott is volt, erős káderpolitikát is gyakoroltak felette. Felvételek, dokumentumok híján Oláh is csak tippelni tud, hogyan állították-állíthatták a helyi politikai irányvonalba akár a magyarországi magyar szerzők komédiáit, a népszínműveket, operetteket, bohózatokat (utóbbiakat viszont egyenesen károsnak, „osztályellenségnek" tartották). Az 1945 utáni felfutás azonban nem tartott oly sokáig, az 1950-es évek elején a titói rendszer a kisebbségek (nemzetiségek) vertikális szerveződésének felszámolására törekedett, különösen a Vajdaságban, így a szabadkai magyar társulatot is összevonták a Horvát Népszínházzal (majd utóbb a szerbbel is).

Időben egy bő évtizedet előreugorva, a hatvanas évektől a jugoszláv nyitás, a kultúrpolitika lazulása újabb teret nyitott e téren, így alakult meg az Újvidéki Színház, indult el a színművészosztály az Újvidéki Művészeti Akadémián. Nem mellékes, hogy az Újvidéki Rádió magyar adása már 1951-től saját hangjátékokat kezdett el sugározni, helyi kortárs írókat, sőt előadóként gyerekeket is bevonva, és egyfelől e műhelyből kerültek ki a későbbi színészek, másfelől itt szereztek nem kis mellékest később maguk az írók és a művészek és a színidiákok is. Akik közül

többen, így a rendezők is például Marosvásárhelyen, Budapesten vagy Belgrádban tanulták ki a szakmát. Mindeközben az amatőr színjátszás is virágkorát érte. Ugyanakkor a sajtóban már 1945 után – számol be róla a szerző, ha nem is terjedelmesen – viták zajlottak arról, „mi kell a népnek", szórakoztatni vagy nevelni kell-e. Utóbb azonban a szakmai kritika is megjelent, ennek így egyik „felelőse", legaktívabb művelője Gerold László volt, többek közt az *Új Symposion* hasábjain is a hatvanas évektől. E könyv sajnos csak adalék a korban lezajlott vitákhoz, de Oláh, ahol lehet, utal arra, milyen szerepfelfogásuk volt az egyes színészeknek, színházaknak, rendezőknek. Ilyen értelemben nagyon is pezsgőnek látszódik az akkori színházi élet.

Éppen emiatt tehető fel a kérdés, mivégre kellett a Tanyaszínház mint mozgalom, ha a vajdasági magyar színházi életre panasz ugyan érkez(het)ett, de nem különösebb (főleg, ha a pénzelésüket nézzük, vagy azt, hogy az írók természetesen mindig „nyavalyogtak" a helyzetük miatt – miközben a színházaknak, a médiának írhattak –, hogy egy-egy folyóiratbotrányról ne is szóljunk, mint amik az *Új Symposion* körül zajlottak); továbbá a nagy színházak, de az amatőrök is tájoltak. A Tanyaszínház helykeresését, pontosabban helyzetmeghatározását Oláh külön fejezetben tárgyalja. Maga az ötlet 1978-ban az újvidéki Niš kocsmában született meg, két falusi származású, első generációs értelmiségi, Kovács Frigyes, a kavillói származású frissen diplomázott színész és Hernyák György rendező fejében. A „Tanya" – sokszor csak így utalnak rá – azóta is, ha szervezetileg már kissé más is, ma is kívül esik a kőszínházak vajdasági világán, és mindig más a rendező (olykor visszatérő), változik a trupp összetétele is (utóbb főleg a Művészeti Akadémia diákjai, sőt középiskolások szerepelnek). Kovács és Hernyák alapvető célja az volt, hogy magyar nemzetiségű kistelepülésekre vigyék el a többnyire szórakoztató darabot (amely akkor is népszínmű vagy musical jellegű, ha komolyabb társadalmi problémákkal foglalkozik vagy azokra utal), és jellemző, hogy a jellegzetesnek vélt – mára persze egyre kevésbé beszélt – vajdasági, avagy bácskai falusi beszédmódot használja, azaz tájszólást.

És noha gyakran szerepelnek erotikus(nak tűnő) jelenetek, hisz sok az ún. szerelmi (tragi)komédia, a fejezet jól mutatja be, hogy a változó alkotók milyen érzékenyen reagáltak akár a jugoszláviai változásokra, így a délszláv háborúkra, de a kisebbségen belüli párt- és identitáspolitikai harcokra is. Itt említődnek meg olyan előadások – hiányérzetünk is akad, hogy erről nem szól külön tanulmány a kötetben, noha sajnos a darabok javáról nem maradt fenn felvétel, vagy valahol lappang –, mint a Tanyaszínház későbbi oszlopának számító Soltis Lajos által 1992-ben rendezett Állatfarm, mert mondani sem kell, a háborúk és Slobodan Milošević uralkodásának tetőpontján mit is jelentett avagy „üzent" ez a darab a szerb hatalomnak, noha arról nem tudunk, egyáltalán elérte-e az ingerküszöbét. (Soltis egyébként olyannyira központi alakjává vált a mozgalomnak, hogy szülőfalujában, Kavillón rendezkedett be a társulat, ott próbáltak, sőt, a 2010-es években itt épült ki

egy nyitott kőszínház, illetve a társulatnak helyet adó otthon, és itt tartják a hivatalos ősbemutatót is.) De hasonlóan játszott rá 2016-ban a témára a Terék Anna által írt és a szintén nem konvencionálisnak számító Puskás Zoltán rendezésében a *Hangos disznók harapnak*, amely a hatalomnak való ellenszegülés áráról, a gazdasági válságról, a migrációról, a pártalapú foglalkoztatásról is szól. Vagy ott a 2013-as *Ilja próféta* Nagypál Gábor rendezésében, amely a vallási pszichózis és a hatalom kapcsolatát tárgyalja (ez volt talán az egyedüli darab, amit online, élőben is lehetett követni). Oláh más darabok kapcsán is kiemeli a vajdasági magyar, kisebbségi vonatkozásokat, amelyeket utóbb az egyes tanulmányokban az elemzés voltaképpeni középpontjába is helyez. S még egy megjegyzés: mivel a kötet 2025-ben jelent meg, értelemszerűen nem szólhatott az az évi darabról, a *Paraszthamlet*ről, amelyet Urbán András rendezett, akitől – gondolhatnánk – mi sem áll távolabb, mint a Tanyaszínház. Ám ő maga jelentkezett vagy kérte, hogy a társulattal dolgozhasson, ami önmagában jelzi, hogy a mozgalom mit sem veszített presztízséből. Ivo Brešan klasszikus horvát drámája (*A Hamlet Alsó-Mrduša falvában*) az ötvenes-hatvanas évek jugoszláv falujában játszódik, ahol a pártittkár elhatározza, hogy elő kell adni a *Hamletet*, mert Zágrábban az megy, és az ő falujában is „kultúrát kell teremteni”. (Az 1965-ben írt darabot ugyan hivatalosan nem tiltották be, de cenzúrázták, elhallgatták, illetve pártkritika érte, és úgymond várólistára helyezték.)

Urbán előadásában is a próba során „derül ki”, hogy Hamlet túl burzsoá, politikailag nem megfelelő, ezért a darabot folyton át kell írni. Hogy az áthallás vizuálisan is érthető legyen, a rendező a színpad fölé egy molinót rakatott ki „Kultúrát a népnek” felirattal, de a darab közben is felemeltek több plakátszerűséget, úgymint: „A királynak kicsi a...”, „Le a rabló hatalommal”, „Fejjétek az anyátokat”, „Nem akarunk királyokat”... Ezek pedig 2025 nyarán világosan az akkor a leghevesebben zajló szerbiai egyetemistatüntetésekre utaltak, mintegy szolidaritást is vállalva velük (miközben az uralkodó Vajdasági Magyar Szövetség a szerbiai hatalommal együtt az egyetemistákat támadta és vádolta).

Tehát a nem kőszínház Tanyaszínházban gyakran nem marad kő kövön, és Oláh Tamás erre több kiváló példát hoz fel. Igaz, az első nem is onnan, hanem a Szabadkai Népszínházból való, az ártatlanabbnak tűnő musicalről esik szó, a *Zöldhajú lány*ról, amit Vicsek Károly rendezet 1981-ben. Az előadásban hangsúlyos szerep jut a munkások csalódottságának, de a kábítószerező fiatalokról is (1981-et írtunk!). Sőt, a fiatalok azt éneklik, „hogy semmi sem jó úgy, ahogyan, s jobbá kéne tenni”. Sokatmondó, hogy mindenért apáikat okolják, s azt hangoztatják, hogy nem tűrnek kantárt a hátukon”. Majd tüntetni kezdenek, a tömeg „az elégedetlenség kivehetetlenségig összemosódó szitokszavait skandálja”. (79–80.) És ismét ne feledjük, a darabot 1981-ben játszották, Tito halála után bő egy évvel...

Személyesen nagy örömömre szolgált, hogy külön fejezetet kapott az 1985-ös darab Kovács Frigyes rendezésében *A szocialista kulák* – mivel gyerekként ez volt az első előadás, amit élőben láttam, és meglehet, nem értettem, katartikus hatással

volt rám (főleg az akkor még szintén gyerek Magyar Attila – Öcsi – játéka, aki később vagy két évtizeden át a Tanyaszínház irányítója, motorja volt). A szlovén Tone Partljič 1983-ban írt falusi tragikomédiájának előadásához 1985-ben talán már nem kellett különösebb merészség, kurázsi, mivel az események 1945 és 1948 között zajlódnak, s témája a kommunizmushoz és a Sztálinhoz való hűség, illetve az utóbbival való szakítás, ami az egyszerű falusi emberek és a hatalom falusi képviselői közt abszurd szituációt teremt, letartóztatások zajlanak, majd az egész tragédiába torkollik. Oláh szerint ugyanakkor a bácskai magyar nyelvbe, tájszólásba átültetett darab témája nagyon is élő lehetett a nézők emlékezetében, a szerző szerint még a 44–45-ös vérbosszú emlékét is felidézhette bennük, illetve általában a hatalom általi elnyomását. Hogy ez így volt-e, azzal lehetne vitatkozni, hisz akkor már negyven év elmúlt a vonatkozó események óta, de kétségtelen, hogy mivel a Tanyaszínház közönsége – ahogyan mondani szokás – 7 és 77 év közötti, akár sokakban idézhetett elő ilyen hatást. Számomra 13 évesen a darab pörgő komédia volt, nagyon jó színészekkel, miközben a témából – a mindenkori elnyomásból – mi még csak legfeljebb valamit érezhettünk. Az viszont kétségtelen, hogy pár év múlva, 1989–90-ben az 1944–45-ös megtorlások kerültek az ottani emlékezetpolitika középpontjába – bár nem a színházakban.

A következő fejezetet szinte egészében kellene idézni, mert a Szabadkai Népszínház előadása, a *Madách-kommentárok* 1985-ben sok téren hozott fordulatot. A darabot az akkor a színház élére kerülő Ljubiša Ristić rendezte, aki a jugoszláv alternatív színjátszásban is már enfant terrible-nak számított, hogy egy még radikálisabb fordulattal a kilencvenes években Slobodan Milošević felesége kvázijugoszláv és kvázibaloldali pártjának – ami valójában a háborús profitőrök és oligarchák pártja volt – a vezetője legyen. Ami utóbb azért érdekes, mert Ristić ekkor egy formabontó módon, több nyelven, több helyszínen és száznál is több alkotóval (köztük magyarokkal, mint Tolnai Ottóval, Végel Lászlóval, Sziveri Jánossal, Balázs Attilával és számos magyar színésszel) készítette a darabot, amely az egyik olvasat szerint a jugoszláv, multietnikus és -kulturális nemzeti identitást tematizálta apologetikusan és részben kritikusan is, de a helyi és világtörténelmi eseményeket és ideológiákat is „ábrázolva". A másik, azaz a (helyi) magyar narratíva szerint viszont teljesen destruktív volt már maga ez a darab is, Ristićet szerb kommiszárként élték meg, aki szétverte a hagyományos szabadkai magyar színjátszást (például a magyar színészeket szerb darabokban is játszatta). S ez vezetett oda, hogy Kovács Frigyes az akkori magyar többségű városvezetés segítségével létrehozta a Kosztolányi Dezső Színházat (amiből aztán épp nem hagyományos színház lett). Oláh Tamás igen körültekintően mutatja be a történetet – magát a darabot is –, ami szinte könyvért kiállt, de egy misét biztosan megér még ma is. Például Szajbély Mihály idén megjelent memoárjában emlékszik vissza rá, megemlítve azt, hogy

ámulva nézték Szegedről jőve a darabot, de azt is, hogy aztán úgy esett szét Ristić keze alatt a magyar szabadkai színjátszás, ahogyan Jugoszlávia is.[2]

Külön illene szólni a következő négy elemzésről is, amelyek tárgyai, azaz az előadások a háborús, illetve a háború háborúk utáni években születtek, és markánsan tematizálták a (poszt)háborús időszakot, abban az etnikai, de a szexuális kisebbségek helyzetét, az elszegényedést, az elvándorlást, a falvak kiüresedését („bezárt boltok”), de reflektálva az újabb kihívásokra is (internet, játékszenvedély stb.). Az aktualizálás, a közvetett vagy közvetlen politizálás, vagy egyszerűbben mondva a közéleti kérdésekkel való foglalkozás tehát általában jellemző mindegyik színházra, mintegy reagálva mind a saját, mind a közönség életproblémáira.

Oláh kiemelhetett volna még több tucatnyi darabot, de meg kell jegyezni azt is, hogy mind a kőszínházak, mind a Tanyaszínház olykor „csak” szórakoztató jellegű, zenés stb. darabokat is a repertoárjukra tűztek. Az utolsó két darabról, illetve elemzésükről végül azért kell külön szólni, mert sajátosan világítanak rá a vajdasági magyar politikumnak a színházhoz való viszonyára. Ugyanis a Tanyaszínház mindenkori bizonytalan anyagi helyzetét – az előadások utáni kalapozás aligha elegendő – stabilizálni látszott, amikor a Tanyaszínházat működtető alapítvány társalapítója lett többek közt a szerbiai Magyar Nemzeti Tanács is, amelyben, mióta közvetlenül választják meg tagjait, abszolút, sőt száz százalékban vannak jelen a Vajdasági Magyar Szövetség tagjai, illetve az általa kiválasztott és támogatott társulatok (mint ismeretes, a nemzetiségi választásokon pártok nem, csak civil listák indulhatnak – a valóságban többnyire minden lista mögött egy-egy párt áll, a többi nemzetiség esetében is). 2014 őszéig, az új választásokig az MNT elnöke még az a Korhecz Tamás volt, aki a VMSZ-ből kilépő társaival 2015-ben megalakította a Magyar Mozgalmat, amely 2022-ben már hivatalosan is megszűnt. 2014-ben Hajnal Jenő lett az MNT elnöke, akinek még lesz szerepe a történetben.

2014-ben ugyanis a Lénárd Róbert által rendezett *Pajzán históriák*, amely Burány Bélának a népi szexualitásra vonatkozó folklórszövegeire épített, nagyon is felismerhető módon figurázta ki az MNT 2013-ban kidolgozott *Népesedési akcióterv* elnevezésű stratégiáját, amely a negatív demográfiai tendenciákat igyekezett módosítani. Az itt teljesen érdektelen, hogy az efféle stratégiáknak mi értelme van, mindenesetre Oláh szerint az akcióterv biopolitikaként értelmezhető, s az ebből „kiolvasható kollektív számítás-birodalomra mondott nemet 36. évadában a Tanyaszínház társulata” (120). Kihangsúlyozandó, hogy semmiféle meztelenkedés nem volt a darabban, és ugyan obszcén népdalokat énekeltek, de maga a szöveg nyelve szemérmes volt, vizuális és szóbeli metaforákkal illették a nemi szerveket, a szexuális együttlétet, illetve az utóbbit csak imitálták. De az előadás annyiban sokrétűbb, hogy tematizálta azt a fiatalok által érzett vádat, hogy „nem akarnak főnőni”, továbbá az elvándorlás közvetlen hatását a népességfogyásra, mivel arról

[2] Szajbély Mihály: *Magaspart* – Önélettörténetek. Budapest: Magvető, 2026. 143–150.

az akcióterv szűkszavúan szólt, de a szociális és gazdasági kilátástalanságot is, ami az egyik oka annak, hogy a fiatalok nem vállalnak gyermeket. Végül a színészek „kórusban, önmaguk nevében kiáltották a közönség felé, hogy vágyni, csókolni és szeretkezni igenis szabad" (124). Illetve a félig ki (nem) mondott üzenet az volt, hogy az akcióterv bigott, ti. hogy aszerint nemi életet élni csak gyermeknemzés céljából szabad, minden más bűn és nemzetellenes.

Hogy az előadásból nem lett botrány, az magyarázható azzal, hogy a Tanyaszínház előadásaiban mindig is volt szerelmi szál, és persze a commedia dell' artéra jellemző pajzánság, az erotikus, sikamlós utalások. De nem támadt vita sem, vagy elmaradt a reakció az MNT részéről is, vélhetően azért, mert éppen zajlott az átmeneti időszak, a felkészülés az új választásra vagy akár a hatalmi harc. 2021-ben azonban a Magyar Mozgalom már nyomokban sem létezett, a VMSZ hatalma csúcsán volt. 2020-ban ugyan a koronavírusjárvány miatt elmaradt a turné – hogy ez megismétlődjék 2021-ben is. Minthogy az MNT azt gyakorlatilag betiltotta. A turnékon ugyanis mindig a helyi települések fogadták a társulatot, valamelyest anyagilag is hozzájárulva az előadás megtartásához, szállást, ételt biztosítva a csapatnak. A fogadó települések azonban VMSZ-többségű önkormányzatok, helyi közösségek (falvak vagy a /kis/városok csekély hatáskörű hatalmi-szervezeti egységei), illetve a szervezők olyan művelődési egyesületek, amelyek függnek az MNT által kiosztott támogatásoktól, így úgymond ők maguk mondták le a vendégjátékot, miután az MNT elnöke erre kérte őket. A Tanyaszínház központjában azonban megtartották a bemutatót is, majd július 28-a és augusztus 12-e közt minden nap játszották egy szünnapot tartva. A „népek" a „tiltás" miatt özönlöttek Kavillóra, vállalatok és egyének is pénzzel, étellel-itallal, minden mással támogatták a truppot, s számításaik szerint összesen 9-10 ezer nézőjük volt, ami a „Tanya" mindenkori látogatottsági rekordja a majd' fél évszázad alatt.

Ekkor ismét Lénárd Róbert volt a rendező, aki már több alkalommal foglalkozott a szexualitás- és az LMBTQ-témával, ahogyan ez előfordult Puskás Zoltán rendezéseiben, vagy Terék Anna egyik drámájában, a *Víg könnyek nászá*ban, amelyet a társulat rendhagyó módon egy télen vitt színre, s szintén egyedülálló módon szerbiai városokban is előadták. Hogy pontosan mi ütötte ki a biztosítékot az MNT-ben, inkább csak sejthető, mert a választott darab, Ödön von Horváth *Kazimír és Karolina* c. darabja önmagában aligha provokatív. Az eredeti mondhatni mára érdektelen látszólag nem is kapcsolódik az aktualitásokhoz: az 1929-es gazdasági válság idejében vagyunk, a müncheni Oktoberfest az egyik helyszín, ahová a munkanélkülivé váló fiú a barátnőjével érkezik, de féltékeny lesz, s úgy érzi, a lány egy jól szituált férfit keres magának. A nyilvános főpróbát még megtartották július 27-én, de az MNT elnökének, Hajnal Jenőnek a levele, amelyet a *Magyar Szó* is közölt, már a kishegyesi bemutató előtt érte a társulatot. Az igaz, hogy a Jenő keresztnév a darabban sokszor ironikus formában jelenik meg, de természetesen az elnök másra hivatkozott: arra, hogy a hagyományokkal ellentétben

a darab közönséges, a közönséget alpárian provokálja, „a színpadi megszólalás vállalhatatlanságát jelenítették meg”. Hajnal itt jelenti be azt is, hogy mivel a Tanyaszínházat nemzeti jelentőségűvé minősítették, ebben a formában nem támogatják, és arra kéri a (helyi) szervezőket, hogy „mondják le a többi helyszínen való vendégszereplést”, majd gondolják együtt újra a színház jövőjét. Meg kell jegyezni, hogy a magyar kormányzat, illetve a Fidesz-KDNP kormányzat ebben az időszakban kezdte el csúcsra járatni mind az LMBTQ- és Pride-ellenes kampányát, mint a gyerekek nemváltásáról szóló, elképzelt propaganda elleni hadjáratát, a könyvek befóliázását, illetve általánosságban az „az apa férfi, az anya nő” típusú biopolitikát. Persze az, hogy a VMSZ-ben mint a Fidesz-kormányzat stratégiai szövetségesében ez hogyan csapódott le, volt-e bármilyen konkrét kapcsolat a darabnak az egyes helyszínekről való kitiltása között, örök titok marad, mindenesetre az időbeli egybeesés föltűnő.

Ebből a fejezetből egyébként kiderül az is, hogy a nyolcvanas években több darab miatt is a pártbizottság elé kellett járulniuk a rendezőknek a nacionalizmus vádjával szemben, ám ezúttal erről nyilván szó sem lehetett. A pajzánság és ízléstelenség emlegetése meg azért furcsa, mert ez éppen az ilyen típusú színházak által előadott népszínművek egyik éltető, humoros eleme. (Személyesen úgy gondolom, hogy a darab a többi Tanyaszínház-előadáshoz képest sem nem kiemelkedő, és főleg nem *pajzánabb* vagy ízléstelenebb, de miután politikai jellegű támadás érte, jómagam is minden jelenetbe beleolvastam a politikai, gazdasági stb. élet aktualizálását, illetve kritikáját – egyébként pedig aligha vagy csak erőltetetten lehetett volna ezt megtenni.) A nyilvános támadásba aztán bekapcsolódott a VMSZ elnöke, Pásztor István is, felhozva a káromkodást (noha abból se volt több, mint korábban) és a nyílt színi vizelést (ami természetesen imitált volt), s hogy itt nem esztétikai, hanem civilizációs kérdésről van szó, és mindettől védeni kell a gyermekeket, akiknek sokszor ez az első színházi élménye (mint nekem is volt anno).

Hogy a mű hogyan alakult át Lénárd keze alatt, azt a szerző részletesen elemzi. Sajnos azt nem tudjuk meg, hogy a következő években mi került színpadra, bár arról korábban szóltunk, hogy 2025-ben Urbán András révén a Tanyaszínház folytatta az útját (humorosan, provokatívan, problémákat boncolgatva), tehát a Tanyaszínház ekhós szekere (ma már traktora) azóta is járja a vajdasági róna egyre porosabb útjait. Mindeközben új elnöke van a VMSZ-nek és az MNT-nek, de ez egy másik, új történet. Viszont reméljük, hogy részletgazdagsága és a módszeres elemzés ellenére (vagy inkább mellett) Oláh Tamás és mások további részletekkel és komplex elemzésekkel állnak elő a vajdasági magyar identitástörténetekről, ha a színház kapcsán, akár úgy, mások pedig másképpen a bántóan hiányos vajdasági magyar társadalom- és kultúrtudományok terén. Mert azt azért tudjuk, hogy *nem* színház az egész világ.

CONTENTS

SUBCARPATHIAN RUS'

Szakál Imre
The World of Béla Neufeld. His Medical Profession and Left-wing Social Activism in Subcarpathian Rus' Between the Two World Wars 3

Bán János Máté
If I run, they'll shoot me dead; if I stop, they'll put me in irons' Smuggling as a Form of Informal Income Generation in Transcarpathia Between the Two World Wars 28

Váradi Natália
The Martyrdom of Endre Gecse and the Gálocs Youth Group in Transcarpathia After 1956 49

TÓTH KÁROLY

The legacy of autonomous thinking 66

Peter Zajac
Tóth Karcsi 68

František Mikloško
Károly Tóth: A Democrat and Humanist (or is he the Sisyphus of the Slovak–Hungarian Reconciliation?) 72

Kiss Ágnes
On Károly Tóth's political career 77

Bárdi Nándor
The Principled 83

WORKSHOP

Kovács Kristóf
National Identity and Cultural Activities of Slovenian Lutheran Pastors in the Vend Region in Hungary Before 1918 93

Kulcsár Beáta
Brokers among Hungarian Immigrants in Canada. Case Studies from the Period before 1945 128

László Andor
Street Name Changes in Hungarian-Inhabited Settlements in Neighboring Countries 1948–1988 161

REVIEW

Gebhardt Edit
"We've already won over the young people […] Entrust your children to us too!" – The Emancipation and Ethnic Self-organisation of German Youth in Hungary within the Volksbund. 189
Zsolt Vitári: Generative Sozialisation und/oder ethnische Mobilisierung. Deutschungarische Kinder und Jugendliche im Volksbund und in der Deutschen Jugend. Münster – New York: Waxmann, 2024.

Antal Róbert-István
King Charles II of Romania and his Vision of Romania's Nationalist Redemption 195
Doru Lixandru: Carol al II-lea, carlismul și carliștii în România anilor 1930. [Charles II, Carlism and the Carlists in Romania in the 1930s]. București: Corint, 2023.

Szerbhorváth György
On the 'theatrical' Hungarian community in Vojvodina 201
Oláh Tamás: Vajdasági magyar színház- és identitástörténetek. [Stories of Theatre and Identity among Hungarians in Vojvodina] Újvidék: Forum – Budapest: Theatron Műhely Alapítvány 2025. (Theatron Könyvek – Parodosz 1.)